

Мундарича

Муқадима 4

БОБИ I

Авзои сиёсию динӣ ва фарҳангии замони зиндагии Имоми

Аъзам ва шеваи таълими онҳо

- I.1. Авзои сиёсию динии замони зиндагии Имоми Аъзам
ва шеваи таълими онҳо..... 11
- I.2. Заминаҳои динӣ ва фарҳангии пайдоишу тарвиҷи
мазҳаби Имоми Аъзам ва шеваи таълими онҳо 15
- I.3. Масоили таълиму тарбия дар ислом ва методикаи таълими
Қуръону суннат дар мактабу мадориси МовароуннаҳруХуросон..... 29

БОБИ II

Методикаи таълими рӯзгор ва шеваи зиндагии Абӯҳанифа

Нуъмон ибни Собит (р)..... 33

II.1.Методикаи таълими зиндагии Имом Абӯанифа (р) ва
муомалаи ӯ бо атрофиён, баъзе бадхоҳон ва ҳокимони даврон33

II.2.Методика ва шеваи таълими «Васиятнома»-и Имоми
Аъзам (р)..... 47

II.3. Методикаи тадриси Имом Абӯҳанифа (р)дар
тарбияти шогирдон..... 67

II.4. Методикаи таълими рӯзгору осор ва андешаҳои
шогирдони Имоми Аъзам (р) 74

II.5. “Андарзнома”-и Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит
(р) ва шеваи таълими он..... 104

II.6. Шеваи мунозираҳои Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни
Собит (р) бо уламои замонаш ва методикаи таълими онҳо..... 118

Боби III

Методикаи таълими ақоиди мазҳаби Имоми Аъзам

III.1. Таснифоти Имоми Аъзам Абӯҳанифаи Нуъмон

ибни Собит (р)дар илми калом ва шеваи таълими онҳо.....	128
Ш.2. Шеваи омӯзиш ва методикаи таълими андешаи	
ақидатии Имом Абӯханифа (р).....	135
Ш.3. Услуби фикҳи Имом Абӯханифаи Нуъмон ибни Собит (р)	
ва шеваи омӯзишу таълими усули мазҳаби ӯ.....	152
ХУЛОСА	161
Китобнома.....	165

Муқаддима

Аҳаммияти мавзӯи таҳқиқ. Таълими босалоҳият ва мақсадноки рӯзгору осори суҳанварон ва андешаву ақоиди мутафаккурони бузурги миллат дар муассисаҳои таълимӣ аз масоили муҳими таълиму тарбия ва методикаи таълим ба шумор меравад. Яке аз мавзӯи муҳими имрӯзи ҷомеаи Тоҷикистон шинохтани мазҳаби Имоми Аъзам ва шеваи босалоҳияти таълими андешаҳои динии ӯст. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид кардаанд, ки “Мо мероси гузаштаи маънавӣ ва шахсиятҳои баруманди илмӣ, динӣ, адабӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии халқи худро бояд хуб шиносем ва бо истифода аз осори ғанӣ ва боарзиши онҳо ҷомеаи имрӯзаро дар рӯҳияи эҳтиром ба гузаштагон тарбия карда, ба ин васила як давлати озод обод ва оро аз таассубу ихтилоф эҷод намоем” ва дар ин масъала омӯзиши ақоиди каломии Имоми Аъзамро вазифаи муҳимми муҳаққиқон медонанд: “Имрӯз замоне фаро расидааст, ки андешаҳо ва ақоиди каломии ин мутафаккир (*мурод Имоми Аъзам-С.М.М.*)-и бузург мавриди омӯзиш ва баррасии амиқу ҳамаҷониба қарор гирад. Ин вазифаи шарафмандонаи муҳаққиқони имрӯза ва оянда аст” (2,160). Мазҳаби ҳанафӣ, ки Имоми Аъзам бунёдгузори он аст, барои иттиҳоду ҳамбастагии мусалмонон дар гӯшаву канори олам, хусусан дар Тоҷикистон хизматҳои назаррасеро анҷом додаст ва бештари мардуми кишвари мо гаравидаи ин мазҳабанд. Аз сӯйи дигар, дар муассисаҳои таълимӣ, алалхусус дар Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ фанни “Таърихи дин” таълим дода мешавад, ки қисмати асосии онро таърихи дини ислом ташкил медиҳад, ки мазҳаби Имоми Аъзам дар он ҷойгоҳи хосса дорад. Илова бар ин, бархурди тамаддунҳо ва ихтилофҳои мазҳабӣ боиси гаравидани ҷавонон ба равияҳои тундгаро гашта, ки ҷавонони

точик дар ин масъала истисно нестанд. Ҳама ин масъалоҳо зарурати таҳқиқу омӯзиши мазҳаби Имоми Аъзам ва коркарди методикаи тадриси ин мазҳабро ба миён оварда, ки интихоби мавзӯ низ аз инҷост.

Дарачаи омӯхта шудани мавзӯ. Дар Тоҷикистону Афғонистон, Ҳиндустон, Эрон ва мамлақати араб доир ба масъалоҳои гуногуни мазҳаби Имоми Аъзам, ки яке аз чаҳор мазҳаби аҳли суннат аст, таҳқиқоти судманде анҷом шудааст. Аммо дар мавриди методикаи таълими осору рӯзгор, андешаҳои динии Имоми Аъзам (р) ва шеваи тадриси мазҳаби ҳанафӣ ба ҷуз аз навиштаҳои академик М. Лутфуллоев «Имоми Аъзам ва равиши донишандӯзӣ» (78), С. Маҳкамов «Омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти Имоми Аъзам дар мактаб» (85), Фаҳриддин Насриддинов «Усули таълим ва тадриси Имоми Аъзам» (127) ва М.Аҳмадов «Таълими адабиёти тоҷик»(47) чизи дигаре, ки бевосита ба мавзӯи мавриди таҳқиқ дахл дошта бошад, ба назар нарасид. Устод М. Лутфуллоев дар навиштаи хеш «Имоми Аъзам ва равиши донишандӯзӣ» перомуни шеваи таълими Имоми Аъзам ва андешаҳои эшон дар мавриди усули донишандӯзӣ изҳори назар кардаанд, ки ҷолиби тавачҷух аст (78). Воқеан ин китоби С. Маҳкамов дар мавриди омӯзиши рӯзгору осори Имоми Аъзам барои омӯзгорони мактаб дастурамали хубест. Муаллиф зарурати омӯзиши рӯзгор ва осори ин мутафаккири бузургро воқеъбинона ба миён мегузорад ва таъкид мекунад, ки «Омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти пешвои мазҳаби ҳанафӣ ва фақеҳи аҳли суннат Имоми Аъзам дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ басо муҳим буда, хонандагонро дар рӯҳи одобу ахлоқи ҳамида, ғояҳои худшиносӣ, ҳақиқатшиносӣ, покиву некӣ, матонат, шучоат, дӯстӣ, бародарӣ, Худофаҳмиву Худотарсӣ, тамизи неку бад, ҳалолу ҳаром ва амсоли инҳо тарбият мекунад» (85,8). Аз он ҷо, ки муроди муаллиф танҳо хонандагони мактаб буда, дар ин китоб танҳо чанд масъалаи мазҳаби ҳанафӣ баррасӣ шуда, шеваи таълими онҳо нишон дода шудааст бас. Ф. Насриддинов низ дар мақолаи хеш перомуни фаъолияти омӯзгории Имоми Аъзам баҳс намуда, муҳимтарин хасоиси мактаби фикҳи ӯро бо далоили илмӣ нишон додааст

(127). Мирзохабиб Аҳмадов дар китоби хеш “Таълими адабиёти тоҷик” аз нақши бузурги мазҳаби ҳанафӣ дар ҷаҳони ислом ва зарурати омӯзиши усули таълим ва тадриси Имоми Аъзам (р)-ро ба миён мегузорад ва усули таълиму тадриси мутафаккиро шарҳ медиҳад (47). Дар китобу рисолаҳои дигар, ки доир ба рӯзгору осори Имоми Аъзам ба нашр расидаанд ва суроғи комили онҳоро дар “Китобнома” овардаем, ба усули фикҳи ҳанафӣ ва шеваи тадриси Имом Абӯҳанифа ишораҳо шудаанд, аммо дар ҳеҷ яке аз онҳо методикаи таълими рӯзгору осор ва андешаҳои динии пешвои мазҳаби ҳанафӣ ба таври комил таҳқиқ нашудааст.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Барои ҳалли мавзӯи тадқиқ масъалаҳои зерин мавриди баррасӣ қарор гирифтанд:

-Таъйини мақоми Имоми Аъзам дар олами ислом ба ҳайси бунёдгузор ва пешвои яке аз ҷаҳор мазҳаби аҳли суннат ва муайян кардани шеваи тадриси рӯзгори ӯ вобаста ба муносибати босалоҳият ба таълим;

-Таъйини методика ва шеваи тадриси рукҳои асосҳои мазҳаби Имоми Аъзам (р);

-Муайян кардани ҷанбаҳои ахлоқии Имоми Аъзам (р) дар бархурд бо дигарон ва таъйини шеваи тадриси он;

-Муайян кардани шеваи тадриси Имоми Аъзам ва усули таълими масоили илмӣ бо шогирдон ва баҳсҳои илмӣ ӯ бо ҳампешагон;

-Муайян кардани методика ва шеваву тарзу услуби таълими мазҳаби Имоми Аъзам дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ вобаста ба муносибати босалоҳият ба таълим;

-Муайян кардани шева ва тарзу услуби Имоми Аъзам (р) дар бархурди муҳолифону фитнаандозони замонаш;

-Муайян кардани методикаи таълими Имоми Аъзам (р) дар таълими аҳкоми шаръӣ ба шогирдон аз рӯйи ақидаи аҳли суннат;

-Муайян кардани методикаи тадриси таълимоти Имоми Аъзам (р) ба шогирдон дар ҷавоб гуфтани масоили шаръӣ барои қорафтагон;

-Муайян кардани методикаи тарзу услуби Имоми Аъзам (р) дар баровардани масъалаҳои шаръӣ аз мазмуни оятҳои Қуръону ҳадисҳои набавӣ;

-Муайян кардани методика ва тарзу услуби Имоми Аъзам (р) дар ҳалқаи шогирдон дар вақти дарс гуфтаниш;

-Баррасии андешаҳои шогирдон ва олимони замонаш бар Имом Абӯҳанифа ва таъйини шеваи тадриси он;

-Муайян кардани методика ва тарзу услуби таълими андешаҳои се шогирди бовафои Иммоми Аъзам (р): Зуфар, Абӯюсуф ва Имом Муҳаммад (р);

-Муайян кардани методика ва шеваи таълими андешаҳои Имом Абӯҳанифа (р) дар ҷавоб бо олимону донишмандоне, ки муҳолифи ӯ буданд;

-Муайян кардани методика ва тарзи услуби қазову фатво аз нигоҳи Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит, Имоми Аъзам (р).

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Ҳангоми омӯзиши ҳамаҷонибаи мавзӯ аз осори Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит, алаҳусус рисолаи «Фикҳи акбар»-и Имом Абӯҳанифа (р), «Ал-олиму ва-л-мута-ал-лим»-и Имом Абӯҳанифа (р), «Абӯҳанифат-ан-Нуъмон рисолатуху ило Усмони Албаттӣ»-и Имом Абӯҳанифа (р), Қуръону аҳодиси набавӣ, китоби «Табъиз-ус-Саҳифа»-и Абӯфазл Ҷалолиддин Абдурраҳмон ибни Абӯбакри Суютӣ, «Абӯҳанифа ҳаётуху ва асруҳу»-и Алӣ Абдулфаттоҳи Мағрибӣ, «Алфарқ-ул-каломият-ил-Исломия»-и Шайх Муҳаммад Абӯзаҳра, «Абӯҳанифа ҳаётуху ва асруҳу ва ороуху ва фикҳуху»-и Шайх Муҳаммад Абӯзаҳра, «Тафсири муқотил ибни Сулаймон»-и Абӯлҳасан Муқотил ибни Сулаймон ибни Башири Азадии Балхӣ, «Шарҳи фикҳи акбар»-и Имом-ул-Ҳудо-и Абӯмансури мотуридӣ, «Абӯҳанифаи Нуъмон»-и Ваҳаб ибни Сулаймони Ғовачӣ, «Ал-Мунҷид»-и Луйис Маълуф, «Ал-мунҷиди араби ба форсӣ»-и тарҷумаи Муҳаммад Бандаррегӣ, «Умдат-ул-Қорӣ шарҳи Саҳеҳи Бухорӣ»-и Бадриддини Айнии ҳанафӣ, «Таърихи Бағдод»-и Хатиби Бағдодӣ ва дигар китобҳои,

ки дар доир ба Имоми Аъзам (р)-у мазхаби ханафӣ навишта шудаанд, мавриди омӯзишу истифода қарор ёфтанд.

Ҳамчунин дар рисола муҳити динии Тоҷикистон, андешаву орои муҳаққиқону донишмандони ин соҳа доир ба Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит ва мазхаби ханафӣ ба ҳайси предмети тадқиқ мавриди омӯзиш ва барасӣ гирифта шудааст.

Методология ва усули тадқиқот. Рисола дар заминаи усулҳои муқоисавӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, зимнан равиши сохторию оморӣ навишта шудааст. Асоси методологии тадқиқ ба шеваи методикаи таълими муосир ва равиши таърихии динию таҳлили муқоисавӣ сурат гирифтааст. Дар рисола ҳангоми баррасии мавзӯ аз нуктаҳои назариявӣ ва амалии донишмандони соҳаи методикаи таълим, монанди М.Лутфуллоев, С. Шербоев, М.Маҳкамов, А.Муллоев, М. Аҳмадов, Ш.Р. Исрофилниё ва уламои илмҳои динӣ, амсоли Абдушшарифи Боқизода, Мавлоно Абӯмуҳаммад Мирзотоҳир, Имом Суютӣ, Абӯзаҳра, Абӯисҳоқи Шерозӣ, Абдуллоҳи Қазвинӣ, Муҳаммади Лоҳурӣ, Амр ибни Муҳаммади Шерозии Байзовӣ, Бадриддини Айнии Ҳанафӣ, Сулаймон ибни Башири Азадии Балхӣ ва дигарон суд чустаем.

Навоварихи рисола. Дар рисола бори нахуст методикаи таълими рӯзгору осори Имоми Аъзам (р) ва шеваи тадриси мазхаби ханафӣ таҳқиқ шуда, роҳҳои нисбатан осони шинохти ин мазҳаб ва тарзи дурусти таълими он дар зинаҳои таҳсил вобаста ба муносибати босалоҳият ба таълим таъйин шудааст. Илова бар ин дар рисола бори аввал шеваи дарсгӯии Имоми Аъзам (р) дар ҳалқаи шогирдон, баҳсҳои ӯ бо донишмандони дин, алаҳқусус бо намояндагони мазоҳиби дигар, ҷавоб ба суолоти қорафтадагон дар масоили шаръӣ ва дигар масъалаҳои марбут ба мазхаби ханафӣ баррасӣ гардидаанд.

Аҳамияти амалии рисола. Рисола барои шинохти мазхаби ханафӣ ва методикаи таълими рӯзгору осор ва андешаҳои поягузори ин мазҳаб – Имоми Аъзам Нуъмон ибни Собит (р) аз чанд ҷиҳат судманд аст. Омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳангоми тадриси

фанни «Таърихи дин» ва устодони мадраса ҳинни таълими ақоиди Имоми Аъзам (р) онро метавонанд ба сифати дастури таълимӣ истифода баранд. Ҳамчунин, дастовардҳои рисолаи мазкурро метавон дар раванди тарбиявии ахлоқи ҷавонон ва оммаи мардум аз нигоҳи дину мазҳаб дар Тоҷикистон ва дигар кишварҳои мусулмонӣ истифода кард.

Аҳаммияти назарии рисола. Натиҷаи тадқиқот метавонад дар навиштани китобҳои дарсӣ доир ба таърихи дини ислом, дастурҳои таълимӣ доир ба методикаи таълим, курсҳои назариявӣ, васоити таълимӣ барои донишҷӯёну хонандагон, хондани лексияҳо, инчунин барои гузаронидани курсҳои махсус ва семинарҳо аз методикаи таълим ва шинохти таълимоти Имоми Аъзам (р) мавриди истифода қарор бигирад.

Масъалаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Дар рисола методикаи таълим вобаста ба низоми босалоҳият дар асоси шеваи таълими рузгору осори Абӯҳанифа Нӯъмон ибни Собит таҳқиқ шудааст.
2. Ҷойгоҳи мазҳаби ҳанафӣ дар ислом ва мақоми поягузори он Абӯҳанифа Нӯъмон ибни Собит дар ҷомеаи мусулмонон, алалхусус тоҷикон ва тарзу усули босалоҳияти таълими ақоиди ин мутафаккири бузурги ислом муайян шудааст.
3. Шеваи шинохти мазҳаби Имоми Аъзам(р) ва методикаи босалоҳияти таълими ақоиди ӯ дар зинаҳои таълим (дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва омӯзишгоҳҳои макотиби олии бо назардошти синну соли хонандагон) таъйин шудааст.
4. Методика ва тарзу услуби Имоми Аъзам ҳангоми тадриси масоили илмӣ бо шогирдон муайян шуда, шеваи таълими он таъйин шудааст.
5. Усули фикҳи Имоми Аъзам (р) дар баровардани масъалаҳои шаръӣ аз мазмуни оятҳои Қуръону ҳадисҳои набавӣ муайян шуда, шеваи таълими он таъйин шудааст;

6. Қазову фатво аз нигоҳи Имом Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит (р) муайян шуда, шеваи тадриси он таъйин гардидааст.

Тасвиби рисола. Рисола дар маҷлиси шӯъбаи илм ва инноватсияи ПРМ АТТ ба номи Абдурахмони Қомӣ №__ аз “__”_____ 2019 ва кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти ДДОТ ба номи С.Айнӣ санаи “__”_____ 2019, тибқи суратмаҷлиси №__ баррасӣ гардида, ба ҳимоя рухсат дода шудааст.

Қанбаҳои муҳимми тадқиқот ва моҳияту мундариҷаи он дар 3 мақолаи илмӣ дар маҷалаҳои шомил ба рӯйхати Комиссияи Олии Аттестатсионии Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия ва Комиссияи Олии Аттестатсионии назди Дастгоҳи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 4 дастури таълимӣ ва 4 мақола дар маҷаллаҳои дигар ба таъбъ расидаи муаллиф дарҷ гардидаанд.

Сохтори рисола: Рисола аз муқаддима, се боб, ки ҳар як дорои фаслҳои махсусанд, хулоса ва китобнома иборат аст.

БОБИ I

Авзои сиёсию динӣ ва фарҳангии замони зиндагии Имоми

Аъзам ва шеваи таълими онҳо

I.1. Авзои сиёсию динӣ ва фарҳангии замони зиндагии Имоми Аъзам ва шеваи таълими онҳо

Яке аз масъалаҳои муҳим дар таълими адабиёт омӯзиши замони зиндагии адиб мебошад, зеро бидуни донишҷӯи авзои сиёсию иҷтимоӣ, илмию адабӣ ва динию фарҳангии даврони зиндагии суҳанвар ба дурустӣ фаҳмидани андешаву ақидаи ӯ аз имкон берун аст. Омӯзгор бояд қабл аз баррасии ҳаёт ва эҷодиёти ин ё он суҳанвар бояд доир ба авзои сиёсию иҷтимоӣ, илмию адабии замони зиндагии ӯ маълумот диҳад. Чун мавзӯи таҳқиқи мо доир ба андешаҳои яке аз бузургони олами ислом ва поягузори мазҳаби ҳанафӣ Имоми Аъзам аст, донишҷӯи вазъияти сиёсӣ ва алалхусус динии он даврон ногузир аст. Имом Абӯҳанифа (р) 52- соли ҳаёти хешро дар замони салтанати умавиҳо ва 18- солашро дар замони ҳукуматдорӣ аббосиҳо гузаронидааст. Яъне, Имом Абӯҳанифа (р) ду давлат ва ё ҳукумати ду гурӯҳ мусалмононро дарёфт кардааст. Дар ин ду давра бо усулу шевае, ки доштанд, мекӯшиданд бо вучуди нобаробариҳо оромӣ ва суботи ҷомеаро ҳифз намоянд. Ҳарчанд зиммдорони беҳирад ба эшон зулм раво медиданд, Имом ҳилму бурдбориро аз даст намедоданд.

Аз он ҷо, ки вазъияти сиёсию динӣ ва фарҳангии замони зиндагии Имоми Аъзам доираи васеи масъалаҳо дарбар мегирад, роҳи беҳтари тадريسӣ он бо роҳи обзорӣ аст. Бояд зикр кард, ки таълими мавзӯи обзорӣ имкон фароҳам меоварад, ки хонандагон доир ба авзои сиёсию иҷтимоӣ ва алалхусус динии замони зиндагии Имоми Аъзам маълумоти кофӣ ба даст оваранд. Махсусияти мавзӯи обзорӣ дар он аст, ки

масоили зиёди ин ё он марҳалаи адабӣ ва динию фарҳанги ро фаро мегирад. Бинобар ин омӯзгор бояд масоили марбут ба мавзӯ, яъне авзои сиёсию динӣ ва фарҳангии замони зиндагии мутафаккири бузургро ба таври мухтасар, фишурда амалӣ гардонад. Омӯзгор бояд ба таври мухтасар перомуни футухоти арабҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр, ки ватани ниёкони тоҷикон буд, маълумот диҳад. Агар баёни воқеаҳои сиёсӣ вобаста ба Имоми Аъзам ва хонандони ӯ сурат гирад, дарки масъалаҳои асосӣ барои хонандагон осонтар даст медиҳад. Зикри ин нукта, ки Имоми Аъзам ва аҳли хонадонаш аз ашрофзодагони тоҷик маҳсуб меёфтанд ва «тибқи санадҳои таърихӣ гузаштагони ӯ дар хиттаи Кобули таърихӣ ё Бомиён ва мутобиқи баъзе маълумотҳо дар Марв ё шимоли Бохтар иқомат доштанд» (2, 159), аз ҷоида холи нест. Асир афтодани бобои Абӯҳанифа –Марзбон, ки сарвари бонуфузи қавми тоҷик буд, дар оғози солҳои 60-уми асри У11 ҳангоми фатҳи Хуросон аз тарафи мусулмонон, бо хираду дониши азалии дар байни арабҳо ҳам эътибор ёфтани Марзбон, ба Куфа нақли макон кардани падари Имоми Аъзам – Собит, ба бозаргонӣ машғул шудану сарватманд гардидан ва дар ин шаҳр ба дунё омадани Абӯҳанифа ва дигар маълумотҳо доир ба ҳаёти пешвои мазҳаби ҳанафӣ бояд ба таври обзори баён карда шаванд.

Имом Абӯҳанифай Нуъмон ибни Собит Имоми Аъзам дар соли 80 ҳиҷрий мутобиқ ба 699 милодӣ дар Кӯфа ба дунё омаданд, ки дар он замонҳо Кӯфа маркази илму маърифат ба шумор мерафт. Имоми Аъзам дар ҳамин зодгоҳаш, ки гаҳвораи тамадунҳо ва илму маърифат ба шумор мерафт, дар оилаи марди тоҷир ба воя мерасид ва аз илму дирояти олимони замонаш баҳравар мегардид. Имоми Аъзам бист сол дар назди Ҷаммод таълим гирифта пас аз вафоти устодаш ҳалқаи дарсии хешро ташкил намуданд.

Бояд зикр кард, ки нимаи дуюми асри У11 барои дини ислом давраи хеле ҳассос ва пурмаҷаро буд. Мусулмонон сарзаминҳои зиёде фатҳ намуда буданд ва дини ислом хеле густариш ёфта буд. Бино бар таҳаввулоти иҷтимоӣ зарурате пеш омада буд, ки рӯзгор мардуми

мусулмон ва мардуми тоза мусулмоншуда назму тартиб дароварда шавад. Қуръон ва аҳодиси набавдастури раҳнамои мардуми мусулмон буд ва низоми ҷомеа, ки пайваста ислоҳоту такомулро тақозо дошт, масъалаҳои зиёд ва тоза ба тоза иҷтимоиро пешорӯи мусулмонон қарор меод. Дар баробари муборизаҳои сиёсӣ ва ҳокимиятҷӯӣ, ки дар байни худи арабҳо, алалхусус аҳли қурайш дар таъйини халифа идома дошт, муборизаи шадиди динӣ-маънавӣ сурат гирифта ҷараёнҳои зиёде дар дохили ислом ба вуҷуд омаданд. Ин ҳам масъалаҳоро бояд омӯзгор пеш аз баррасии андешаҳои Имоми Аъзам бояд матраҳ кунад, то хонандагон ба моҳияти мазҳаби Имоми Аъзам сарфаҳм раванд.

Дар он замон хавориҷ ва фирқаҳои гуногун мардумро меҳостанд гуногун кунанд Имоми Аъзам барои пеши роҳи ин мунҳарифон ва қадрафторонро гирифтанд мазҳаби ҳеш, ки бо ақидаи саҳобагонии ғиромии Расули Худо (с) ҳамнаво буд, ташкил намуданд, ки ин аз натиҷаи дарсхояш бо шогирдону толибилмон баъдан зоҳир гардид. Мазҳаби Имоми Аъзам ҳамчуноне ки дар замонаш барои мусулмонон дастурамале буд, ки роҳи ҳақиқати зиндагиро дар партави Қуръону суннат барояшон нишон меод, то ба имрӯз барои ҷомеаи мусулмонон ба ҳамон тариқа роҳу равиши зиндагиро нишон медиҳад. Агар мо дар ҷомеаи имрӯзаи мусулмонон мунсифона назар кунем, мебинем, ки мазҳаби Имоми Аъзам дар гузашта барои амният ва оромии мусулмонон хизматҳои кардаву имрӯз ҳам барояшон ҳамчун боду ҳаво дарқор аст.

Аз тарафи дигар, мазҳаби Имоми Аъзам дар олами ислом мақоми хосаеро касб намудааст. Имоми Аъзамро Худованд ақли расову зеҳни ғавқулодае дода буд, ки дар масоили шаръӣ ва ӯмури зиндагӣ бисёр зираку тезфаҳм буданд, масоили пешомадаро дар онҳо воҳид аз оятҳои Қуръон ва ӯ ҳадисҳои Пайғомбарии ғиромии Исломи барои шогирдону ҳоҷатмандон ғайсала қарда, баён менамуданд, ки ин қору зиндагии инсонҳоро тибқи дастуроти Қуръону суннат осон мегардонд. Мазҳаби Имоми Аъзам барои ҷомеаи мусулмонон дар як замоне рӯйи қор омад, ки ба монанди ин асри ғурталотуме, ки мо дар он зиндагӣ дорем,

фитнаҳои хаворичу муътазилиҳо ҳамаро фаро гирифтаву мардум ҳама хайрону саргардон шуда буданд ва намедонистанд, ки ҳақиқати Ислому зиндагӣ дар партавӣ суннати Пайғомбари Худо (с) кадом аст.

Имоми Аъзам бо он илми Худододии хеш бо ин гурӯҳҳои ифротгарову мунҳариф баҳсхову мунозираҳои беамон мебурданд ва барои атрофиён ва умуман мусалмонон мефаҳмониданд, ки ҳақиқати зиндагӣ на ин аст, ки ин муътазилиёну хаворичон барои шумо мегӯянд, балки ҳақиқат он аст, ки Худо ва Расулаш моро хидоят намудаанд. Мо метавонем ин ҳақиқатро аз Қуръону суннат ва рафтори саҳобагони бовафои Пайғомбари гиромии Ислом ҷустуҷӯ кунем. Имоми Аъзам барои ҷомеаи мусалмонон фаҳмонида тавонистанд, ки ин қачрафторон бо ин ақидаи фосидашон мехоҳанд шуморо гумроҳ карда зиндагии шуморо ноором бигардонанд ва ин оромиши шуморо ба хоку хун бикашанд. Мусалмонони олам, ки ташнаи ҳақиқат буданд, ин мазҳабу роҳу равиши Имоми Аъзамро хуб пазируфтанд.

Аз ахирҳои солҳои хилофати Умари Форуқи аъзам (рз), яъне дар соли 21-и ҳиҷрӣ фатҳи билоди Хуросон шурӯъ гардида, то солҳои 22-23-и ҳиҷрӣ идома ёфт ва дар ниҳоят дар замони хилофати Усмони Зинурайн (рз) саҳобагони Пайғомбари гиромии Ислом (с) барои даъвати Ислом ва таълими касоне, ки исломро мепазируфтанд ташриф оварданд. Қайд кардан ба маврид аст, ки бино кардани Кӯфаро мусалмонҳо дар замони хилофати Умар (рз) шурӯъ карданд ва баъзе саҳобагони гиромии Пайғамбар (с) он ҷо маскан гирифтанд, ки баъзе аз онҳо фақеҳ ва баъзеи онҳо олиму ориф ба Китоби Худо ва суннати Набии Мустафо (с) буданд. Машҳуртарини онҳо Алӣ ибни Абитолиб ва Абдуллоҳ ибни Масъуд буданд. Умар (рз) Ибни Масъудро ба сӯи аҳли Кӯфа фиристод ва навишт, ки ман Абдуллоҳ ибни Масъудро барои шумо чун муаллим ва вазир фиристодам ва шуморо бар нафси худам ихтиёр кардам, яъне Ибни Масъуд дар Мадина барои ман лозим буд, аммо ба хидмати шумо фиристодам. (101,13.)

Илму дониши Имом Ауханифа аз Умари Форук ва Алӣ ибни Абӯтолибу Абдуллоҳ ибни Масъуд сарчашма мегирифт ва дар фақоҳату сиёсатшиносӣ ва таҳлилу барраси намудани вазъияти кишвараш ва ҳолу зиндагии мардуми мусалмон Имом Абӯҳанифа бисёр хубра ва моҳир буд. Сиёсати он рӯзи Кӯфа ба монанди имрӯзи мо бисёр печида ва хучуми ақидаҳои бегона бисёр ба назар мерасид ва ин кори ифротгароёнаи хаворич ва муътазилиҳо метавонист вазъияти сиёсӣ ва ҳам вазъияти динии шаҳри Кӯфа ва дигар кишварҳои мусалмоннишинро ноором бигардонад, ки баъзан ин бадхоҳон мувафақ ҳам гардида буданд. Имом Абӯҳанифа ин хатарро пештар дарк карда буданд ва барои наҷоти дину ақидаи мусалмонон дониш ва малакаи хешро сарф намуданд.

1.2. Заминаҳои сиёсӣ динӣ ва фарҳангии пайдоишу тарвиҷи мазҳаби Имоми Аъзам ва шеваи таълими босалоҳияти онҳо

Дар ин фасл тасмим гирифтём замина ва омилҳои пайдоиши мазҳаби ҳанафӣ ва сабабҳои тақомулу ривоҷи он дар кишварҳои мусулмонӣ, алалхусус манотиқи тоҷикнишин муайян намуда, шеваи таълиму тадриси он пешниҳод намоем.

Қаблан бояд зикр кард, ки ҳангоми тадриси заминаҳои сиёсӣ динӣ ва фарҳангии пайдоишу тарвиҷи мазҳаби Имоми Аъзам омӯзгор бояд методоро ба кор барад, ки шогирдон ба осонӣ ва ба дурустӣ аз моҳияти масъала бохабар шаванд. Дар қадами аввал бояд дар назар дошт, ки мавзӯи мазкур ба кадом зинаи таҳсил таълим дода мешавад. Яъне, ба назар гирифтани хусусияти синнусолии шогирдон ҳатмист. Агар мавзӯи мазкур дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳангоми таълими “Таърихи дин” тадрис мешавад, бояд бо забони содда ва далелҳои равшан, бидуни тавзеҳи барзиёди масоили динӣ мавзӯъ баён карда шавад. Методи нақл дар баёни мавзӯи мазкур созгор аст. Нақли муаллим бояд таъсирбахш бошад, то хонандагонро тавонад муассир созад. Дар суннати гузаштаи миллати мо воизон, ки аз санъати волои суҳанварӣ бархурдор буданд, ҳазорон касро аз нақлу баёни худ муассир мекарданд. Омӯзгор бояд то андозае аз ҳунари суҳанварӣ бархурдор бошад, хусусан

дар таълим мавзӯи фавқуззикр нақли муаллим мавқеи асосӣ касб мекунад. Ҳангоми таълими мавзӯи номбурда дар мадраса ва макотиби олий дар нақли муаллим далелҳои мантиқӣ ва санадҳои таърихӣ бояд бештар ба кор равад, то мавзӯ дар сатҳи баланди илмӣ ҳаллу фасл шавад. Дар ин зинаи таълим низ методи нақл бештар бояд ба кор равад.

Ҳангоми корбурди методи нақл омӯзгор бояд ба чанд нукта таваҷҷуҳ дошта бошад: а) Дар нақли омӯзгор бояд балоғату фасоҳати суҳан риоя карда шавад; б) Омӯзгор мавзӯро то ҷое нақл кунад, ки хонандагон завқи гӯш кардану фаҳмидани давоми ҳодисаву воқеаҳо ро дошта бошанд. Ин ҳолат имкон медиҳад хонанда барои қонеъ намудани завқи худ давоми мавзӯро бомулоҳиза мутолиа намояд ва муҳтавои мавзӯ дар хотираи ӯ нақш мебандад.

Танҳо бо методи нақл кор гирифтани омӯзгор хонандагонро ҳаста ва дилхунук мекунад. Аз ин рӯ ҳангоми нақл баррасӣ ва қазовати мавзӯ имкон медиҳад, ки нақли муаллим ба таҳлили мавзӯ пайвандад. Саволу ҷавоб беҳтарин методи таҳким ва мустаҳкам кардани дониш хонандагон аз нақли мавзӯ аст. Суолҳои проблемавии омӯзгор имкон медиҳанд мавзӯ беҳтару хубтар аз ҷониби хонандагон қабул карда шавад.

Бояд зикр кард, ки сабабҳои бавучуд омадани мазҳаби ҳанафӣ ва пазируфтани он аз тарафи қисмати бештари мусулмонон, алалхусус аҳолии Мовароуннаҳру Хуросон ба чандин омил вобаста аст. Мусалмонони олам, хусусан сокинони Мовароуннаҳру Хуросон аз кашмакашиҳо ва роҳу равиши беҳирадонаи ифротгароёнаи хаворич ва муътазилиҳо ва дигар ақидаҳои ифротгаро ба ҷон омада буданд ва худ маълум аст, ки табиати инсонӣ оромиш ва осудаҳолиро дӯст медорад аз ҳамин хотир мехостанд ақида ва тарзу услубу роҳуравишро пайравӣ намоянд, ки ҷомеасоз бошад, на ифротгарову мардумозор. Мардуми мусалмон ин амнияти офиятро дар ин мазҳаб пайдо намуданд ва диданд, ки қонунҳои ин шева ва тарзу услубаш барои оромиши ҷомеа ва дину ойинашон созгор аст онҳо метавонанд бо пайравӣ намудани ин мазҳаб дунё ва ҳам охирати худро обод намоянд. Ҳамин буд, ки зина ба

зина ин таълимоти поки мазҳаби Имоми Аъзам (р) дар гӯшаву канори олами ислом пайравон ва ҳаводорони зиёди хешро пайдо намуд.

Имрӯз агар мо ҷаҳони мусалмононро назар андозем мебинем, ки дар байни ҷаҳор мазҳаби аҳли суннат пайравони мазҳаби Имом Абӯҳанифа бештар ба назар мерасад. Ин худ аз он дарак медиҳад, ки ин тарзу услуб ва шеваи ин мазҳаб барои мусалмонони ҷаҳон фаҳмотар ва барои пешрафти зиндагии онҳо дар ин замони пурфитнаву шар созгортар аст. Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мақолаи хеш “Имоми Аъзам – асосгузор ва пешвои мазҳаби таҳаммулгаро” таъкид кардаанд, ки “Мо мероси гузаштаи маънавӣ ва шахсиятҳои баруманди илмӣ, динӣ, адабӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии халқи худро бояд хуб шиносем ва бо истифода аз осори ғанӣ ва боарзиши онҳо ҷомеаи имрӯзаро дар рӯҳияи эҳтиром ба гузаштагон тарбия карда, ба ин васила як давлати озод обод ва оро аз таассубу ихтилоф эҷод намоем” ва дар ин масъала омӯзиши ақоиди каломии Имоми Аъзамро вазифаи муҳимми муҳаққиқон медонанд: “Имрӯз замоне фаро расидааст, ки андешаҳо ва ақоиди каломии ин мутафаккир (мурод Имоми Аъзам-С.М.М.)-и бузург мавриди омӯзиш ва баррасии амиқу ҳамаҷониба қарор гирад. Ин вазифаи шарафмандонаи муҳаққиқони имрӯза ва оянда аст” (2,160). Пас, моро лозим аст, ки ин мазҳаб ва роҳу равиши аҷдодии хешро хубтар биомӯзем ва барои ояндагони хеш ин шеvaro таълим намоем, то дар ин гиру дори зиндагӣ ва бархурди тамаддунҳо мунҳариф нагарданду барои падару модар ва ҷомеаву кишвар дарди сару хатарзо набошанд. Мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) ро мазҳаби аҳли раъй ном мебаранд, ки яке аз муқаддасотарини мазҳабҳои ҷаҳоргонаи аҳли суннати ва-л-ҷамоат ба шумор меравад, ки соҳиби ин мазҳаб Имом Абӯҳанифаи Нуъмон (р) мебошад. Мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) дар зодгоҳаш Кӯфа нашунамо ёфта, баъдан баъд аз вафоти Имом Абӯҳанифа (р) дар Бағдод ба омӯхтану таълим гирифтани ин мазҳаб мардум шурӯъ карданд ва баъд аз ин дар гӯшаву канори олам Ислам парешон гардид. Ибтидо дар

Мисру Шоми шариф ва билоди Рум ва Ироку Мовароуннаҳр ва баъдан аз ин ҳудудҳо низ убур карда ба Ҳинду Чин ҳам расид, ки дар бештари шаҳрҳо ва дар аксари вақтҳо қариб танҳо буд, яъне танҳо мазҳаби Имом Абӯҳанифаи Нуъмон (р) ҳукумронӣ мекард, ҳатто то ба имрӯз ҳам чунин аст. (45, 50).

Агар пайравони ин мазҳаб дар Тоҷикистон бевафоӣ нишон надиҳанд ва ба мазҳаби ҳеш беиътиноӣ накунанд, то ба имрӯз қариб мазҳабҳои бегона натавонистаанд оромиш ва иттифоқу ҳамбастагии ин мазҳаби аҳли суннати ва-л-ҷамоатро ҳалалдор гардонанд, аммо мутаассифона, ҳам аз ҷониби масулин ва ҳам мардуми кишвар ҳосса ҷавонон баъзан бӯйи ихтилофу бемазҳабӣ ба димоғ расида истодааст, ки ин на ба нафъи давлату ҳукумат ва на ҷомеаи имрӯзу ояндаи мусалмонони Тоҷикистон меанҷомад.

Устодон ва донишмандони кишварро лозим аст ин масъаларо ҷиддӣ бигиранду ба бемазҳаб гардидани ҷомеаи мусалмонони кишвар хусусан ҷавонон роҳ надиҳанд. Бояд ин методу услуб ва шеваи мазҳабамонро хуб биёмузанд ва дар вақтҳои дарс гуфтанишон бо шогирдони ҳеш, ки ояндаи ин ҷомеа ва кишвари азизамон ба дасти онҳост суҳбати судманде дошта бошанд. Эй кош аз ҳама пештар масулин ва донишмандони кишвар аҳамияти мазҳаби Имом Абӯҳанифаро дар масири на чандон дури кишвар варақ мезаданд ва мезданд, ки ин мазҳаб барои нигоҳ доштани ҳувияти милли ва иттифоқу ҳамбастагии мардуми кишвар чиқадар моро мусоидат кардааст ва дар баробари ин Исломи ноби Муҳаммадиро ҳолӣ аз ҳама фитнаҳову тафриту ифрот дар ин кишвари азизамон Тоҷикистон нигоҳ доштааст. Имрӯз вазифаи ҷонӣ ва имонии давлату ҳукумат ва ҳамзамон мардуми шарифи Тоҷикистон ин аст, ки дар ин баҳри пурталотуми зиндагӣ ва фитнаҳояш ин мазҳабро аз даст надиҳанд ва барои мазҳабҳои бегона роҳро ҳамвор нагардонад.

Барои нигоҳ доштани ин мазҳаб дар кишвар бояд барои донишҷуён ва толибилмон дар ин самт шароит фароҳам биёваранд, методикаи таълимии ин мазҳабро дар кишвар роҳандозӣ кунанд, то дар

оянда мо битавонем олимону донишмандонеро рӯйи кор оварем, ки аз ин мазҳаб ва роҳу равишаш дар баробари мазҳабҳои бегона дифоъ карда тавонанд. Дар ғайри ин сурат агар ба ҳамин минвол рафта гирад, дар ояндаи наздик донишмандони ин мазҳаб аз байн мераванд. Мо чойнишине барояшон таёр накардаем ба мушкилоти мазҳабҳои бегонаву иғвоангезе рӯбарӯ меоем, ки Худованд аз он рӯз ва фитнаҳои мор нигоҳ дорад. Омӯзгорон ва устодони кишвар бояд шогирдонро аз ин хатари бемазҳабӣ огоҳ созанду ин шеvaro чиддӣ ба роҳ монанд, ки дар оянда чавонони мо бо мушкилоти чиддӣ рӯба рӯ нагарданд ва агар рӯ ба рӯ гаштанд, наҳаросанд, аз ин шева ва тарзу услуби мазҳабамон кор гирифта фиребу найранги дасисабозонро нахӯранд.

Ин нуқтаи асосӣ, ки бояд омӯзгорон ба шогирдон таъкид кунанд, яке аз хидматҳои бузурги Имоми Аъзам дар ҳифз ва асолати таърихӣ ва фарҳангии халқи тоҷик аст. Бояд зикр кард, ки давраи зиндагии Имоми Аъзам ва ташаккули мазҳаби фикҳии ӯ дар даврони ниҳоят ҳассос ба майдон омадааст. Дар он замон заминаи созгор барои ташаккули давлати миллӣ мавҷуд набуд, ҳеч як арзиши миллӣ, алалхусус тоҷикӣ ба сабаби ривоҷи шовинизми арабӣ аз тарафи хилофат қабул намегардид, мазҳабу ҷараёнҳои динӣ, ки бештари онҳо созмонҳои ифротӣ ва тундарави динӣ буданд, фаъолияти густарда доштанд. Ҳокимони ва дигар аъёну ашрофи маҳаллӣ, ки дастнишони арабҳо буданд, бо ғаразҳои дунёвӣ, на исломӣ арзишҳои тамаддун ва фарҳанги хоҷагони худро пазируфта, асолати миллӣ-таърихӣ халқи худро фаромӯш карда буданд. Дар чунин даврони пуртазод ва ҳассос “Имоми Аъзам забони модарии худ – забони тоҷикиро ҳамчун забони дувуми ибодати динӣ, фаъолияти фарҳангӣ ва иҷтимоӣ ҷоиз дониста, ба хоҳири ҳифзу нигоҳдошти он асосҳои шаръиро таъмин намуд” (2, 164).

Чунончӣ дар боло ёдовар шудем, пайравони мазҳаби Имоми Аъзам (р)-ро аҳли раъй мегӯянд, зеро ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислом нисбат ба Маккаву Мадина камтар буд. Олимону донишмандони ин минтақа аз мактаби Абдуллоҳ ибни Масъуд(рз) саҳобии бузурги

Пайғомбари гироми Ислом (с) пайравӣ мекарданд ва масоилро бештар ба ҳам қиёс менамуданд, ки дар ин самт мохир гашта буданд ва алҳамдулиллоҳ мувафақ ҳам шуданд. Ноқилони ахбору ровиёни суҳан чунин нақл мекунанд, ки он нафароне, ки мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) ро ҷамъоварӣ карда, китоб намуданд, чихил нафар буданд, ки машҳуртарини он шогирдони бовафои Имоми Аъзам Имом Абӯюсуф, Яъқуб ибни Иброҳим ва Абӯҳузайл Зуфар ибни Ҳузайли Анбарӣ буданд ва аввалин нафаре, ки китобе дар ин мазҳаб навишт, Асад ибни Амр буд. (45,51).

Шогирдони Имоми Аъзам (р) бо ин илму фақоҳаташон бар оламиён нишон дода тавонистанд, ки масоили фикҳии ин мазҳаб метавонанд ба дарди ҷомеаи мусалмонон қорагар бошад ва фатвоҳои ин мазҳаб дар ҳама даври замон метавонанд мушкилоти мусалмононро ҳал кунанд. Пас ба ҳамин тариқ пайравону хоҳишмандони ин мазҳаб дар гӯшаву канори олам меафзуд ва мардум дӯст медоштанд, ки масоили рӯзмарраи ҳешро аз ин мазҳаб ҷустуҷӯ намоянд. Вакте ки Ҳорунарашид соҳиби мақоми халифаи муслимин гардид, Имом Абӯюсуф (р)-ро ба мақоми қозиюлқуззоти муслимин таъин намуд, ки ин баъди вафоти Имом Абӯҳанифа (р) дар соли 170 ҳиҷрӣ ба вуқӯъ паваст.

Ҳорунарашид дар умури давлати бо Имом Абӯюсуф машварат мекарданд ва дар умури вазифа ва мақом додани донишмандон дар билоди муслимин машварати Имом Абӯюсуф (р) ро мепазируфт. Имом Абӯюсуф (р) ҳамон касеро ба мақоми қозигӣ дар Ироқу Мисру Шом ва ақсои Африқо пешбарӣ менамуд, ки аз мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) хуб огаҳӣ дошта бошанд.

Барои ҳамин донишмандони замон ба омӯхтани мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) аҳамияти бештаре медоданд ва мардум ҳам ба пайравӣ намудани ин мазҳаб рағбати бештаре пайдо карданд ва мазҳаб дар ин кишварҳои мусалмонҳо интишори бештаре пайдо намуд. Ибни Ҳазм мегӯяд: «Ду мазҳаб ба сабаби раёсат ва қудрат парешон гаштанд яке мазҳаби Ҳанфӣ дар Машриқ ва мазҳаби Моликӣ дар Андалус». (45,50).

Ҳамеша ҳол ба ҳамин тартиб раван буд, то замоне, ки Ал-Қодиру биллоҳ дар Бағдод олими Шофеъӣ мазҳаб Абӯлаббос Аҳмад ибни Муҳаммади Боризии Шофеъиро мақоми қозигӣ дод, мардум ду фирқа шуда, ихтилофе дар байнашон пайдо шуд. Халифа маҷбур шуд, ки қозии Шофеъиро бар канор карда, қорҳои фатво ва қазоро ба дасти олими ҳанафӣ бисупорад. Ин қор дар солҳои 393 ҳиҷрӣ ба вуқӯъ пайваста буд. (164, 521) ва (45, 52).

Имом Абӯҳанифаи Нуъмон (р) илмро аз Ҳаммод ибни Сулаймон омӯхта буданд, ки ӯ шогирди Иброҳими Наҳаъӣ буд. Иброҳими Наҳаъӣ илмро аз Алқама ибни Қайс таълим гирифтаанд ва ӯ шогирди Абдуллоҳ ибни Масъуд (рз) буданд. Ин зоти шариф бештар майл ба иҷтиҳод ба раъй доштанд. Ҳангоме ки Умар (рз) ӯро ба Кӯфа фиристод, ӯ Кӯфаро шаҳри хурраму сабз дарёфт ва дар қалби ӯ майли истинботи аҳкоми шариат қавитар гардид ва дар ин боб малакаи зиёдтаре пайдо кард. Ибни Масъуд дар Ироқ ба масоили зиёде рӯ ба рӯ омад, ки дар замони дар Мадинаи мунаввара буданаш ба онҳо ошно набуд ва ё худ он масъалаҳои ҷузъӣ буданд.

Шогирдоне, ки илмро аз Ибни Масъуд омӯхта буданд, инчунин шогирдони шогирдонаш низ бо ҳамин роҳи устодашон рафтаанд. Пас, иҷтиҳод ба раъй дар Ироқ мунташир шуд ва дар ҳамин иҷтиҳод ба раъй уламои Ироқ моҳир гаштанд. Ба онҳо дар ин қорашон ё кам будани ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислоҳ дар ин сарзамин, ё худ бегона будани таорифҳои мардуми Форсу Ироқ ба урфу одатҳои мардуми Ҳиҷоз мусоадат мекард ва аз ҳамин ҷиҳат уламои Ироқро асҳоби раъй меномидагӣ шуданд. Уламои Мадина асҳоби ҳадис номида шуданд, зеро ки Мадина макони нузули ваҳӣ ва ватани Пайғомбари Худо (с) ва ватани асҳоби гиромияшон баъд аз Расули Худо (с) буд ва ҳамчунин дар замони Абӯбакр, Умар ва Усмон (рз) маркази хилофат буд. Барои Мадинаи Пайғомбар (с) дар интишори ҳадис ҳамин сифат як мақоми ҳосе эҷод мекард ва инчунин бисёр будани саҳобагон, ки фақеҳ буда, феъли Набӣ (с)-ро дида ва шунида буданд, дар интишори

хадис сабаб мешуд. Имом Абӯҳанифаи Нуъмон (р) дар илми фикҳ дар Ироқ мохир ва машҳур шуд.

Ба улви (баланди) мақомаш дар фикҳ Имом Молик ва Имом Шофеъӣ (р) ва бисёре аз уламои замонаш шаҳодат додаанд. Гурӯҳе аз уламо бо Абӯҳанифа ҳамсӯхбат гардида, аз ӯ мазҳабашро омӯхтанд ва натиҷаҳои суҳбатҳояшонро тадвин намуданд ва ба асҳоби Абӯҳанифаи Нуъмон машҳур гаштанд. Баъд аз он ҷамоате аз ин уламо барои диросати мазҳаб пардохтанд ва дар масоили мазҳабӣ ва усулӣ баҳсҳо карданд.

Нафароне ҳам буданд, ки дар баъзе масоил устоди худ Абӯҳанифаро муҳолифати фикрӣ мекардаанд, зеро устод ба онҳо озодии изҳори фикрӣ дода буд. Машҳуртарин шогирдони ӯ Абӯюсуф, Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ, Ҳасан ибни Зиёд ва Зуфар будаанд, ки на ҳамеша ва асосан дар масъалаҳои фаръӣ ба устод ҳамфикр намешуданд. Имом Абӯюсуф (р) мегӯяд, ки дар ҳар масъалае, ки бо имом Абӯҳанифа (р) ихтилоф доштам, ин ҳам сухани худи Имом буд, ки ин масъаларо гуфтаву пас аз раъйаш гашта буд. Ва дар маҷмӯъ афкори ҳамаи онҳо мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) номида шуд. Зеро мазҳаби ӯ асл буду масъалаҳои муҳолифатшудаи мактабаш хеле кам буданд. Натиҷаи иҷтиҳоди эшонро дар татбиқ бар адиллаи мазҳаби уламои ҳанафӣ дар илми фикҳ ба се табақа ҷудо кардаанд:

-Табақаи аввал: масоили усул;

-табақаи дуввум: масоили наводир ва ғайри наводир;

-табақаи саввум: фатово ва воқиот; Масоили усулро «зохирурривоят» меноманд. «Зохирурривоят» масъалаҳои мебошанд, ки аз Абӯҳанифа ва асҳобаш Абӯюсуфу Муҳаммад ва Зуфару дигар ёронаш, ки фикҳро аз Абӯҳанифа омӯхтаанд, тарғиб мешуд.

Ғолибан дар ҳамин масъалаҳо суханони Абӯҳанифа ва Абӯюсуф ва Муҳаммад пирӯз будаанд. Имом Муҳаммад ҳамаи ин масоилро дар 6 китоб ҷамъ овард, ки «Зоҳир-ур-ривоят» номида шудаанд ва ҳар китоб алоҳида «Мабсут», «Ҷомеъ-ус-сағир», «Ҷомеъ-ул-кабир», «Зиёдат»,

«Сияри кабир» ва «Сияри сағир» ном доштаанд. Ин китобҳо ба хотири он ки аз имом Муҳаммад ба ривояти суққот (шахсони муътамад) бар хилофи масоили наводир ривоят шуда буданд, «Зоҳир-ур-ривоят» номида шуд, ки дар боби он иншоаллоҳ сухан хоҳад рафт. Ҳамаи ин шаш китобро Ҳокими Шаҳид (мутаваффои санаи 334 ҳиҷрӣ) дар китоби воҳид чамъоварӣ намуд ва номи он китобро «Кофӣ» гузошт. Баъди аз дунё гузаштани Ҳокими Шаҳид китоби ӯро Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Абӯсаҳли Сарахсӣ (мутаваффои санаи 490 х.) дар китобаш «Мабсут» шарҳ дод. Аммо масоили «Наводир» масоиле будаанд, ки аз Абӯҳанифа ва асҳобаш дар китобҳои дигар ғайри китобҳои «Зоҳир-ур-ривоят» ба монанди «Ҳоруниёт», «Ҷурҷониёт» ва «Ал-кайсониёт» аз имом Муҳаммад ривоят шуда буданд. Инчунин ин масъалаҳо дар китоби «Ал-мучаррад»-и Ҳасан ибни Зиёд ривоят шуда буд.

Мавзӯи «Фатовӣ ва воқиот» масоиле буданд, ки онҳоро мучтаҳидини мутааххирин аз уламои ҳанафӣ, ҳангоме ки аз ҳамин масоил суол карда шудаанд ва ривояте аз аҳли мазҳаби мутақаддимин дар ин масоил пайдо накарданд, истинбот карда буданд. Аввалин китобе, ки дар ин мавзӯъ шинохта шуд, китоби «Навозил»-и фақеҳ Абӯлайси Самарқандӣ буд. Мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) дар бисёре аз билоди Ислом, ба монанди Бағдод, Форс, Ҳинд, Бухоро, Яман, Миср, Шом ва ғайра паҳн гашта буд.

Аввалин шахсе, ки мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмонро ба сӯи Миср бурд, қозии ҳанафӣ Исмоил ибни Ясаи Кӯфӣ буд. Ӯ қозигии Мисрро аз ҷониби Маҳдӣ дар соли 164 х. соҳиб гашта буд. Амри ин қозӣ бар аҳли Миср бисёр вазнин омад. Онҳо гуфтанд, ки ин қозӣ барои мо аҳкомеро, ки мардуми билоди мо бо он ошно нестанд, овардааст. Пас Маҳдӣ Исмоил ибни Ясаи Кӯфиро аз мақоми қозигии Миср озод кард. Бо вучуди ин мазҳаби Абӯҳанифа дар Миср паҳн шуд, зеро мақоми қозигӣ дар асри Ҳорунаррашид баъди санаи 170 х. насиби Имом Абӯюсуф шуд. Ҳорунаррашид низ ба билоди Ироқ, Хуросон, Шом,

Миср ва то ақсои Африқо ба мақоми қозигӣ воли намегардонд, магар шахсеро, ки ишора мекард ба ӯ Имом Абӯюсуф (р).

Имом Абӯюсуф шахсеро, ки дар мазҳаби Имоми Аъзам бошад ба қозигӣ дастур меод. Аз ҳамин лиҳоз, мазҳаб дар ин билод интишори васеъе пайдо намуд ва мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) дар Миср бо тамоми иқтидораш дар муддати салтанати давлати Аббосия боқӣ монд. Лекин ба сабаби мунташир шудани ду мазҳаб: моликӣ ва шофеъӣ қазо танҳо бар ҳанафиҳо набуд, зеро ҳукми қазоро ҳанафиҳо торатан (боре) соҳиб мешуданд ва моликиҳо ва шофеъиҳо бори дигар (яъне ҳукми қазо байни ин се мазҳаб дасти ба даст мегашт). Ҳол инчунин боқӣ монд то он замоне, ки давлати Фотимия дар Миср соли 308 х. ғалаба кард. (45, 52). Пас қазоро шиаҳо соҳиб шуданд ва мазҳабашон дар Миср зоҳир гардид. Мардуми Миср дар фатво ва қазо рӯчӯъкунанда ба ин мазҳаб гардиданд. Аммо ибодат барои мардум дар пайравӣ кардани кадом мазҳабе аз мазоҳиби аҳли суннат, ки онро меҳостанд, мувоҳардонидани шуда буд. Лекин дар муддати давлати Фотимиён мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) пӯшида монд, зеро ки онҳо аз ин мазҳаб чашм мепӯшиданд. Баъзе аз чӯяндагон баён кардаанд, ки сабаби мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р)-ро бад дидани Фотимиён ба он хотир буд, ки ин мазҳаб мазҳаби давлати Аббосия буд ва он мухолифи давлати Фотимиён дар Шарқ ба ҳисоб мерафт ва ҳамин баёнот ҳам дуруст аст.

Вақте ки давлати Фотимия аз байн рафт ва Мисрро соли 567 х. Аюбиҳо соҳиб шуданд, мазҳаби аҳли суннат аз нав зухур кард ва Салоҳиддини Аюбӣ мадрасаи «Сӯфия»-ро дар Қоҳира барои тадриси мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) бино кард. Соли 641 ҳиҷрӣ Солеҳ Начмиддини Аюбӣ мадрасаи «Солеҳия»-ро дар Қоҳира бино кард ва дар он дарсҳои чаҳор мазҳаби аҳли суннат ва чамоатро ба танзим овард ва ин аввалин танзим ва тартибе дар мадориси Миср буд. Бо вучуди ин ки мазҳаби ҳанафӣ дар Миср дар муддати салтанати Аюбиҳо ба интишор баргашт кард, вале қазо хос ба мазҳаби шофеъӣ буд. Лекин барои қозии шофеъӣ ноибе аз ҳанафӣ ва моликӣ ва ҳанбалӣ таъин

мешуд. Баъди интиҳои давлати Банӣ Аюб дар Миср дар аҳди Зоҳири Бейбарс масъалаи қазо ба мазоҳиби арбаа баргашт. (45, С.54).

Баъди он ки Усмониён дар Миср соли 923 ҳ. воли гаштанд, қазоро танҳо ба мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) гардониданд, зеро ки мазҳаби ҳанафӣ мазҳаби давлатӣ буд. Пас, бисёре аз аҳли илм ба хоҳири соҳиб шудан ба мансаби қозигӣ ба ин мазҳаб рағбат карданд ва ҳамеша қазо ва фатво танҳо ба мазҳаби ҳанафӣ мансуб буд. Аз ин лиҳоз, мазҳаби ҳанафӣ дар шаҳрҳои Миср интишор ёфт. (45,54).

Ғолиби мардуми диёри ақсои Африқо худ аҳли суннат будаанд. Абдуллоҳ ибни Фаррухӣ, Абӯмуҳаммади форсӣ ба ин диёр омаданд ва мазҳаби ҳанафиро дар Африқо мунташир карданд. Ҳангоме ки Асад ибни Фурот ибни Сино, ки фикҳро аз асҳоби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) омӯхта буд, қазои Африқоро воли шуд, дар Африқо мазҳаби Абӯҳанифа (р) то замоне, ки амри қазоро Муъиз ибни Бодис дар соли 407 ҳ. соҳиб шуд ва мардумро бар мазҳаби имом Молик (р) баргардонид, ки худ пеш аз ин моликӣ будаанд, боқӣ монд ва паҳн гардид. Инчунин мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) дар шаҳрҳои Андалус то замоне, ки мазҳаби ӯро мазҳаби имом Молик (р) ғалаба кард, интишор ёфт. Муқаддасӣ дар китоби «Аҳсануттақосим» ҳикоятро аз ғолиб омадани мазҳаби моликӣ бар мазҳаби ҳанафӣ аз гуфтаҳои баъзе аҳли Мағриб нақл мекунад. Гурӯҳе аз пайравони мазҳаби ҳанафӣ ва гурӯҳе аз пайравони мазҳаби моликӣ рӯзе дар назди султон мунозара кардаанд. Султон аз онҳо пурсид, ки Абӯҳанифа аз кадом шаҳр буд? Гуфтанд, ки аз шаҳри Кӯфа ва ӯ боз пурсид, ки имом Молик аз кадом шаҳр буд? Гуфтанд, ки аз Мадинаи мунаввара. Султон гуфт: Олими аҳли Мадина моро басанда аст ва ба хорич кардани асҳоби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) аз Андалус амр кард ва гуфт, ки дӯст надорам агар дар кори ман ду мазҳаб даҳлат кунанд (45, 56).

Бо вучуди ин, мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон (р) дар билоди Африқо (Алҷазоир ва Тунис ва Тароблус) мавҷуд буд. Аҳли байти Молик (волии Тунис) дар Тунис аз аҳноф буд, аз ҳамин ҷиҳат мазҳаби

ханафӣ як имтиёзе дар ин осима (пойтахт) пайдо намуда буд(45, 57) . Ба ин тариқа фатво бар хилофи атрофҳои дигар, ки танҳо ба мазҳаби моликӣ буд, ҳам ба мазҳаби ханафӣ ва ҳам ба мазҳаби моликӣ интишор мешуд. Муфтии калони Тунис ханафӣ буд ва ин мазҳаб барои ӯ як шаҳомату маънавияти хосе дошт. Дар ҷамии атрофи пойтахт лақаби муфтии ом «шайхулислом» буд ва мазҳаби моликӣ дар ин билод мақоми дуввумро доро буд ва одате ҷорӣ шуда буд, ки нисфи мадрасаи «Ҷомиъуззайтун» ханафимазҳаб ва нисфи дигараш пайравони мазҳаби моликӣ буданд. Аммо билоди дигаре, ки мо аз интишори мазҳаби ханафӣ дар он зикр кардем, дар баъзе шаҳрҳои ин минтақа мазҳаб аз ибтидои зуҳури хеш интишор ёфта буд. (45, 58.) Дар баъзе шаҳрҳои дигар сабаби интишори ин мазҳаб дар замони мухталиф ё рафтани уламои ханафӣ ба ин шаҳрҳо ва паҳн кардани мазҳабашон, ё ба дасти уламои ин мазҳаб будани ҳукми қазо ва фатво, ё ба ин шаҳрҳо сафар кардани уламои мазҳаби ханафӣ буд, зеро ки онҳо ҳар шаҳреро, ки ватан гирифтанд, мутамасики ин мазҳаб буданд ё сабабҳои дигаре низ дошт. (20, 135).

Хулосаи калом, дар аксари мамлики пешрафта, ба монанди Ироқ, Шом, Ҳинд, Афғонистон ва Туркистони шарқӣ(аз вилояти худмухтори Син-зян, ки уйғурнишин буда дар давлати халқии Чин то Мовароуннаҳр ҷойгир аст) ва ғарбӣ (Мовароуннаҳр ва Осиёи Миёна), Қазқоз ва бисёре аз Туркияи Усмонӣ, албаниҳо, сокинони кишварҳои Балкон пайравони ин мазҳаб буда, ин мазҳаб хеле мунташир аст. Пайравони ин мазҳаб дар Ҳинд ба 48 миллион мерасад ва дар Бразилия ва Амрикои ҷанубӣ зиёда аз 25 ҳазор мусалмон аст, ки ҳамагӣ пайравӣ аз мазҳаби Имоми Аъзам (р) мекунанд. (45, 59). Интишори мазҳаби Имом Абӯҳанифа дар дигар кишварҳои мусалмон нишин дар ҳоли ҳозир; Ибтидои ворид шудани мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) дар соири кишварҳои мусалмон нишин дар қарни чаҳоруми ҳиҷрӣ шурӯъ шуда буд. Дар шаҳри Санъо ва Суьдаи Яман мазҳаби ханафӣ аз дигар мазҳабҳо голибтар ба назар мерасид. Фатово ва қазоё ҷунонҷӣ дар боло ҳам

ишора фармуда будем, дар Ироқу Шом ба мазҳаби ҳанафӣ содир мешуданд қария ва ё қишлоқе дар Шому Ироқ боқи намонда буд, ки мазҳаби ҳанафӣ он ҷо нарафта бошад, яъне тамоми хонадони Ироқу Шом аз мазҳаби Имои Аъзам хабар доштанд ва аксар пайравӣ низ мекарданд. Аммо дар Яману Миср як муддате фотимиёни шиъа мазҳаби хешро роҳандозӣ карда буданд ва дар қазоё ба ин мазҳаб ҳукм мебароварданд. Дар иқлими шарқ бошад ба монанди Хуросон Сичистон ва Мовароуннаҳр ва бештари шаҳрҳои Мовароуннаҳр аз Мазҳаби Имои Аъзам пайравӣ мекарданд ба ҷуз андаке аз мардум дар баъзе аз ин шаҳрҳо пайравони мазҳаби Имом Шофеъӣ (р) будаанд. Мардumi Гургони Ирон ва Табаристон аз иқлими Дайлам пайравони мазҳаби ҳанафӣ будаанд. Мусалмонон дар Армения ва Озарбойҷон ва Табрес низ аз мазҳаби ҳанафӣ пайравӣ мекарданд ва ҳанузам вучуд доранд. Дар шаҳрҳои Хузистон, ки дар замони гузашта ба Аҳвон машҳур буд олимони ва донишмандони машҳури мазҳаби ҳанафӣ умр ба сар мебарданд ва аксари кишварҳои форс нишини Ирон аз мазҳаби ҳанафӣ пайрави мекарданд ва шаҳрҳои Ҳинду Покистон ва Бангола (Бангладеш) имрӯз ҳам бештари мардум пайравони мазҳаби ҳанафӣ мебошанд.(45, 85).

Агар мо имрӯз кишварҳои мусалмон нишинро назар кунем, ба монанди Мағрибу Алҷазоир ва Тунису Тароблус агарчанде бештар пайравони мазҳаби моликӣ бошанд ҳам, аммо аз се мазҳаби дигари аҳли суннат танҳо пайравони мазҳаби ҳанафи дида мешаваду бас. Дар Миср пайравони мазҳаби Шофеъӣ ва Моликӣ бештар ба назар мерасад. Шофеъиҳо бештар дар шаҳри Риф ва Моликиҳо дар шаҳри Саъид қарор доранд, аммо бештари фатвоҳои маҳкамаҳо ба мазҳаби Ҳанафӣ содир мешаванд, зеро дар гузашта ин мазҳаб дар Мисри араб шукуҳи шаҳомати хоссаеро ноил шуда буд. Нисфи мусалмонони аҳли суннати Шоми шариф Ҳанафӣ мебошанд ва чаҳорякашро шофеъиҳо ва чаҳоряки диарашро ҳанбалиҳо дарбар мегиранд. Аксари мардumi мазлуми Фаластин пайравони мазҳаби Шофеъӣ ва каме аз онҳо пайравони

мазҳаби Имом Ҳанбал (р) мебошанд мазҳаби Ҳанафӣ ва Моликӣ қариб дида намешавад.

Бештари мусалмонони аҳли суннати Судон Моликӣ мазҳаб мебошанд. Бештари мусалмонони Ҳиҷоз ва Таҳома пайравони мазҳаби Шофеъӣ ва ҳанбалӣ мебошанд ва дар баъзе шахрҳояш мазҳаби ҳанафӣ низ ба чашм мерасад. Ғолиб ва бештари мусалмонони Начд ҳанбалӣ мезҳаб мебошанд. Аҳли суннат дар Яман ва Адан ва Ҳазарамавт Шофеъӣ мазҳаб мебошанд ва дар шаҳри Адан як қабила пайравони мазҳаби ҳанафӣ мебошанд. Аҳли суннати мардуми Форс бештар Шофеъӣ мазҳаб буда каме аз онҳо пайравони мазҳаби Ҳанафӣ мебошанд. Бештари мусалмонони Афғонистонро ҳанифиҳо ташкил мекунан, ки каме аз пайравони мазҳаби Шофеъӣ ва Ҳанбалӣ низ дида мешавад. Аксари мусалмонони туркистони шарқи (чин) пайравони мазҳаби Шофеъӣ буданд, аммо ба саъю кӯшиши олимони аз шаҳри Бухоро рафта мардум пайрави мазҳаби Ҳанафӣ гардиданд. Шаҳрҳои Қафқозу атрофаш баъзе пайравони мазҳаби Шофеъӣ ва баъзеи дигар пайравони мазҳаби Ҳанафӣ мебошанд. Ва ғолиб дар Ҳинд чунончӣ пештар ҳам ишора шуда буд, пайравони мазҳаби Ҳанафӣ мебошанд. (45,86).

Хулоса имрӯз дар ҷаҳони Исломи мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) ривочу равнақи зиёдеро ба худ касб кардааст ва пайравони зиёди мусалмонони олами Исломо ба мазҳаби хеш ҷалб намудааст. Агар мухлисона мо имрӯз дар масоили рӯзмараи хеш бингарем ин мазҳаб барои осон гардонидани зиндагии мусалмонон хеле хизмати шоёне кардааст. мутаассифона бархе аз ҷавонони имрӯзаӣ мо ё аз рӯйи ҷаҳолат бошад ва ё аз рӯйи ҳақорату бадбинии пайравони ин мазҳабро таҳқир намуда ба бесаводи ва ё камсаводи нисбат медиҳанд. Устодони дабистонҳо ва мактабҳои миёна ва олии кишварамонро зарур аст ин маълумотро барои шогирдони хеш биомӯзонанд, то ҳамаги қадр манзалат ва дониши ин фарзанди фарзонаи миллати форсу тоҷикро

бишиносанду ба қадри заҳматҳояш бирасанд ва роҳу равиш ва мазҳаби ӯро ҳамчун аксари мусалмонони ҷаҳон пайравӣ намоянд.

Мухтарам Эмомалии Раҳмон соли 2009 ро беҳуда соли бузургдошти ин фарзанди фарзонаи миллат эълон накарда буданд. Пешвои миллат мехостанд мардуми кишварро хосса ҷавононамонро ба ин мард ва мазҳабу роҳу равишаш ошно бигардонанд. Акнун устодони дабистону макотиби олиро лозимааст, ки ин иқдоми Пешвои миллатро идома бидиҳанд ва методика ва тарзу услуби мазҳаби Имом Абӯханифа Имоми Аъзам (р) ро барои мардуми кишвар равшантар биомӯзонанд, то фиреби дасиса бозону мазҳабҳои бегонагонро нахуранд. Ва ҳамчун Имоми Аъзам ватан, дин, мазҳаб, кишвару миллати хешро дӯст бидоранд.

I.3. Масоили таълиму тарбия дар ислом ва методикаи таълими Қуръону суннат дар мактабу мадориси Мовароуннаҳру Хуросон

Дар ин фасл азм дорем ба таври мухтасар перомуни мақоми таълиму тарбия дар дини ислом маълумот дода, методика ва шеваи таълими Қуръону суннат дар мактаб ва мадрасаҳои асримиёнагии манотиқи тоҷикнишин, аз ҷумла Мовароуннаҳру Хуросон муайян кунем. Ин маълумот имкон медиҳад, ки омӯзгорон аз методикаи суннати Қуръону аҳодиси набавӣ огоҳ бошанд ва ҳангоми дарс аз шеваву услуби суннати пешиниён, ки дархури замон буда метавонад, истифода кунанд.

Бояд зикр кард, ки дар ин масъала, яъне доир ба таърихи тарбия ва методикаи таълими забону адабиёти тоҷик муҳаққиқон зиёде изҳори назар кардаанд. Аз ҷумла академик Қодир Қодиров дар “Таърихи тарбия аз аҳди бостон то замони Сомониён”(74) Қодир Рустамов дар “Таърихи методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаб (136), С.Шербоев дар “Методикаи таълими забони тоҷикӣ”(166), М. Аҳмадов дар “Таълими адабиёти тоҷик”(47) ва чанд тани дигар ҳангоми баррасии масоили дигари таълиму тарбия доир ба таърихи методикаи таълиму тарбия дар тамаддун ва фарҳанги халқи тоҷик изҳори назар кардаанд. Ин ҳама моро аз таҳқиқи муфассали таърихи методикаи

таълиму тарбия бениёз мегардонад, аммо зикри чанд масъала, ки бевосита ба мавзӯи мавриди таҳқиқи мо дахл дорад, аз ғоида ҳолӣ нест.

Муҳаққиқон собит кардаанд, ки таълиму тарбия ва талаби дониш дар ислом аз масъалаҳои бунёди махсуб мешавад. Баъд аз оятҳои Қуръон ҳадисҳои Расули Акрам(с) роҳнамои асосӣ дар ҷодаи илм ва тарбия мусулмонон будааст. Тибқи таълимоти оятҳои қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ инсон аз оғози офариниш эҳтиёҷ ба таълиму тарбия доштааст. Омӯхтани илм ва талаб кардани дониш барои мусулмонон аз ҷумлаи фарзиёт доништа шудааст. Паёмбари ислом Муҳаммади Мустафо(с) дар ҳадиси худ таъкид карда, ки «талаби илм барои ҳар як мард ва зани мусулмон фарз аст». (102,172) . Дар талаби илм вақту соати муайяно худуд нагузоштаанд ва тақозо мешавад, ки ҳар як инсон бояд дар тамоми умраш аз талаби илму дониш барканор набошад. «Зи ғаҳвора то гӯр дониш бичӯй!» - шиорест, ки ҷавҳари исломро дар мавриди илму дониш ташкил медиҳад ва чун зарбулмасал дар байни мардум шоеъ аст. Дар осори аксари шоирону нависандагони асримиёнагии мо, аз устод Рӯдакӣ то Садриддин Айнӣ, ки осорашон аз Қуръон ва аҳодиси набавӣ сарчашма мегирад, дар мавриди тарбия ва талаби дониш ашъори зиёде вохӯрдан мумкин аст ва тамоми ин суҳанварон саодатмандии инсонро дар тарбия ва донишу хирад доништаанд.

Бино ба пажӯҳиши муҳаққиқон, мактаб дар гузашта намудҳои гуногун дошт ва ҳар кадоми он равияи муайяни таълимро соҳиб буда, барномаи онҳо аз ҳамдигар фарқ мекарданд. Абдураззоқ Ваҳҳобов ва Маърифат Қозичонов чор намуди он мактабҳоро номбар кардаанд: 1.Мактаби кӯҳна (мактабхона); 2.Қорихона; 3.Далоилхона; 4.Мадраса. Бар ин метавон афзуд, ки аз ҷиҳати ҳайъати толибилмонаш мактабҳо боз ду хел мешуданд: писарона ва духтарона. Инчунин бар мабнон омӯзиши рукнҳои ислом мактабҳои хосаи фикҳӣ бунёд ёфтанд ва ба расмият пазируфта шуданд, аз қабили, мактабҳои фикҳии ҳанафӣ,

ханбалӣ, моликӣ, шофей ва монанди инҳо (55,24).

Бояд гуфт, ки дар мактаб ва мадориси Мовароуннахру Хуросон таълими Қуръон ва ҳадисҳои набавӣ мавқеи асосӣ дошт. Чун мақсади асосӣ дар мактабу мадорис таълими Қуръону ҳадис буд ва аз ин сабаб таълими забони арабӣ низ ба роҳ монда шуда буд. Зинаи ибтидоии таҳсил, ки аз саводомӯзӣ иборат буд, омӯзиши алифбо, абҷад, ҳафтӣякро фаро мегирифт. “Чаҳоркитоб” ба сифати китоби хониш дар давраи ибтидоӣ нақши асосӣ дошт. Толибилмон аз “Чаҳоркитоб” ҳам савод мебароварданд ва ҳам аз қонунҳои асосии ислом бохабар мешуданд. “Чаҳоркитоб”, ки ҳам ба назм ва ҳам ба наср эҷод шудааст, бо шеваи муколама мураттаб шуда, ки методи хеле роиҷ дар макотиби асримиёнагӣ аст.

Баъд аз “Чаҳоркитоб” қироат ва ҳифзи “Ҳафтӣяк”, ки аз ҳафт як қисмати Қуръон аст, дар макотиби кӯҳна маъмул буд. Муҳаққиқони замони Шӯравӣ усули таълими мактабҳои кӯҳнаро схоластикӣ номида, бар он андеша буданд, ки, ин тарзи таълим ба ягон натиҷаи дилхоҳ намерасонид. Дар ин бора муаллифони китоби «Таълими адабиёт дар мактаб» — Абдураззоқ Ваҳҳобов ва Маърифат Қозичонов низ чунин хулоса мекунанд: «Дар аксарияти мактабҳои кӯҳнаи тоҷикӣ ягон унсури хониши бошуурона дида намешуд, хонандагон шеърхоро ба тарзи механики мехонданд ва аз ёд мекарданд...»(55,142). Маърифат Қозичонов дар ҷойи дигар таъкид менамояд: «Дар мактабҳои кӯҳнаи тоҷикӣ ягона усули хониш механикӣ ва қориёна аз ёд кардан буд» (55, 147). М. Аҳмадов бар он андеша аст, ки “азёдкунӣ низ натиҷаи дилхоҳ дода метавонист, он дар маърифати ашъори бузургон ва суханомӯзӣ нақши хеле писандида дошт” (48, 44). Устод Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ доир ба ин масъала менависанд: «Усули таълими мактабҳои кӯҳна аз бисёр ҷиҳатҳо схоластикӣ буд, кӯдаконро маҷбур мекарданд,

ки он девонхоро пурра ва ё қисман аз ёд кунанд. Вале ин схоластика баъзе бартариҳо ҳам доштааст: одам аз кӯдакӣ осори бузургони сухани бадеъро аз бар карда ва як умр дар ёд нигоҳ дошта, ҳама умр кам- кам ба моҳияти он пай мебурд, бо афзоиши таҷрибаи ҳаёти худ мазмуни фалсафӣ ва арзиши эстетикӣ онро амиқ мефаҳмид. Инсон аз аввал, аз кӯдакӣ имконият пайдо мекард, ки ҳофизаи худро бо суръат инкишоф диҳад, онро аз доираҳои нав ба нави маънавию эстетикӣ ғанӣ гакрдонад. Ин ҳолат, бегумон, барои дарки зиндагии худ ва атрофиён, барои тарбияи худ ва инкишофи доимӣ замина тайёр менамояд» (48,44).

Дар мадрасаҳои Мовароуннаҳру Хуросон таълими Қуръону аҳодиси набавӣ ва китобҳои дастурии марбут ба онҳо, монанди “Шарҳи мулло” ва шарҳу хошияхонӣ хеле густарда ва дарозмуддат ба роҳ монда шуда буд. Аз баргузидатарин ва тавонотарин мактабҳо дар асрҳои миёна мактаби фикҳии Имом Абӯҳанифа маҳсуб мегардад, ки бо равиши хосаи худ на танҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон ва ё Шарқи мусулмонӣ, балки дар саросари ҷаҳони ислом шуҳрати беназир касб намудааст. Вучуди чунин мактабҳо, бино ба таъкиди методистон, бори дигар собит месозад, ки мактабҳои гузашта бо раванди мушаххас ва тарзи таълими арзишманди худ дар омӯзонидани шогирдони кӯшо ва бодониш намунаҳои беҳтарини макотибу мадориси Машрикзаминро дар маърази таълим қарор додаанд. Дар майдони таълиму тарбият бунёди илмиву амалии чунин маркази тадрису тарбият бо тақозои замон ва ба саҳму эҳтимоми фардҳои сарсупурдаи ислом аз миллати тоҷик устувор гардидааст(48, 47).

Хулоса, таълиму тарбия ва фаро гирифтани дониш дар ислом аз масъалаҳои бунёди буда, омӯхтани илму талаби дониш барои мусулмон фарз маҳсуб мешуд. Роичтарин усули таълим дар мактабҳои Хуросону Мовароуннаҳр дар асрҳои миёна ҳамоно усули хониши механикӣ ва қориёна аз ёд кардани матн буд, ки бовучуди нақсу камбудҳо бартарию дастовардҳо низ дошт.

БОБИ II

Методикаи таълими рӯзгор ва шеваи зиндагии Абӯханифа

Нуъмон ибни Собит (р)

II.1. Методикаи таълими зиндагии Имом Абӯанифа (р) ва муомалаи ӯ бо атрофиён, баъзе бадхоҳон ва ҳокимони даврон

Рӯзгор ва шеваи зиндагии Имом Абӯханифаи Нуъмон (р) оганда аз аҳамияти тарбиявӣ буда, агар дуруст таълим дода шавад, дар камолоти маънавии шогирдон муассир хоҳад буд. Омӯзгорро лозим аст ҳангоми тадриси рӯзгори Имоми Аъзам (р) лаҳзаҳои ибратбахши зиндагии Имомро ёдовар шавад, ки дорои аҳамияти тарбиявист. Аз ҷумлаи масоили муҳими таълими рӯзгори Имоми Аъзам шеваи таълими зиндагии рӯзмарраи Имом Абӯанифа (р) ва муомалаи ӯ бо атрофиён: мардуми авом, баъзе бадхоҳон ва алалхусус ҳокимони замон мебошад.

Муаллифони сарчашмаҳои таърихию адабӣ ва динӣ бо така ба далоили таърихӣ, ки аз зиндагии мутафаккири бузург ҳикоят кардаанд, Имом Абӯханифа дар зиндагони ва муомала бо атрофиён тарзу услуби хоссаи хешро доштанд. Ҳамеша мекӯшиданд коре барои ҷомеаи мусалмонон ва ё шахсияти онҳо ва ё кишвари хеш карда бошанд. Аз ҳамин ҷиҳат доим дар тақопӯйи масоилу ҳалли мушкилоти мусалмонон будаанд. Чунончи ёдовар шудем Имом Абӯханифа (р) 52- соли ҳаёти хешро дар замони салтанати умавиҳо ва 18- солашро дар замони ҳукуматдории аббосиҳо гузаронидааст. Яъне, Имом Абӯханифа (р) ду давлат ва ё ҳукумати ду гурӯҳ мусалмононро дарёфт кардааст. Дар ин ду давра бо усулу шевае, ки доштанд, мекӯшиданд бо вучуди нобаробариҳо оромӣ ва суботи ҷомеаро ҳифз намоянд. Ҳарчанд зиммдорони беҳирад ба эшон зулм раво медиданд, Имом ҳилму бурдбориро аз даст намедоданд. Шеваи зиндагии Имом Абӯханифа (р) намунаи олии Инсони Комил аст, ки хонандагонро дар рӯҳияи худшиносӣ ва

худошиносӣ тарбият намуда, онҳоро ба роҳи рост ҳидоят мекунад, то саодати дуҷаҳониро ба даст оваранд. Ҳокимони замон, чи умавиён ва чи аббосиён мехостанд донишу шуҳрати Имомро барои таҳкими давлаташон истифода баранд. Дар ҳамон замон Зайд ибни Умар ибни Хубайра волии Кӯфа буд, ба тарафи Имом Абӯҳанифа (р) касеро фиристод, ки ба назди ӯ биёяд, то қалами фатво ва муҳрро ба ӯ бисупорам ва ҳар амру фармоне дар мамлакат ҷорӣ мегардад ба фатвои ӯ содир шавад. Имом Абӯҳанифа (р) ба воли Кӯфа ҷавоби рад доданд. Воли дар ғазаб шуда фармон дод, то ӯро чанд шаллоқе бизананд. Мардум аз ин фармони воли тарсиданд ва Имом Абӯҳанифа (р) ро насихат карданд, ки ин сухани Ибни Хубайраро қабул кунед. Имом Абӯҳанифа (р) дар ҷавобашон гуфтанд: «Қасам ба Худо агар ӯ аз ман дархост кунед, ки бароям дарҳои масҷидро бишумор ман ҳаргиз ин корро намекунам, пас чигуна ман ба куштани гардан задани бегуноҳе фатво мдиҳам ба Худо қасам ҳаргиз ман ба ин кор розӣ нахоҳам шуд». Сардори шурта ва ё пулис ба фармони Ибни Хубайра Имом Абӯҳанифа (р) зиндонӣ карда ҳар рӯз чанд шаллоқе ӯро мезаданд. Имом Абӯҳанифа (р) ҳамчунон дар қавлаш боқӣ монда буд.

Он нафаре, ки Имоми Аъзам (р) ро шаллоқ мезад назди Воли омада гуфт: Агар чунин идома ёбад ин мард хоҳад мурд. Воли барои ин мард гуфт: Имом Абӯҳанифа (р) ро бигӯ, то нафари дасти ростӣ мо бошад. Имом Абӯҳанифа (р) дар ҷавоби воли гуфтанд: «Қасам ба Худо агар ӯ аз ман дархост кунед, ки бароям дарҳои масҷидро бишумор ман ҳаргиз ин корро намекунам». Воли диданд, ки Имом Абӯҳанифа (р) ҳаргиз хоҳиши ӯро намепазирад гуфт: Раҳояш кунед. Омӯзгор метавонад аз ин шуҷоату матонати Имом Абӯҳанифа ва устувории ӯ дар баробари ақидаи аҳли суннат бо шогирдон сухбат карда моҳияти донишманд будану устуворию ҷавонмардиро ба шогирдон бифаҳмонад. Имом Абӯҳанифа (р) баъди раҳо шуданаш аз зиндону зулму ситами Умавиҳо маркабашро савор шуда дар соли 130 ҳ. ба Маккаи Мукаррама фирор

кард. Имом Абӯҳанифа (р) дар ҳарами Худованди Маннон, Маккаи мукаррама оромише ёфт, ки худ ҳаловат мебурд.

Бо уламо ва шогирдони Ибни Аббос (рз) ҳамсуҳбат шуда, аз ривоёт ва илми шогирдони рашиди писарамаки Пайғомбари гиромии Ислому (с) лаззат мебурд ва илми хешро боз ҳам такмил медоданд ва он уламо низ аз суҳбату ривоятҳои Имом Абӯҳанифа (р) ҳаловат мебурданд. Имом Абӯҳанифа (р) дар Маккаи мукаррама, то замони ба дасти Аббосиҳо гузаштани ҳукумат боқӣ монд ва дар замони ҳукуматдории Абӯҷаъфари Мансур ба Кӯфа баргаштанд. (118, 38).

Имоми мусулмонон Абӯҳанифаи Нуъмон (р) гумон мекард, ки ин амакзодагони Пайғомбари гиромии Ислому (с) дар қору бори ҳукуматдорӣ аз роҳу равиши Расули Худо (с) қор мегиранду дар қорҳои давлатдорӣ адолат мекунанд, аммо мутаассифона, зулму истибдоди аббосиҳо аз зулму бедодгарии умавиҳо қамтар набуд. Абӯҷаъфари Мансур - халифаи аббосӣ низ Имом Абӯҳанифа (р) –ро ба мансаби қозигӣ даъват намуд, аммо ҷавоби рад гирифт. Халифа Имом Абӯҳанифа (р) ро ба иллати ин ки мансаби қозигиро қабул накард, ҳаёс намуд. Мансур амр карда буд, ки ӯро бо зарби тозиёна маҷбур кунанд, то мансаби қозигиро қабул кунанд. Имом Абӯҳанифа (р) - ро ҳар рӯз даҳ тозиёна ва умуман 120 - тозиёна заданд ва ҳар бор аз ӯ тақозо мекарданд, ки мансаби қозигиро қабул кунанд. Имом Абӯҳанифа (р) бо ҳеч вачҳ нахостанд бо ҳулафое, ки роҳу равиши Пайғомбарро нодида мегиранд, ҳамқорӣ кунанд. Мансур аз ғазаби мардум тарсида, Имомро озод кард, аммо аз фатво додан, бо мардум нишастан ва аз хонааш берун баромадан манъ фармуд. (118, 40).

Масъалаи муҳими дигаре, ки дар зиндагии пешвои мазҳаб борҳо иттифоқ афтадааст, дар баробари халифаву волиёнии онҳо гуфтани сухани ҳақ аст, новобаста аз раъю хоҳиши зимомдорони давр. Омӯзгор, алалхусус муаллимони мадраса, ки ба донишҷӯён мактаби фикҳи ханафиро дарс меғӯяд, бояд шеваи зиндагии Имомро бо така ба

Қуръону суннат ва рукнҳои асосии мактаби бунёдниҳодаи ӯ таълим диҳанд, то ҳақиқати зиндагии Имоми Аъзам ба дурустӣ равшан шавад.

Баъзе воқеаҳо дар замони зиндагии Имом иттифоқ афтода, ки ақидаи Имом Абӯҳанифа (р) ро нисбат ба Абӯҷаъфари Мансур ва ҳукуматдоронаш равшан месозад. Аз ҷумла Аҳли Мусил, ки яке аз шаҳрҳои Ироқ аст, аҳду паймонашонро бо халифаи аббосӣ - Абӯҷаъфари Мансур шикастанд. Абӯҷаъфари Мансур фуқаҳо ва донишмандонро даъват намуд, ки дар байни онҳо Имом Абӯҳанифа (р) низ буданд. Халифа гуфт: Оё ҳадиси саҳиҳе аз Пайғобари гиромии Ислом (с) наёмадааст, ки фармудаанд: «Мӯъмин назди шарт ва аҳду паймонаш қарор дорад», яъне, бояд шарте бо касе гузоштааст, онро нашиканад. (49, 286). Аҳли Мусил бо ман аҳд карда буданд, ки бар алайҳи ман қиём намекунанд, аммо имрӯз бар алайҳи воли ман қиём кардаанд. Оё барои ман рехтани хуни онҳо ҳалол нест? Марде дар ҷавоби Абӯҷаъфари Мансур гуфт: «Агар авфашон кунӣ, ту аҳли авфу бахшоиш ҳастӣ ва агар азобу уқубаташон кунӣ, ту ҳақ дорӣ ва онҳо мустаҳиқи уқубат ҳастанд». Халифа аз Имом Абӯҳанифа (р) пурсид, ки эй Шайх ту чӣ мегӯӣ? Оё мо дар ҷойгоҳи халифаҳои Пайғомбар (с) нестем? Имом Абӯҳанифа (р) дар ҷавоб гуфтанд: «Онҳо бар ту шарте гузоштанд, ки молику соҳиби он шарт нестанд ва ту низ бар онҳо шарте гузоштаӣ, ки соҳиби он шарт нестӣ, зеро рехтани хуни мӯъмин ба ҳеч вачҳ ҳалол нест, магар ба анҷом додани се гуноҳ рехтани хунаш ҳалол мегардад дар назди қонуни шариат: 1. Агар муртад шавад (аз ислом рӯй бигардонад). 2. Касеро ба ноҳақ бидушад (дар бадалаш қасос карда мешавад). 3. Агар мард ва ё зане (шавҳар кардаву зандида бошанд) муртакиби зино шавад. Дар ғайри ин сурат рехтани хуни мӯъмин ҳаром аст. Агар уқубат кардӣ, хато кардаӣ ва ҳақу қонуни Худованд лоиқтар аст, ки риёя карда шавад». (118,47).

Ин аст тарзу услуби мазҳаби Имоми Аъзам (р) дар баробари ҳуқуқи инсонҳо ба ҳеч вачҳ рехтани хуни мӯъмининро ин абармарди таърих ҷоиз намедонад, ҳатто агар онҳо душмани халифаи вақт ҳам

бошанд. Омӯзгор бояд дар баробари нишон додани часорати Имоми Аъзам дар муқобили халифа дар дифои ӯ аз мусулмонон, он воқеахоро бо ҳаводис замони мо муқоиса кунад ва ба хонандагону донишҷӯён хушдор диҳад, ки имрӯз аз номи ислом чи гурӯҳхое хуни ноҳақ мерезанд. Омӯзгор бояд ин нукта ба самъи донишҷӯён расонад, ки вақте аз Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит (р) дар масъалае фатво пурсида мешуд, ошкор ҳақро баён мекарданд ва агар чанде аз он фатво ҳукуматдорони замонашро хуш намеомад. Ҳукумат дорони замонаш мехостанд обурӯй ва малакаву дониши Имом Абӯҳанифаро ба фоидаи хеш истифода кунанд, ки ӯ аз ин мақру ҳиллаи онҳо хуб огаҳи дошт ва ҳаргиз нахостанд, ки бозичаи дасти сиёсатмадорони даврони хеш бигарданд. Ба ҳамин хотир роҳуравиш ва тарзу услуби зиндагии хешро дар ҷомеаи онрӯза барои ҳамагон маълум намуданд, ки методикаи роҳуравиш ва зиндагии ӯ тибқи шева ва рафтори Расули Худо (с) ва саҳобагони ӯ мебошад ва ҳарқасе мехоҳад дар ин роҳ бо ӯ ҳамсафар бошад аввалан тарзу услуб ва равиши мазҳаби ӯро хуб биёмузад, пас дар ин роҳ масири зиндагии хешро метавонад пайдо кунад. Омӯзгор бояд аз ин шева ва рафтори Имом Абӯҳанифа худ хабар дошта бошаду бо шогирдон дар атрофи ин шева ва тарзу услуби мазҳабамон суҳбатҳои васеъу ошқоре дошта бошад, то ҷавонон бидонанд, ки мазҳаби Имом Абӯҳанифа дар ҳама ғиру дори зиндагии мусалмонон роҳу равиш ва услуби худро дошта ҳама вақт ба фоидаи ҷомеаи мусалмонон интиҳо меёбад.

Ривоят мекунанд, ки вақте Зайд ибни Алӣ Зайналобиддин дар соли 121ҳиҷрӣ бар зидди Ҳишом ибни Абдумалик хуруҷ карданд Имом Абӯҳанифа (р) низ ин иқдоми ӯро бар алайҳи ҳукуматдорони золиму бебок дастгирӣ намуда, меғуфтанд: «Ин иқдоми Зайд чиҳоди Пайғомбари ғиромии ислом (с) ро дар ҷанги Бадр мемонад». Вақте аз Имом (р) пурсида шуд чаро бо ӯ иқдом намекуни? Дар ҷавоб гуфтанд: «Агар медонистам, ки мардум бо ӯ содиқ мебуданд ва ӯро хиёнат

намекарданд ҳамчуноне, ки бар падараш хиёнат карданд ҳаройина бо ҳамроҳии ӯ чиҳод мекардам, зеро ӯ Имоми ҳақ аст.

Лекин ӯро ёрдами молӣ хоҳам кард ва барои Зайд ибни Алӣ Зайналобиддин даҳ ҳазор дирҳам фиристоданд». (118,36-37). Ин қиёми Зайд дар соли 122 ҳичри бар қатли ӯ анҷомид ва фарзанди ӯ Яҳёро дар Хуросон ва набераашро дар Яман ба шаҳодат расониданд. Зайд ибни Алӣ (рз) илму фақоҳати Имом Абӯҳанифа (р) бисёр қадр мекарданд ва фикҳу дину хулқи ӯро месутуданд ва Имом Абӯҳанифа (р) ро Имоми бар ҳақ медонистанд. Вақте Имом Абӯҳанифа зулму ситами ин золимонро дар ҳақи аҳлибайти Пайғомбари гиромии ислом(с) диданд дарк намуданд, ки инҳо бар касе раҳм нахоҳанд кард бисёр ноумед шуд ва ин корашонро маҳкум карданд.

Соҳиби китоби «Уқало» бо санад аз Муҳаммад ибни Яҳёи Қусарӣ ривоят мекунад, ки Абӯмансури Ҷаъфар Абӯҳанифа ва Саврӣ ва Мисъар ибни Кидом ва Шарик ро даъват намуд, то мақоми қозигии Бағдодро ба яке аз ин бузургмардон бидиҳад. Имом Абӯҳанифа дар роҳ бо шариконаш гуфт: «Ман дар ҳаққи ҳамагӣ як тахмине мезанам бубинем, то чӣ пеш меояд. Ман ҳилае мекунам аз ин қазия худро халос мекунам Мисъар бошад худро ба девонагӣ меандозаду халос мешавад. Суфён дар нисфи роҳ мегурезад. Аммо Шарик дар ин мақом мемонад». Вақте пеши Абӯҷаъфари Мансур даромаданд Имом Абӯҳанифа (р) гуфтанд: «Ман араб нестам арабҳо дӯст намедоранд, ки ғайри араб барои онҳо қозигӣ кунад, бовучуде, ки ман лаёқати ин корро надорам. Агар ман дар ин гуфтаам содиқ бошам, пас маълум аст, ки ман салоҳияти ин мақомро надорам. Агар дуруғ бигӯям, пас барои ту ҷоиз нест, ки дуруғгӯеро бовар карда корҳои мусалмонон ва кишварро ба ӯ вогузор кунӣ». Сафёни Саврӣ бошад дар роҳ ӯро нафаре барои ҳоҷате даъваташ намуд, ӯ ба ҳамин баҳона рафт ва киштиеро диду ба киштибон гуфт: «Агар маро дар киштиат савор накунӣ, худамро забҳ мекунам. Сафёни Саврӣ ҳадиси Расули Худо (с) ро дар назар доштанд, ки фармуда буданд: «Шахсеро қозӣ таъин карда шавад, ӯро ба ғайри корд забҳ намудаанд». Вақте

киштибон исрори онро дид, дар зери бор ӯро пинҳон кард, ба ҳамин тариқ ӯ дигар бар нагашт».

Нафари фиристодаи Абӯчаъфари Мансур чанде интизор монд, ки Саврӣ бар нагашт ӯ низ ба назди Мансур баргашт. Мисъар ибни Кидом, чигунае Имом Абӯҳанифа дар роҳ баён карда буд, вақте пеши Абӯчаъфари Мансур ворид гардид гуфт: «Дастатро бидех, чӣ ҳол дорӣ, фарзандон ва гову молат чӣҳол доранд»? Абӯчаъфари Мансур вақте ин ҳолро мушоҳида намуд, гуфт: «Ин девонаро аз кучо овардаед? Бери наш кунед». Ба ҳамин роҳ ин ҳам аз мақоми қозигӣ худро раҳонид. Аммо Шарик бошад ночор мақоми қозигиро қабул намуданд. Саврӣ (р)вақте ӯро диданд сарзанишаш кард, ки ту имкони гурехтан доштиву нагурехти. (40,126).

Дар ин қазия ва тахминҳои Имом Абӯҳанифа (р) агар амиқтар назар кунем, муъҷизаи Пайғомбар (с) ро мебинем, ки фармудаанд «Аз фаросати мӯъмин ҳазар кунед зеро баъзе чизҳоро бо нури Худованд мебинанд». (148, 312). Тахмин задани Имом Абӯҳанифа (р) дар ҳақи ҳудаш ва ҳамроҳонаш дуруст баромад. Ин бузургмардон хусусан Имом Абӯҳанифа (р) ба он хотир ин мақомро намепазируфтанд, ки дар замони ҳукумати Бани Умая ва Абосиҳо қабл аз Ҳорунарашид дарбориён ба кори ҳукумат дахл ва тасарруф мекарданд ва агар дар қазовате доварӣ ба нафъи дарбориён намешуд, он қозиро бо интиҳои беҳурмати аз мақомаш маъзул менамуданд. Он замон қонуни муъаяне барои қазоват набуд. Имом Абӯҳанифа (р) инро медонист ва аз ҳамин хотир мақоми қозигиро напазируфт ва сароҳатан инкор кард. Мансур дар соли 146 ҳ. Имом Абӯҳанифа (р) ро ба иллати ин ки мансаби қозигиро қабул накард, ба Бағдод хонд ва ҳукми зиндонашро содир намуд.

Чун мардум хабар ёфтанд, ки Имом Абӯҳанифа (р) зиндонӣ шудааст, толибилмон ва шогирдонаш ба зиндон рафта, аз ӯ илм меомӯхтанд ва ин зиндон зоҳиран зиндон, аммо дар ҳақиқат ба як ҳавзаи илмӣ табдил ёфта буд. Аз тарафи дигар, Мансур амр карда буд, ки ӯро бо зарби тозиёна маҷбур кунанд, то мансаби қозигиро қабул

кунад. Имом Абӯҳанифа (р) ро ҳар рӯз даҳ тозиёна ва умуман 120 - тозиёна заданд ва ҳар бор аз ӯ тақозо мекарданд, ки мансаби қозигиро қабул кунад, Имом (р) бо исрори тамои меғуфт, ки ман салоҳияти ин корро надорам. Ҳангоме, ки зарбу лат аз ҳад гузашт, Имом Абӯҳанифа (р) дар пешгоҳи азамати Ҳудованд дуо карданд: «Бор Худоё! Шарри ин бадкоронро аз ман дур кун». Ҳудованди меҳрубон дуои Имом Абӯҳанифа (р) ро қабул кард. Навкарони Мансур хабар бурданд, ки ба ҳеҷ вачҳ қабул намекунад. Мансур амр намуд, то ӯро аз зиндон берун карданд. Аммо аз фатво додан, бо мардум нишастан ва аз хонааш берун баромадан манъаш карда буданд. Ҳоли Имом Абӯҳанифа(р) ҳамин буд, то замоне ки бо малакути аъло пайваст. Ин ривоятро Шайх Асъад Муҳаммадсаъид Ас-Соғарҷӣ дар китобаш «Ал-фикҳ-ул-ҳанафӣ ва адилатуҳу», овардааст(162,19).

Имом Абӯҳанифа (р) ба хотири аз аҳли байти Расули Худо (с) будани фарзандони Аббос ибни Абдулмуталлиб ва муҳаббати беандоза доштани нисбати аҳлибайти Расули Худо (с), ба сари ҳукумат омадани Аббосихоро бисёр хуш пазируфтанд, гумон карданд, ки ҳукумат ба дасти соҳибони аслии хеш бар гашт ва Имом Абӯҳанифа (р) бо як хурсандии тамои ба ватан ва зодгоҳи хеш баргаштанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки Имоми Аъзам (р) тибқи таълимоти Пайғомбари гиромии Ислои (с) зодгоҳ ва ватанашро бисёр дӯст медоштанд ва ҳарҷад муддатеро дар ҳарамайни шарифайн меғузaronиданд, аммо ҳамеша қалбашон қашоли ватану зодгоҳаш Кӯфа буд. Вақте фурсат ёфтанду донистанд, ки дар ватан ӯро чизе таҳдид намекунад, февран ба зодгоҳаш Кӯфа баргаштанд. Абӯҷаъфарӣ Мансур халифаи Аббосӣ Имом Абӯҳанифа (р) ро бисёр эҳтиром мекард ва меҳост ӯро ба худ ва ҳукуматаш наздик кунад, ҳадяҳо ва туҳфаҳо ба Имом Абӯҳанифа (р) меғиристодан, аммо Имоми Аъзам (р) он ҳадяҳоро намепазируфтанд.

Шеваи зиндагии Имом Абӯҳанифа ҳамин буд, ки меҳостанд дар зиндагӣ ва амал кардан бо илму дониши хеш озод бошанд. ӯ меғонист, ки ин туҳфаҳои ҳокимон ӯро дар соғир кардани фатвоҳо тибқи

дастуроти Худо ва Расулаш монета мешаванд, зеро онҳо бо ин ҳадяҳояшон Имомро водор мекунанд, ки тибқи фармони онҳо фатво содир кунад, ки ин шеvaro Имоми Аъзам (р) ҳаргиз намепазирутанд ва намехостанд муҳолифи Қуръону суннат фатвое дода бошанд. Имом Абӯҳанифа (р) дар қору фармонҳои содир кардаи халифаи Аббосӣ ҳаргиз касе нашунидааст, ки чизе гуфта бошанд ва ё даҳолате карда бошанд, то замоне, ки ин ҳукумат ва саркардагонаш бар фарзандони Алӣ ибни Абӯтолиб (рз) душманиро шурӯъ карданд, пас муносибати Имом Абӯҳанифа (р) бо ин ҳукуматдорон тағир ёфт. Имом Абӯҳанифа ўро эҳтиром мекарданд ва ҳар касе ба аҳлу байти Расули Худо (с) беиҳтироми мекард, Имом Абӯҳанифа (р) бар алайҳи ў душмани сарсахте буданд, ки асоси дини мубини Ислоҳ ҳам ҳамин аст. Шеваи мазҳаби ин абармард аз дўсти ва муҳаббати аҳлибайти Расули Худо (с) сарчашма мегирад. Омўзгор бояд ин шеvaro бо шогирдон дар миён гузошта, ҳақиқати аҳли байти Расули Худо (с)-ро ба онҳо бифаҳмонад ва дар ин самт ақидаи Имоми Аъзамро низ дар бораи хонадони Расули Худо (с) баён фармояд, то шогирдон дар ин самт низ хабар дошта бошанду фиреби найрангбозони даврони хешро нахуранд.

Сабаби хусумат ва бадбинии Абӯҷаъфари Мансур нисбат ба Имом Абӯҳанифа (р) аз он чо шурӯъ шуд, ки наберағони Алӣ ибни Абӯтолиб (рз) Муҳаммад Нафси Закӣ ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан (рз) ва бародараш Иброҳим ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан (рз) бар зидди Абӯҷаъфари Мансур қиём намуданд. Падари ин ду Абдуллоҳ аз чумлаи олимон ва донишмандоне буд, ки Имом Абӯҳанифа (р) бо ў рафтуомади илмӣ доштанд ва он замон Абдуллоҳ (р) дар зиндони Абӯҷаъфари Мансур умр ба сар мебурд ва баъди қушта шудани ду фарзандаш ўро низ ба шаҳодат расониданд. Имом Абӯҳанифа (р) ин беадолатиро дар ҳақи хонадони Расули акрам (с) напазируфтанд ва дар ҳалқаҳои дарсияш ин кори Абӯҷаъфари Мансурро танқид мекарданд. Абӯҷаъфари Мансур аз он ки Имом Абӯҳанифа қиёми Муҳаммад Нафси Закиро бар алайҳи ў дастгири мекарданд, метарсид. Ба он хотир, ки мардуми Кўфа ба Имом

Абӯҳанифа (р) эҳтироми хоссае қоил буданд ва як ишораи ӯ метавонист киёми ҳамаи мардумро алайҳи Мансур ба бор орад.

Абӯҷаъфари Мансур нисбат ба ҳукуматдориаш аз ҷониби Имом Абӯҳанифа (р) хатареро эҳсос менамуд, зеро Имом бадбинияшро нисбати ҳукумати Аббосиҳо дигар пинҳон намекард. Абӯҷаъфари Мансур беҳабар аз он буд, ки шева ва услуби Имом Абӯҳанифа (р) чамъ кардани мардуми кишвараш мебошад, на ғтнаву душманиро зинда гардонидан аст. Дар ҳақиқат таълимоти поки Ислому мусалмононро бар иттиҳоду ҳамбастагӣ меҳонад, на ба тафриқаву низоъ. Омӯзгор бояд аз ин шева хуб боҳабар бошад, то дар дарсҳояш шогирдонашро фаҳмонида тавонад, ки тибқи шеваи мазҳабамон Ислому ҳаргиз ниҳоқу ҷудоиро дар байни мусалмонон қабул намедорад ва тарафдорӣ намекунад, Ислому инсониятро бар он даъват мекунад, ки доим бо ҷамоати мусалмонон ҳамроҳ буда, ба тафриқаву низоъи байни ҳамдигарӣ роҳ надиханд. Абӯҷаъфари Мансур дар ҳамон замонҳо дар садади бино кардани Бағдод шурӯъ карда буд ва меҳост Имом Абӯҳанифа (р) ро дар Бағдод муфтӣ таъин намояд, аммо Имом Абӯҳанифа (р) қабул накарданд. Мансур исрор намуд, ки ягон кореро дар ободии Бағдод ба уҳда бигирад. Имом Абӯҳанифа (р) гуфтанд: Оре қабул мекунам, дар шуморидани хиштҳои биноҳо ва ё монанд ба ин корҳо бошад. Имом Абӯҳанифа (р) ба ин суханаш ин бор низ тавонист аз ғитнаи Мансур бираҳад. (119,47).

Бадбиние, ки Абӯҷаъфари Мансур нисбати фарзандони Алӣ ибни Абӯтолиб (рз) дошт ва сардори онҳоро ба шаҳодат расонд, бадбинии Имом Абӯҳанифа (р) ро нисбати ин ҳукумат ва сардоронаш бештару бештар кард. Барои зоҳир нагардидан ин душманӣ ва ё ором кардани хеш Имом Абӯҳанифа (р) бештари авқоти хешро дар ҷустуҷӯи илму дониш ва таълими шогирдонаш мегузаронид. Имом Абӯҳанифа (р) бо машғул шудан ба илму дониш ва шогирдони рашиди хеш ғитнаҳо ва шару шури ин дунёи дунпарварро пушти сар мекард ва то андозае аз ноадолатҳои замона ва ҳукуматдоронаш ғофил мемонд, аммо

фитнаҳои ин дунё ӯро ором намегузоштанд ба сӯйи хеш даъваташ мекарданд ва ҳамвора ӯро меранҷониданд.

Яке аз методҳои муассир дар таълими шарҳи ҳоли суҳанвар муқоиса замони зиндагии ӯ бо даврони муосир аст. Омӯзгор бояд ҳаводиси замони Имоми Аъзамро, алалхусус он воқеаҳои, ки вобаста ба муҳолифати мазҳабҳо ва ҳаҷолату хурофотпарастӣ ба миён меояд, бо ҳодисаҳои замони муосир дар муқоиса таълим диҳад. Ин амал имкон медиҳад, ки шогирдон ба моҳияти масъалаи мавриди назар дурустар сарфаҳм раванд. Имрӯзҳо реҳтани хуни инсонҳо аз реҳтани оби равон ҳам осонтар шудааст. Ин рафторашонро чиҳод ном кардаанд, дар ҳоле, ки занону кӯдакони бегуноҳ кушта ва пора пора гардида, баъзан дар оташ сӯзонда мешаванд. Оё ин мансабҳоҳоне, ки даъвои ислому мусалмонӣ мекунанд, аз кадом сарчашмаҳои Исломи ноби Муҳаммадӣ суҳбат мекарда бошанд? Агар омӯзгорони мо аз ин шева бохабар бошанд метавонанд бо шогирдони хеш бифаҳмонанд, ки ин даъвои касоне моро ба чиҳоду хунрезӣ даъват мекунанд, фитнае беш нест ва ин гурӯҳҳо ҳанӯз ҳам аз шева ва тарзу услуби Расули Худо (с) хабар надоранд ва намедонанд, ки бозичаи дасти абарқудратон гаштаву кишвари хешро ба тороч додаву мардуми хешро ба хоку хун кашида истодаанд.

Ҳақиқати муносибати Имоми Аъзам бо халифаи вақт дар ҳикояти зер, ки муаллифони сарчашмаҳо ва асарҳои тадқиқотӣ нақл кардаанд, равшан мегардад : «Абӯҷаъфари Мансур ҳамаро ба рафтан аз маҷлис иҷозат дод ва ҳама пароканда шудан. Пасон Имом Абӯҳанифа (р) ро даъват намуда гуфт: «Эй Шайх қавли дуруст он буд, ки ту гуфтӣ. Ба шахрат баргард ва фатвое надихӣ, ки бар шахсиятат айб бирасонад ва хаворичро чуръат бидиҳад» (119, 49). Ин суҳан ба Имом Абӯҳанифа (р) аз ҷониби Абӯҷаъфари Мансур таҳдид буд.

Чунончи дар боло зикр кардем майли Имом Абӯҳанифа (р) ба сӯйи ҳонадони нубувват фарзандони Алӣ (рз) бештар буд, ки ин дар вақти дарс гуфтаниш ба шогирдон гоҳе зоҳиру равшан садо меод. Хонандаи

закии мо бояд бидонад, ки дӯст доштани хонадони нубуват ва аҳлу байти Расули Худо (с) бар мӯъминон воҷиб аст, ки Имом Абӯҳанифа (р) ин муҳаббатро дар амал низ татбиқ мекарданд.

Шеваи фатвои Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит (р) чунин буд, ки вақте аз ӯ дар масъалае фатво пурсида мешуд, ошкор ҳақро баён мекарданд ва агар чанде аз он фатво ҳукуматдорони замонро хуш намеомад. Чунончи, дар боло ёдовар шудем Имом Абӯҳанифа (р) ҳадяҳои фиристодаи Абӯҷаъфари Мансур ро ҳаргиз қабул намекарданд ва аз ин қораш ҳам ҳеҷ ҳаросе ҳам надоштанд, ки аз ҷониби Мансур бар сараш чи зулме меояд. (118,.53). Вақте Абӯҷаъфаи Мансур Имом Абӯҳанифа (р) ро барои мансаби қозиюлқуззоти мусалмонҳоро қабул кардан ба Бағдод даъват карданд Имом Абӯҳанифа (р) ин хоҳиши Мансурро рад намуданд. Мансур дубора аз ӯ хоҳиш кард, ки агар қозихо дар масъалае душворӣ кашиданд иҷозат бидиҳад, то ба ӯ мурочиъат кунанд. Имом Абӯҳанифа (р) ин хоҳиши Мансурро низ қабул накарданд. Дар бораи қабул накардани Имом Абӯҳанифа хоҳиши Мансурро ва ғазаби Мансуро озору шиканҷаи Имом Абӯҳанифа (р) ривоятҳои гуногуне омадааст. (118,54).

Ривоят мекунанд, ки Абӯҷаъфари Мансур аз ин рафтори Имом Абӯҳанифа (р) ба ғазаб омада фармони ҳабсу зиндони ӯро содир намуданд ва ҳаррӯз Имом Абӯҳанифа (р) ро дар зиндон даҳ тозиёна мезаданд, аммо ӯ боз ҳам қабул намекарданд ҳарчанд азобу шиканҷаҳои ҳокимони Аббоси дар зиндон болои Имом Абӯҳанифа (р) бештар мешуд ӯ дар ақидааш устувортар қадам мемонд, дар ниҳоят диданд, ки ӯ дар қавлаш устувор аст агар бимирад ҳам ин фармонро қабул намекунад ноилоҷ ӯро раҳо карда фармон содир карданд, ки дар хонаат биншин ва ҳар амре аз ҷониби Абӯҷаъфари Мансур меояд фатвояшро содир кун. Ҳокимон замон ҳар масъалаеро ба Имом Абӯҳанифа (р) мефиристодан Имом Абӯҳанифа (р) қабулашон намекард ва фатвое ҳам содир наменамуд. Абӯҷаъфари Мансур дубора амр намуданд, то ӯро ба зиндон бурда азобу шиканҷаашро бештар кунанд. (118,55). Ровиён ва

ноқилони ахбор иттифоқи назар доранд, ки Имом Абӯҳанифа (р) баъди ин азобу шиканчаҳои зиндонбонони Абӯҷаъфари Мансур дигар мадори дарс гуфтани фатво доданро надоштанд ва ба иллоти ҳамин азобу шиканча чон ба чонон супурданд.

Ровиён дар ин ихтилофи назар доранд, ки Имом Абӯҳанифа баъди фишорхову шиканчаҳо захр нушонида шуда дар зиндон чон ба Ҳақ таслим намуданд. Ва баъзе муаррихин менависанд, ки ӯро баъди ин шиканчаҳо аз зиндон раҳо карда дарс гуфтани бо мардум вохурдан ва ё фатво доданро манъ карда буданд ва ба ҳамин дарду алам ба сӯйи Холиқи додор шитофтанд. (118, 58). Оре мерасад рӯзе, ки золиму мазлум дар пешгоҳи азамати Худованд чамъ мешаванд ва Худованди меҳрубон доди мазлуминро аз зolimин меситонад. Вақто ки овозаи марги Имом Абӯҳанифа (р) дар шаҳр паҳн шуд, тамоми мардум аз гӯшаву канор барои намози ҷанозааш чамъ мешуданд. Ҳасан ибни Аммора (р) ки яке аз устодони Имом Абӯҳанифа (р) буд ӯро ғусул дод. Дар ҳангоми ғусл доданааш мегуфт: «Ба Худо қасам, ту бузургтарин фақех, обид, зоҳид ва дорои тамоми сифатҳои писандида будӣ. Ту бозмондагони худро маъюс намудӣ, то дар мақоми ту бирасанд!». Нахустин бор ҷанозаашро Ҳасан ибни Аммора (р) хонд, ки тақрибан панҷоҳ ҳазор нафар ширкат дошт, то шаш мартаба намози ҷанозааш хонда шуд, сипас қарибии намози аср ба хок супорида шуд.

Чун Имом Абӯҳанифа (р) васият карда буд, ки маро дар гуристон Хизрон, (воқеъ дар шарқи Бағдод) дафн кунед, мутобиқи васияташ ба ҷониби шарқии Хизрон дафн карда шуд. То муддати бист рӯзи комил мардум омада ва бар қабраш намоз мехонданд. Абӯҷаъфари Мансур аз кардааш пушаймон шуда мегуфт: «Кӣ аз ҷониби ман аз Имом Абӯҳанифа (р) узрхоҳӣ мекунад аз ҳаёту мамоташ». (145, 84). Баъди ин пушаймониҳо Абӯҷаъфари Мансур ҳам омад ва бар қабраш намози ҷаноза хонд. Вафоти Имом Абӯҳанифа (р) ро баъзе дар моҳи Раҷаб ва

баъзе дар моҳи Шаъбон ва баъзе таърихнависони дигар ёздаҳуми моҳи чимодул авали соли 150 ҳичри мегӯянд.(118,59).

Бояд зикр кард, ки узрхохиву ҷаноза хонданҳои Абӯҷаъфари Мансури суде надорад, дар ҳоле, ки ҷабру зулмо бар як олими Раббонӣ раво дид. Дар Қуръон Худованд мо бандагонро бар шафқату меҳрабони нисбати якдигар амр кардву зулму ситамро бар нафси хеш ва бар бандагонаш низ ҳром гардонидааст. Омӯзгор метавонад дар мавриди ин халифаи мусулмонон, ки дар ҳаққи имоми муслимин ҷабру зулмо раво дид, сухани Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозро далел биоварад, ки дар «Гулистон»-и хеш мегӯям:

**Эй забардасти зердаст озор,
Гарм то кай бимонад ин бозор.
Ба чӣ кор оядат чаҳондорӣ?
Мурданат беҳ, ки мардум озорӣ!**
(70, 46)

Дар таълими мавзӯи шеваи зиндагии Имоми Аъзам ва муомилаи ӯ бо атрофиёнаш дар баробари методҳои нақлу сухбат омӯзгор метавонад аз усули таълимии лексия низ истифода барад. Дар мактаб методи лексия танҳо дар синфҳои болоӣ истифода бурдан мумкин аст, агар ҳаҷми маводи таълим зиёд бошад ва вақт маҳдуд. Аммо дар доншқадаву дошгоҳҳо лексия шакли асосии шарҳу баёни мавзӯҳои калонҳаҷм аст. Шогирдони мактаб ҳанӯз салоҳияти шунидан ва навиштани маводи лексиониро надоранд. Омӯзгор бояд дар ин амал методи аз сода ба мураккаб гузаштанро ба кор барад ва хонандагони синфҳои болоиро барои шунидан ва навиштани лексия омода созад. Ҳар чӣ қадар имкон аст маводи лексионӣ барои хонандагон мактаб соддаву фаҳмо баён карда шавад.

II.2.Методика ва шеваи таълими «Васиятнома»-и Имоми

Аъзам (р)

«Васиятнома»-е, ки Имом Абӯҳанифа барои шогирдон ва ҳамнишинони хеш ироакарда буданд, дорои аҳаммияти бузурги ахлоқию тарбиявӣ буда, методикаи босалоҳияти таълими он дар камолоти шахсияти маънавии шогирдон муассир хоҳад буд. Ин «Васиятнома» аз дувозаҳ фасл иборат буда, то ба имрӯз дастурамали олимони ин мазҳаб гардидааст. Аз ҷумла дар фасли аввал «Васиятнома» омада, ки «Имон - иқроқ кардани ба забон ва тасдиқ кардани ба дил аст». (54,20). Омӯзгор бояд хуб дарк кунад ва ба шогирдон талқин кунад, ки танҳо иқроқ кардани ба забон имон комил намегардад. Имом Абӯҳанифа барои исботи ин гуфтаҳояш аз Қуръону ҳадисҳои набавӣ далелҳои равшане оварда, ки маводи таълимии хубе барои омӯзгор аст. Омӯзгор бояд дувозаҳ фасли васиятномаи Имоми Аъзам (р) бо ҳамроҳи шогирдон баррасӣ кунад, зеро ҳар як фасли он бо далелҳои равшан хонандаро ба руқунҳои дини мубини ислом аз нигоҳи усули мазҳаби Имоми Аъзам (р) ошно мегардонад.

Методика ва тарзу услуби Имоми Аъзам (р) дар тарбияти шогирдон ва пайравонаш низ услуб ва шеваи хосе аст, ки барои донишмандону муаллимони кишвар ниҳоят судман буда метавонад. Аз мактаб шурӯъ намуда, то омӯзишгоҳҳои макотиби олий бояд ин шеvaro биомӯзанд ва ба шогирдон таълим намоянд, зеро ин абармарди таърих дар ин шева ва тарзу услуби хеш мувафақ гардида буданд. Агар мо имрӯз дар ин замони пурталотум ин шева ва тарзу услуби таълимиро ба тарзи дуруст дар макотибу донишгоҳҳо роҳандозӣ кунем, ҷавонони мо метавонанд то андозае роҳи дурусти зиндагиро интихоб намоянд. Имом Абӯҳанифа (р) пеш аз ҳама шогирдонашро баробари фарзанди ягонаи хеш Ҳаммод дӯст медоштанд ва онҳоро ҳамчун фарзанд таълим дода, ягон лаҳза вақти хешро аз онҳо дарег намедоштанд.

Пеш аз ҳама устодон ва донишмандони азизи мо бояд ин шеvaro аз ин имому пешвои динии миллат биомӯзанд ва шогирдони хешро ҳамчун фарзандонашон дӯст бидоранд ва илоҷе кунанд, ки шогирдон ин муҳаббатро аз ҷониби устодони хеш эҳсос кунанд. Агар мо битавонем ин шеvaro дар дабистонҳову макотиби миёна ва олии кишвар роҳандозӣ кунем ҷавонони мо метавонанд дар зиндагии хеш улғӯ ва ё ба истилоҳ идеале пайдо карда зиндагии худро рангин намоянд. Пеш аз ҳама, бояд таъкид кард, ки Имоми Аъзам ин шева ва тарзу услубашро аз Пайғомбари гиромии Ислом (с) омӯхта буданд, ки ин пешво ва муаллими башарияти ҷаҳон бо асҳобу атрофиёнаш чунин муносибат ва рафторе доштанд, ки шогирдон ва ҳамсуҳбатонаш ўро аз ҷонашон бештар дӯст медоштанд. Имом Абӯҳанифа (р) ин шеvaro ба тарзи солиму дуруст аз Пайғомбари гиромии Ислом (с) омӯхтаву дар зиндагии хеш пиёда гардониданд, ки шогирдон ўро низ баробари ҷонашон дӯст медоштанд ва ҳарчанд олиму донишманд гардиданду метавонистанд мазҳаби хоссаи худро дошта бошанд, аммо ба хотири эҳтироми устодашон аз мазҳабу тарзу услуб ва роҳу равиши ў набаромаданд, балки мазҳаб ва шеваву тарзу услуби ўро ривочу раvнақ бахшиданд. Агар мо мунсифона дар шева ва тарзу услуби ин мазҳаб назар андозем мебинем, ки он чунон равону софу беолоиш аст, ки пайравон ва шогирдони худро аввал дар инсоният комил гардонида, баъд азон роҳи дурусти зиндагиро барояшон мефаҳмонад. Он васияте, ки Имом Абӯҳанифа барои шогирдон ва ҳамнишинони хеш карда буданд, аз дувозаҳ фасли кӯтоҳ иборат буда, китобе гардидаву то ба имрӯз дастурамали рӯйи мизии олимиони ин мазҳаб гардидааст.

Китоби «Васиятнома»-и Имоми Аъзам (р) агарчи кам ҳам бошад, бисёр ҷомеъ ва барои толибилмон бисёр муфид аст. Дар ибтидои китоб омадааст: Ин васият аз Имоми бузург Абӯҳанифа барои шогирдон ва ҳамнишинонаш мебошад, Худованд ҳамаро раҳмату мағфират карда бошад. Вақте Имом Абӯҳанифа (р) бемор шуданд, барои шогирдону наздиконаш, ки ҳамвора дар наздаш буданду лаҳзае ўро танҳо

намегузоштан, гуфтанд: «Эй ҳамнишинон ва бародарони ман! Худованд шуморо дар зиндагии дунёву охират мувафақ гардонад! Бидонед, ки дар мазҳаби аҳли суннати вал ҷамоат дувоздаҳ хислатест, ки харкасе ин хислатҳоро доро бошад, ӯ аз ҷумлаи битъаткорону пайравони ҳавову ҳавсҳои хеш намегардад. Дӯстон ва бародаронам! Дорои ин хислатҳои ҳамида бошед, то дар рӯзи қиёмат аз шафоати Пайғомбарамон Муҳаммади Мустафо (с) бархурдор гардем». (54,20)

Фасли аввал: Имон иқрор кардани ба забон ва тасдиқ кардани ба дил аст. Инро хуб бидонед, ки танҳо иқрор кардани ба забон имон гуфта ва ё ҳисобида намешавад, зеро агар танҳо иқрори ба забонро имон гуфта шавад, мунофиқҳо (Мунофиқ дар луғат шахси дурӯя ва дузабонаро гӯянд. Дар шариат мунофиқ касеро мегӯянд, ки: Бо забонаш мегӯяд: Ман Алҳамдулиллоҳ мусалмонам, аммо дилаш бо ин гуфтааш содиқ нест. Мунофиқинро Худованд дар Қуръон бисёр мазаммат намудааст, ҳатто ба дараҷае, ки бо кофирон дар ҷаҳаннам якҷоя ҷояшонро муайян кардааст. Сураи 63-уми Қуръон низ «Ал-Мунофиқун» махсус дар мазаммати ин тоифа нозил гардидааст) низ бояд мӯъмин бошанд. Имоми Аъзам (р) барои шогирдон ва пайравони хеш баён мекунад, ки танҳо бо забон гуфтан Алҳамдулиллоҳ ман мусалмонам ин барои мӯъмин будан кофӣ нест. Барои мӯъмини содиқ будан бояд дар дил низ ин гуфтаатро тасдиқ кардан даркор ва агар ин калимаро дар қалбат тасдиқ намудӣ ин садоқат дар амалҳои зоҳир мегардад ва илло дар рӯзи қиёмат бо ҳамроҳии мунофиқон махшур мегардӣ дар ҳоле ту умед дошти, ки мӯъмин ҳастӣ. Имом Абӯҳанифа (р) дар идомаи суханаш дар ин васиятномааш мегӯяд: Ҳамунин шинохтани Худованд бидуни иқрору тасдиқ низ имон гуфта намешавад, зеро агар шинохтани танҳо имон ҳисобида мешуд бояд аҳли китоб низ мӯъмин бошанд, зеро онҳо низ Худоро мешиносанд. Худованд дар ҳаққӣ мунофиқон мегӯяд:

﴿وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾

(Сураи «Ал-Мунофиқун», ояти 1) .(1,554).

«Худован шаҳодат медиҳад, ки мунофиқон дурӯғгӯёнанд, зеро ҳар касе бигӯяд ба забонаш он чизеро, ки дар дилаш он гуфташро эътиқод надорад он шахс дурӯғгӯӣ мебошад». (112,355).

Оре ҳар инсоне бигӯяд ман алҳамду лиллоҳ мусалмонам, аммо дар кирдораш, ки зохир кунандаи замиру қалби ӯст, дида нашавад, он шахс дурӯғгӯӣ ҳисобида мешавад. Имом Абӯҳанифа (р) бо овардани ин оят барои шогирдону пайравони мазҳабаш фаҳмонидани мешавад, ки агар Худованд имони дурӯғгӯёнро қабул мекард, ҳатман имони мунофиқони замони Пайғомбарашро қабул менамуд, зеро онҳо бисёр мохирона вонамуд мекарданд, ки мусалмонанд ва бо ҳамаи эътиқодоти Ислом бовар доранд, аммо дар асл дурӯғе беш набуданд ва Худованд ин тоифа мардумро дар байни халоиқ расво намуду азоби дардноке дар интизорашон аст. Имом Абӯҳанифа (р) шогирдонашро насихат мекунад, ки дар зиндагӣ шахси содику самимӣ бошад, то ки Худованд шуморо баракат ва муваффақият ато намояд ва нафъу фоидаатон ба ҷомеаатон бештар бирасад. Ин як шева услуби махсусе буд, ки Имоми Аъзам (р) дар тарбияти шогирдон ба кор бурдааст. Омӯзгор агар ин шеваи таълими Имоми Аъзамро битавонад ба шогирдон бифаҳмонад, ҷавонон низ агар дарки ин маънӣ кунанд, дар ҷомеаи имрӯзи мо шахсони боъътимода тарбият меёбанд. Медонанд, ки дурӯғгӯӣ намудану ба дину ойин ватану миллат хиёнат намудан айнаи ночавонмарди ва сифати мунофиқон аст, ки Худованд дар Қуръон мунофиқонро баробари кофирон мазаммат намудааст. Моро лозим аст, ки шогирдон ва ҳамнишинони ҳешро аввалан ба садоқату ростқавлӣ ҳидоят намоем, зеро агар шогирдони мо дар ин самт муваффақ бигарданд, самтҳои дигари зиндагӣ барояшон осон мегардад. Имом Абӯҳанифа (р) чунончи, дар боло зикр кардем, танҳо шинохтани Худоро низ имон намедонад ва барои ин гуфтааш ин ояти каримаро далел меорад, ки Худованд фармудааст:

﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ﴾ (1,23)

(Ин оят дар ду сураи Қуръон омадааст. Дар сураи «Бақара», ояти 146 ва дар сураи «Анъом», ояти 20). «Касоне, ки мо онҳоро китоб додаем (яхудону насронийро) мешиносанд Пайғомбари Худоро, ҳамчуноне ки фарзандони худро мешиносанд, зеро васфи ин Пайғомбари Ислом дар китобҳо онҳо, аз ҷумла «Таврот» зикр гардидааст». (23,31).

Имом Абӯҳанифа бо овардани ин оят шогирдонро фаҳмонданӣ мешавад, ки бояд шумо низ инро хуб бидонед, шинохтани Аллоҳ чаллачалолаху бидуни иқрори шаҳодатайн бар забон ва тасдиқи ба дил имони банда саҳеҳ намегардад. Агар мо дар ин васиятномаи Имоми Аъзам (р) бо диққат аҳамият бидиҳем мебинем, ки шева ва тарзу услуби ӯ дар баён намудани ақидаи мусалмонон ва тарбияту фаҳмониданашон бисёр нозук ва нуктасанҷона баён шудааст. Методика ва тарзу услуби ин абармарди таърих ин аст, ки барои дақиқтар дарк кардани шигирдон мақсади устодашонро зина ба зина ва бо овардани далелҳо аз Қуръону суннат пеш меравад, то ки шогирдон дар баён намудани ақидаи хеш дар назди муҳолифонашон дар овардани хуччату далел танқиси накашанд. Омӯзгор бояд дар таълиму фаҳмонидани шогирдон аз ин шева истифода карда, шогирдонро дар масири зиндагӣ бо илму дониш ва ақидаи аҳли суннат ошно бисозад.

Агар мо дар ин васиятнома амиқтар назар андозем мебинем, ки Имоми Аъзам (р) барои фаҳмонидани шогирдону пайравони мазҳабаш ҳам далелҳои нақлӣ (Қуръону суннат) ва ҳам далелҳои ақлӣ меорад, то ки шогирдону пайравони мазҳабаш мақсади ӯро дурусттар дарк кунанд. Устодони дабистону мактабҳои миёна ва олии кишварро лозим аст ин методика ва тарзу услуби баёнро аз пешваои мазҳабашон хуб биомӯзанд, зеро шеваи баён ин мард бисёр моҳирона ва қобили қабули шогирдону шунавандагон мегардад. Имом Абӯҳанифа (р) дар вақти баёни мақсади хеш ҳам далели ақлӣ меоварданд ва ҳам далели нақлӣ. Шеваи баёни Имоми мазҳаби ҳанафӣ ин буд, ки шахси муқобилро пеш аз баён кардани мақсадаш аз рафти суҳбаташ дарк мекарданд, ки дар муқобили ӯ олиму донишманде истодааст ва ё ҷоҳилу нодон.

Пасон тибқи дарку фаҳмиши ӯ мақсадашонро баён менамуданд. Чунончӣ, ҳикоят мекунад, ки даҳ нафар аз ҷавонони бесаводу ситезачӯӣ беаҳиромона назди ӯ ворид гардида гуфтанд: Дар мазҳаби шумо ҳар касе дар намоз аз қафои имом агар ният кард, бояд ҳеч оятеро қироат накунад, балки хомӯш бошад, ин чи мазҳаб аст? Имом Абӯҳанифа диданд, ки бо инҳо аз ояту ҳадис суҳбат кардан бефоида аст, зеро ба ҷуз як ҳадис чизи дигареро намедонанд ва то охир сари ҳомон як ҳадиси доништашон давр мезананд. Аз ҳамин хотир Имом Абӯҳанифа аз роҳи ақл ба онҳо ворид гардида, гуфтанд: Шумо даҳ нафаред, ман чигуна бо даҳ нафар якбора суҳбат кунам? Онҳо дар ҷавоб гуфтанд: Мо як нафарро интиҳоб мекунем, ту бо он суҳбат кун. Имом Абӯҳанифа (р) дубора пурсиданд: Оё ҳарчи, ки ҳамин нафари интиҳобкардаи шумо бигӯяд, шумо розӣ мешавед? Онҳо дар ҷавоб гуфтанд: Оре, мо розӣ мешавем. Имом Абӯҳанифа бо нарми гуфтанд: Ман ҳам ҳамин гуфтаи шуморо гуфтаам, ки он нафареро мо имом интиҳоб кардаем, бигузур ӯ бо Худованд суҳбат кунад, мо бо гуфтаҳои ӯ розӣ мебошем. Ба ҳамин хотир мо бояд хомӯшона гӯш кунем ва чизе қироат накунем, то ба имоми интиҳоб кардамон ҳалал нарасонем. Ин даҳ нафар дар ин ҷавоб лол монда, чизе гуфта натавонистанд ва маъюсу шармандавор баромада рафтанд (119,65). Бо овардани ин ҳикоят ман аз устодон ва мурабиёни мактабҳо ва хусусан донишгоҳҳои олии кишвар эҳтиромона хоҳиш мекардам, ки ин тарзу услубро аз ин муаллими овозадор хуб биёмӯзанд, бо шогирдон тавре рафтор кунанд, ки ақлашон онро бипазирад. Ҳар шогирде, ки заковат ва илмаш бештар аст, барои ӯ далели нақлӣ биоваранд, то малакааш бештар бедор гардад ва ҳар шогирде, ки илму фаҳмишаш камтар аст, барои ӯ далели ақлӣ биоваранд, то он ҷавон низ ақлаш ба кор афтад ва аз илми устод баҳравар гардад, зеро шогирдон дар як синф ҳама якхел намефаҳманд. Имом Абӯҳанифа (р) дар давоми васиятномааш дар охири фасли аввал барои шогирдон мегӯяд: Имон зиёду кам намешавад, зеро кам будан ва ё нуқсони имонро он замон тасавур карда мешавад, ки қуфр зиёда гардад

ва зиёда будани имонро он замон тасаввур мекунӣ, ки куфр ноқис гардад. Пас дар як замон шахс ҳам мусалмону ҳам кофир шуда наметавонад. Оне, ки бо иқрору тасдиқи шаҳодатайн (калимаи тайиба: Лоилоҳа иллаллоҳу Муҳаммадуррасулуллоҳ ва калимаи шаҳодат: Ашҳаду Ал-лоилоҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳу) мӯъмин гардид, ҳақиқатан мӯъмин аст. Ва оне, ки ба инкор кардани ин ду калима кофар кардид, дар ҳақиқат кофир аст. Дар имони мӯъмин шакке нест ҳамчуноне, ки дар куфри кофир ҳам шакке нест. Ҳамчуноне, ки Худованди мутаъол мефармояд:

(1,177). ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا﴾

Сураи Ал-Анфол, ояти 4. «Касоне, ки бар пайравӣ кардан бар Пайғомбари Худо ва итоат кардан аз ӯ имон овардаанд, онҳо дар ҳақиқат мӯъминононад». (33, боби 4). Дар ҳаққӣ кофирон фармудааст:

(1, 102). ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا﴾

Сураи Ан-нисо, ояти 151. «Касоне, ки ба сифатҳои қабиха дар ояти қабли зикр шудаанд дар ҳақиқат кофиронанд». (112,205). Ибни Аббос (рз) мегӯяд: «Худованд мӯъминонро дар ҳақиқат мӯъмин гуфтаву кофиринро низ дар ҳақиқат кофиронанд гуфтааст». (25,75).

Бо овардани ин оятҳои қарима Имом Абӯҳанифа исбот мекунад, ки дар имони мӯъмин шакке нест, ҳамчуноне, ки дар куфри кофирон ҳам шакке вучуд надорад. (Масъалаи зиёду кам шудани имонро Имом Абӯҳанифа (р) дар китобаш «Фикҳи акбар» зикр кардааст, ки «Имони аҳли осмону замин зиёду кам намешавад». Шориҳи ин китоб Абӯлмунтаҳо Аҳмад ибни Муҳаммади Муғнисовии ҳанафӣ дар саҳифаи 77 китобаш ин сухани Имом Абӯҳанифа (р) ро шарҳ дода мегӯяд: «Имони аҳли осмону замин зиёду кам намегардад аз ҷиҳати мӯъманунбиҳ (он чизҳое, ки инсон ба сабаби қабулкардану бовар ҳосил кардан ба онҳо мӯъмин ҳисобида мешавад, ба монанди: Имон овардан

ба Аллоҳ ва малоикаҳои вай ва бар ҳамаи китобҳои, ки аз осмон бар пайғомбарон фуруд омадааст ва бар ҳамаи Пайғомбароне, ки аз ҷониби Худованд барои халқаш фиристода шудааст ва ба рӯзи қиёмат, ки дар омаданааш ҳеч шакке нест ва ба тақдири неки ва бадӣ, ки ҳама аз ҷониби Худованд доништа мешавад ва ба зинда гардонидани баъд аз миронидан, ки ҳама ҳақ асту рост. Аз замоне Пайғомбари гиромии Ислом Муҳаммади Мустафо (с) Исломро барои ҷомеаи башарӣ дине аз ҷониби Аллоҳ оварда, шартҳои имонро баён намуданд ҳамааш ҳамин аст, ки ёдовар шудем, пас аз ҳамин ҷихат ба ақидаи Имоми Аъзам (р) имон зиёду кам намегардад. Аммо аз ҷихати яқину тасдиқи бандагон имонашон зиёду кам мегардад, ки ин басабаби тақову парҳезгорӣ ва амал карданашон ба фармуदाҳои Худо ва Расулаш мебошад).

Шева ва тарзу услуби Имоми Аъзам ва умуман уламои аҳли суннати валҷамоат ҳамин аст, ки гунаҳкорони уммати Муҳаммад (с)-ро мӯъмин медонанд, на кофир. Ин аз он дарак медиҳад, ки ин мазҳаб аз тафриту ифрот безор асту бандагони Худоро бо ҳар баҳона аз Худовандашон дур намегардонад, балки дар бораи куфру имон бо халқи Худованд аз рӯи эҳтиёт кор мегирад. Омӯзгорро лозим аст ин масъаларо бо шогирдон васеъ ба миён гузошта, дар борааш суҳбат намоянд, то шогирдон асли маъаларо дарк намоян, зеро имрӯза ҷавонон бо ҳар баҳонаву сабабҳо якдигарро ба ширку куфр ҳукм мекунанд, ки ин ба иззати нафси якдигар мерасанд ва дар натиҷа низоъу фитнаҳо бармехезад, ки ин ба ғайри ҳамватанони мо намебошад.

Фасли дуюм: Дар ин фасли китобаш Имом Абӯҳанифа шогирдону наздиконашро васият мекунад, ки имон бо амал яке нестанд, балки имон ғайри амал аст. Имом Абӯҳанифа ин гуфтаи хешро чунин исбот мекунад, ки бисёри вақтҳо амал аз мӯъмин бардошта мешавад, пас дар он сурат гуфтан ҷоиз нест, ки имон аз вай бардошта шуд. Масалан: Зане, ки моҳона хунравӣ мебинад, Худованд намозу рӯзаро аз вай бардоштааст. Мо гуфта наметавонем, ки Худованд аз он зан имонро бардошт ва ё ўро ба тарки имон амр кард. Пайғомбари гиромии Ислом (с) барои ин занҳо

гуфтанд, ки рӯзаро тарк кунед, баъди ин муҳлати моҳонаатон гузаштан казои рӯзаро бидоред. Дар ин сурат гуфтан чоиз нест, ки имонатонро бигузored, пасон казо доред. Чунончи, мегӯянд: Додани закот бар фақерону камбағалон вочиб нест. Мо гуфта наметавонем, ки фақерону камбағалон имон надоранд. Имом Абӯҳанифа (р) бо овардани ин далелҳои ақлӣ мехоҳад шогирдону ҳамнишинон ва пайравони мазҳабаш ба осони мақсадашро дарк кунанд ва баёноташ бисёр сода ва осонфаҳм баён карда шудааст, ки моро лозим аст ин шеваи баёнро хуб биёмӯзем шогирдону наздикони хешро бо мисолҳои вазнин овардан дарди сар надихем, балки сухане битавонем гуфтан, ки оммафаҳм бошад ва дарки маънояш соддаву равон бошад.

Имоми Аъзам (р) барои шогирдон мефаҳмонад, ки бояд ҳарчи дар олам мегузарад аз неку бад ҳамаро аз ҷониби Аллоҳ бидонед, зеро ҳар касе, ки эътиқод дошта бошад, ки тақдири некиву бади аз ғайри Аллоҳ Таъоло ба вучуд меояд, он шахс кофар аст ва тавҳиду Худошиносиаш ботил гардидааст. Масъалаи тақдир масъалаи хеле мубрам ва бисёр нозук аст бояд омӯзгор дар масъалаи тақдир бо шогирдон по фароҳ нагузорад, зеро масъалаи тақдири Илоҳӣ ба ҳуди Худованд марбут мегардад то ниҳояташ фаҳмидан барои шогирдон дардисар оварандааст, барои ҳамин мо бояд шогирдонро бифаҳмонем, ки тақдири неки ва бади хама аз Худост ва мо ба он имон дорем.

Фасли сеюм: Имом Абӯҳанифа (р) мегӯянд: Бародарон ва дӯстонам! Инро хуб бидонед, ки амалҳои бандагон ба се қисм тақсим мешаванд: Фарз, фазилат ва маъсият(гуноҳ). Фарз амри Аллоҳ Таъоло буда, дар он хости Худованд ва муҳаббаташ ва ризо ва қазову тақдиру тавфиқаш ва ҳукму илмаш ва китобати он амр дар Лавҳ-ул-маҳфузаш собит гардидааст. (Лавҳ-ул-маҳфуз номи китобест, ки дар он пеш аз халқ кардани осмону замин бо амри Худованд тақдири ҳамаи коинот навишта шудааст, ки касеро ба он дастрасӣ нест ва касе ва ё чизе аз он берун нест ва то рӯзи қиёмат ҳамаи коинот тибқи он навиштаҳо дар маҷрои худ сайр мекунанд. (23,523).

Фазилат ин амри ӯ Таъоло нест, лекин бо хосту муҳаббат ва ризову қазои ӯ ва тақдиру тавфиқаш ва иродаву ҳукмаш ва донистану китобаташ дар Лавҳ-ул-маҳфуз собит мегардад. Фазилат амал кардан аст бар корҳои нек, ба монанди намози нафл хондан, садақа додан аз аҳволи беморе пурсидан, мискину бенавоеро ёрӣ додан ва монанди инҳо. Аммо маъсияту гуноҳ ба амри Худованд нест, балки бар хости ӯст, на бар муҳаббаташ ва бар қазои ӯ ҳаст, на бар ризояш бар тақдири ӯ ҳаст, на бар тавфиқаш (шахси гуноҳкунандаро тавфиқ надодааст) бар халқ кардани ӯ ин гуноҳро ҳаст, аммо бар хор кардани Худованд аст шахси гунаҳкорро, ки бар кардани ин гунаҳ ӯро қодир гардонидааст. Ва бар илму китобати ӯст дар Лавҳ-ул-маҳфуз.

Омӯзгор бояд ин суҳанони Имоми Аъзам (р) ро бо шогирдон пурратар ва васеътар бифаҳмонад, ки усул ва шеваи таълимоти Имом Абӯҳанифа ин аст, ки шогирдонро водор мекунад, ки дар анҷом додани корҳои хайр бояд ҳамеша пешдаст бошед шарт нест, ки он амали хайр ҳатман бояд фарз ва ё вочиб бошад, балки амри мустаҳаб ва ё фазилати ҷавонмарди ро низ доро бошед.

Фасли чаҳорум: Имом Абӯҳанифа мегӯяд: Эй дӯстонам, мо иқрор дорем, ки Аллоҳ Таъоло бар болои Арш истодааст аз ғайри ин ки ӯро ҳоҷате ва ё истиқроре бар он Арш бошад. ӯ Худованд нигоҳбони Арш ва тамоми оламу коинот аст. Агар ӯ ба чизе муҳтоҷ мебуд, ҳаргиз бар халқ кардани олам ва тадбириаш қодир намебуд. Агар Худованд бар нишастану қарор гирифтани бар болои Арш ихтиёҷ медошт, қабл аз халқ кардани Арш дар кучо буд? Худованд пок аст аз ҳамаи ин гуфтаҳо ва бисёр олист (54,22). Ин масъалаест, ки мунҳарифону фитначуён бо ин масъала сари ҷавонони моро гаранг мекунанд. Омӯзгор бояд бо шогирдон бифаҳмонад, ки гуфтаҳои Имом барои дарки ин маънӣ кифояткунанда мебошанд.

Фасли панҷум: Имом Абӯҳанифа мефармоянд: «Шогирдон ва бародаронам! Мо иқрор дорем, ки Қуръон каломи Аллоҳ Таъоло ва ғайри махлуқ аст. Ваҳӣ (паём ба сӯйи касе фиристодан) Қуръон ва фуруд

омаданаш ва сифатҳои Худованд на зоти Худованд ҳастанд ва на ғайри ӯ, балки сифати бечуну чарои Худованд мебошанд» (54,23). Қуръон дар саҳифаҳо навишта шудааст дар забонҳо хонда шудааст ва дар синаҳо хифз карда шудааст. Рангу ҳарфҳову қоғаз ва навиштаҷоти Қуръон махлуқ аст, зеро ҳамаи инҳо кори бандагон аст ва кори бандагон ҳамааш махлуқ аст. Аммо калом Аллоҳ Субҳонаху ва Таъоло ғайри махлуқ аст. Навиштаҷоти Қуръон ҳарфҳо ва калимаҳо ва ҳамаи оятҳо инҳо ҳама олатест, ки бандагон барои хондан ва ё фаҳмидани маънои Қуръон ба ҳамаи инҳо эҳтёҷ дорад ончи феъли бандагон аст ва ё бандагон ба он эҳтёҷ доранд махлуқ аст ва ҳуди калом Аллоҳ қоим ба зоти худ буда ғайри махлуқ аст. Ҳар касе гӯяд: Қуръон махлуқ аст, вай кофар гардад, наузамбиллоҳ мин золик.

Имом Абӯҳанифа дар масоили ақидати бисёр нозукбин буданд ва мехостанд шогирдон ва пайравони мазҳабаш низ аз ҳамаи нозуқиҳои мазҳабаш бохабар бошанд. Барои ҳамин Имом Абӯюсуф шогирди бовафои Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд: Мо шаш моҳ дар ҳузури устодамон Имом Абӯҳанифа дар боби махлуқ ва ё ғайри махлуқ гуфтани Қуръон баҳсу мунозира кардем ва дар ниҳоят ба хулосае омадем, ки ҳар касе Қуръонро махлуқ бигӯяд, кофар гардад). (140,22).

Имом Абӯҳанифа дар охири фасли панҷум мегӯяд: «Аллоҳ Таъоло ҳамеша барои бандагонаш маъбуд аст ва каломаш ҳамеша хондашуда ва навишта шуда ва хифз карда шудааст аз ғайри дур шудани каломаш аз ӯ Таъоло» (54,23).

Фасли шашум: Мо иқро мекунем, ки беҳтарини ин уммат баъд аз Расули Акрам (с) Абӯбақр асту баъдаш Умару Усмон ва Алии Муртазо Худованд аз ҳамаи ин бузургон розӣ бошад. Имоми Аъзам барои ин гуфтааш ин ояти каримаро далел оварда мегӯяд: Худованд фармудааст:

(1,534). ﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ (10) أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ (11) فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ (12)﴾

Сураи Ал-воқеа. «Сабқат кунандагони ба сӯйи имон дар дунё сабқат кунандагони ба сӯйи ҷаннат ҳастанд дар охират ва онҳо аз ҷумлаи

муқаррабон ва наздикон ҳастанд ба сӯйи ҷаннатҳо ва неъматҳои ҷаннат». (26,49). Ҳар нафаре ба сӯйи имон овардан ба Пайғомбари гиромии Ислому (с) пешдастӣ кардааст, он беҳтарин доништа мешавад ва ҳар мӯъмини парҳезгору Худотаре онҳоро дӯст медорад ва ҳар мунофиқи бадбахт онҳоро бадгӯӣ карда ва ҳам бадашон мебинад. Ин ақида ва васияти Имом Абӯҳанифа барои шогирдон ва умуман мардуми мусалмони кишвар бисёр амри муҳим ва зарурист. Омӯзгоронро лозим меояд сари ин масъала васеътар бо шогирдон суҳбат намоянд ва ҳақиқати хизмати ёрони Расули Худоро ба шогирдон бифаҳмонанд, зеро баъзе мунҳарифон аз нодонии мусалмонон истифода карда фикру ақидаи онҳоро бинисбати саҳобагони Пайғомбар (с) бад мегардонанд, ки ин ба ғайричағои имрӯзи кишвар нест.

Имом Абӯҳанифа (р) дар ин фасли васиятномааш шогирдон ва пайравони мазҳабашро бо тарзу услуби хоссаи хеш насихат мекунад, ки ҷаҳор ёри Расули Акрам (с)-ро аз ҷумлаи беҳтаринон бидонед ва дӯсташон бидоред. Мо имрӯз бояд аз ин роҳу равиш ва тарзу услуби соҳиби мазҳабамон боҳабар бошему дӯстонро бо ин васила аз душманон ҷудо намоем, зеро ин тарзу услуб бароямон роҳи дурусти зиндагиро нишон дода, худиро аз бегона бароямон мешиносонад. Дар асари донишмандии ин тарзу услуб мо метавонем зиндагии оромона дар паҳлуи ҳам ва аз ифротгароиву хушунат барҳазар бошем. Аз ҳама бештар устодон ва донишмандон бояд аз ин методикаи таълим хуб хабардор бошанд, то ки дар тарбияти шогирдон ва ҷағои хеш ҳамчун имоми мазҳабашон, Имоми Аъзам (р) мувафак гарданд.

Фасли ҳафтум: Мо иқрор дорем, ки банди бо ҳамроҳии амалҳои ва иқрор карданаш бар калимаи тавҳид ва шинохтанаш Аллоҳ Таъолоро махлуқ аст, вақте кунандаи қор махлуқ бошад, қораш низ албатта, махлуқ аст. Аллоҳ ҷалла ҷалолуҳу ҳамаи ҳалқро ҳалқ намудааст (Ҳалқ: Ба вучуд овардани ҷизе, ки собиқа надорад, яъне монанди он дар гузашта вучуд надошт. (12,71). ва онҳо тоқати зиндагӣ карданро надоштаанд, зеро заифу бечора буданд, Аллоҳ Таъоло ҳалқашон қард ва

хам ризқашонро низ муқарар кард. Имоми Аъзам (р) барои исботи ин гуфтааш низ ояти каримаро далел меорад:

(1,408). ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ﴾

Сураи Ар-рум, ояти 40. «Худовад вақте бадкорӣ ва Худо нашносии мушрикинро мебинад барояшон ёдовар мешавад, ки: Эй қавми беиродат! Худованд аст, ки шуморо халқ кард дар ҳоле ки чизе набудеду вучуд ҳам надоштед баъд аз он ризқатон доду дорандаатон кард, пеш аз ин чизе надоштед. Баъди ин ҳаёти пурмочаро шуморо Худованд мемиронад баъд аз ин барои ҳисобу китоби рӯзи қиёмат шуморо дубора зинда мегардонад». (12,273).

Инро яқин бидонед, ки касб кардан ба амалкарди ҳалол ҳалол аст ва чамъ намудани мол аз ваҷҳи ҳалол низ ҳалол аст ва қору пайкор ва чамъ намудани мол аз роҳи ҳаром ҳаром аст. Халқи Худо аз рӯйи табақа ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: Мӯъминин мухлис ва кофири чоҳир (зоҳиру ошқор кунандаи куфраш) ва мунофиқи мудҳин (пушонанда ва пинҳон кунанда) дар нифоқаш. Худованд бар мӯъмин амал кардан тибқи дастуроти Худо ва Расулашро ва бар кофир бошад имон овардани ба Худои ягонаро ва бар мунофиқ ихлосу эътиқоди комилро бар Худо ва Расулаш фарз гардонид. Имом Абӯҳанифа тибқи методика ва услуби мазҳабаш барои ин гуфтааш низ аз Қуръон ҳуҷҷати раднашавандае овардааст:

(1,4). ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾

Сураи Ал-бақара, ояти 21. «Эй мардум, Парвардигоратонро ибодат кунед! Ё айюҳаннос дар инҷо ом омадааст, ғайри кӯдакону девонагон ҳамаи башариятро дар бар мегирад, хоҳ мӯъмин бошад ва ё кофар». (12,71).

Имоми Аъзам дар васиятномааш ин оятро чунин маъно мекунад: Эй мӯъминон, Худоро итоат кунед ва эй кофирон, ба Худо имон оваред ва эй мунофиқон, ба имону боваратон ихлос дотшта бошед. Шеваи Имоми Аъзам (р) он аст, ки меҳоҳад шогирдону наздикон ва пайравони

мазҳабаш дар ҳақиқат мусалмон бошанду аз фитнаву гурӯҳбозиҳо ва ё хилагариву шайтанатҳо дур бошанд, зеро Худованд гурӯҳ бозиву фитнагаронро дӯст намедорад ва Ислом мардумро бар ухувату бародарӣ ва ватандӯстиву хештаншиносӣ даъват карда, ҳифзи марзубуми кишвар ва номусу тақво ва тавҳиду диндориашонро барояшон фарз гардонидааст. Бояд мусалмонони Тоҷикистон ин шева ва тарзу услуби мазҳабамонро хуб биёмӯзанд ва дар тарбияти фарзандонашон дар ин рӯҳия ба сахлангорӣ роҳ надиханд, зеро ин бепарвоии мо имрӯз балое мешавад барои ояндагони ин миллат ва ин кишвар, ки пасомадагон харгиз барои ин хатоямон моро нахоҳанд бахшид.

Фасли ҳаштум: Имоми Аъзам (р) мегӯяд: Шогирдон ва бародаронам! Мо иқрор дорем, ки иститоат ва қудрат дар қорҳо бо ҳамроҳии анҷом додани он қор аст(Қайд қардан ба маврид аст, ки Абдуллоҳ ибни Умар (рз) аз Набии қарим (с) ривоят мекунад, ки хангоме мо бар Расули Худо (с) байат ва аҳду паймон барои анҷом додани умури шариат мебаستم моро амр мекарданд, ки бигӯед ба миқдори вусъу тоқатам анҷом медиҳам. (99,982). Ва ё ҷойи дигаре омадааст: Абӯҳурайра аз Расули Худо (с) шунидаанд, ки мегуфт: Аз он ҷӣ шуморо боздоштам, боз истед ва ба он ҷӣ шуморо амр қардам, миқдори вусъу тоқататон он қорро анҷом бидиҳед ва он қасоне, ки пеш аз шумо буданд (яхуду насоро), сабаби ҳалокаташон ин буд, ки Пайғомбаронашонро суолҳои зиёде мекарданду бар муҳолифи гуфтаи онҳо амал мекарданд. (22,43).

Имом Абӯҳанифа (р) дар ин васияташ ҳамин иститоати гуфтаи Пайғомбари гиромии Ислом (с) ро шарҳ дода мегӯяд: На қабл аз анҷом додани он амал ва на баъди анҷом додан, зеро агар иститоат қабл аз анҷом додани он амал бошад, пас банда аз Худои хеш дар анҷом додани он амал мустағнӣ ва бенаёз аст, ки ин гуфта муҳолифи гуфтаи Қуръон сурат мегирад, зеро Аллоҳ Таъоло фармуда:

(1, 510) ﴿وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ﴾

Сураи Муҳаммад, ояти 38. «Худованд бенаёз аст аз он чӣ пеши шумост аз молу амвол ва шумо наёзманду бечораед ба сӯйи он чӣ назди Худованд аст аз хайру раҳмату баракат». (23,242). Ва агар ин иститоат баъди анҷом додани кор бошад, ин маҳол аст, зеро он амал бидуни иститоату тоқат анҷом ёфтааст. Ин баёноти Имом Абӯҳанифа (р) барои шогирдону пайравони мазҳабаш ёдовар мешавад, ки ӯ дар масоили шаръӣ бисёр дақику нозукбин будаанд ва мо ин шеvaro низ бояд биомӯзем, дар умуре, ки аз нигоҳи устод барои шогирд мушкилфаҳм аст, бояд дар он масъала дақиқтар ва ботаъкид шогирдонро фаҳмонидан даркор, то ки умқи масъаларо дуруст дарк карда, маъно барояшон фаҳмо гардад.

Фасли нухум: Мо иқро дорем, ки масх кашидан бар болои маҳсиҳо дар вақти таҳорат кардан барои шахси муқиму таҳҷо як шабона рӯз ва барои мусофир се шабонарӯз ҷоиз аст, зеро аз ҷониби Расули Худо (с) ҳадис чунин ворид гардидааст. Ва ҳар касе, ки ин суннати Пайғомбар (с) ро инкор кунад бар он шахс куфр таҳдид мекунад, зеро ин суннати Пайғобари гиромии Ислом (с) бо хабари мутавотир (Мутавотир исми фойил аст аз тавотур, ки он ба маънои татобуъ ва пай дар пай будан аст, чунончи гуфта мешавад, ки «تواتر المطر أى تتابع نزوله», яъне мутавотир ва пай дар пай борон борид. Ва дар истилоҳи муҳаддисин мутавотир ҳадисро гӯянд, ки онро як ҷамоати бисёре, ки бар дурӯғ иттифок кардани онҳо маҳол бошад ривоят карда бошанд яъне, мутавотир ҳадис ё хабарест, ки онро дар ҳар табақае аз табақоти санадаш як ҷамоати касире, ки иттифоқи онҳо бар дурӯғ дар он ҳадис ё вазъи он ҳадис одатан маҳол шуморида шавад ривоят кунанд. (111, 52). собит гардидааст.

Қаср хондани намоз дар сафар ва ифтор кардани рӯза низ дар сафар бо далели сареҳи Қуръон ҷоиз аст, зеро Худованди Бузург фармудааст:

﴿وَإِذَا صَرْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ﴾ (1, 94).

Сураи «Ан-Нисо», ояти 101. «Зарб дар оят ба маънои сафар кардан омадааст, яъне ҳангоми сафаркарданатон дар замин бароятон гуноҳ нест агар намозҳои чаҳор ракаъатаро ду ракъати бихонед (пешин, аср, хуфтан) ро». (128,249). Ин қаср хондани намозҳои чаҳор ракаъата тӯхфаест аз ҷониби Худованди Бузург барои бандагонаш ба хоҳири мушаққат будани сафар. Назди шурои уламои ин кишвари азизамон Тоҷикистон миқдори қаср хондани намоз дар сафар ҳудуди 120 километр мебошад. Аз нигоҳи банда ин миқдор (120 км) аз ҷониби шурои уламои кишвар таҷдиди назар меҳаҳад. Дар бораи ифтор кардани мусофир Худованд ҷаллаҷалолуху фармудааст:

﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾. (1,28).

Сураи «Ал-Бақара», ояти, 184. «Пас шахсе аз шумо дар моҳи рамазон бемор бошад, ки тоқати рӯза гирифтано надошта бошад ё дар моҳи рамазон дар сафар бошад (масофаи сафарро баён кардем) барои ӯ рухсатаст, ки рузаашро бихурад ва баъди шифо ёфтан ва ё аз сафар баргаштан рӯзаашро қазо медорад». (27,48).

Фасли даҳум: Мо иқрои мекунем ва бовар дорем ба ин суҳан, ки Худованд қаламро амр намуданд, ки бинависад. Қалам гуфт: Чӣ чизро бинависам Эй Парвардигорам? Худованд дар ҷавоби қалам фармуданд: Бинавис ҳама чизро, ки то рӯзи қиёмат дар дунё мегузараду собит мегардад. Имом Абӯҳанифа (р) барои ин гуфтаҳои ояти қаримаро ҳуҷҷат оварда мегӯяд: Аллоҳ ҷалла-ҷалолуху мефармояд:

﴿وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ (52) وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ (53)﴾. (1,531).

Сураи «Ал-Қамар». «Ҳар амалеро, ки мардум анҷом медиҳанд (он амалҳо дар назди Худованд) дар саҳифаи амалҳои онҳо навишта шудааст (онҳо аз рӯйи муқадароти Худовандашон зиндагӣ мекунанд)

хама амлҳои хурду бузрге аз инсоният бавучуд меояд навишта шудаанд». (107, 486).

Бо овардани ин ояти карима Имоми Аъзам (р) шогирдон ва пайравони мазҳабашро огоҳ кардани мешавад, ки ин оламу одаме, ки шумо мебинед бо тамоми мавҷудоташ тибқи дастур ва услуби Холиқи хеш ҳаракат мекунад ва чизе аз хурду бузургро Худованд ва Холиқи мавҷудот фурӯ нагузоштааст ва то рӯзи қиёмат ин олами пир бо тамоми мавҷудоташ аз ин дастуру супоришҳои Илоҳӣ наметавонад сарпечӣ кунад. Мо низ бо ин гуфтаҳои Қуръон имон ва боварии комил дорем. Тарзу услуби Имоми Аъзам (р) дар баёноти роҳу равиш ва ақидаи мазҳабаш чунон нозукбиниона роҳандозӣ шудааст, ки шогирдону пайравонаш дар аснои пайравӣ намудани ин мазҳаб, агар аз ин тарзу услуб пайравӣ кунанд, ҳаргиз роҳи хешро гум намекунад. Мо бояд ҳамчуноне пешвои мазҳабамон Имоми Аъзам (р) бо ин тарзу услуби хоссаи хеш ба роҳи дурусти зиндагӣ ҳидоят намудааст, шогирдон ва фарзандонамонро бо ин тарзу услуб ошно гардонем, то ки дар масири зиндагии пурталотуми ояндаи хеш роҳгум назананд ва бозичаи фитнагарону дасиса бозон нагарданд.

Фасли ёздаҳум: Мо имону иқрор дорем, ки азоби қабр собит асту ин барои Худованд ҳеҷ душвориву мушкилие надорад. Ва имтиҳону суолу ҷавоби Мункар ва Накир дар қабр низ ҳақ аст. Дар ин боб ҳадисҳои сахеҳе аз ҷониби Расули Худо (с) ворид гардидааст. Ҷаннат ва оташи дузах низ ҳаққу рост аст. Ин ҷаннат ва дузах аз ҷониби Худованд халқ карда шудаанд, вучуд доранду ҳаргиз фано ва тамом ё нобуд намешаванд ва аҳли ин ҷаннату дузах низ ҳаргиз фано нахоҳанд шуд. Зеро Худованд дар ҳаққи ҷаннат гуфтааст:

(1, 67). ﴿أَعَدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾

Сураи «Оли Имрон», ояти. 133. «Ҷаннат барои парҳезгорон омода карда шудааст». Ин ояти карима далел бар ин аст, ки ҷаннат алҳол

халққарда шудааст берун аз ин олам». (128,92). Ва дар ҳаққи дузах гуфтааст:

(1,4). ﴿أَعَدتْ لِلْكَافِرِينَ﴾

Сураи «Ал-Бақара», ояти. 24. «Дузах омода карда шудааст барои кофирон. Ин ояти карима далел бар ин аст, ки дузах алҳол халққарда шуда ва омода аст». (128, 241). Худованд ин бихишту дузахро барои савобу азоби халқ омода кардааст. Мизон ва тарозуи амалҳои бандагон дар рӯзи қиёмат ҳаққ ва рост аст. Чунончи, Худованд мефармояд:

(1,326). ﴿وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾

Сураи «Ал-Анбиё», ояти. 47. «Мегузорем мо амалҳои бандагонро дар тарозуи адл рӯзи қиёмат». (18,360). Хондани номаи аъмол дар рӯзи қиёмат ҳаққ ва рост аст, зеро Худованди Карим мефармояд:

﴿وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا﴾ (13) ﴿أَفَرَأَى كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا﴾ (14). (1,283).

Сураи «Ал-Исро». «Дар рӯзи қиёмат Худованд барои ҳар як бандааш номаи аъмолро кушода, дар пешаш матраҳ мекунад ва меғӯяд: Бихон ин номаи амалҳоятро, ки ҳамаи амлҳоят дар ин китоб дарҷ гардидаанд, чӣ хурду чӣ калон. Хондани ин номаи амлҳоят туро басандааст, ки натиҷаи корҳои кардаатро бидонӣ». (9,337).

Имоми Аъзам (р) дар ин фасли ёздаҳум барои шогирдону пайравони мазҳабаш чизҳои муҳим ва нозуқро бо далелҳо баён мекунад, то ки шогирдону пайравони мазҳабаш дар арсаи зиндагӣ ва бархурд бо муҳолифони мазҳабаш беҳуччату дармонда набошанд. Ин метод ва тарзу услуби баёни пешвои мазҳабамон моро водор месозад, ки дар таълим додани шогирдон бояд ба чиддият рафтор кунем ва ҳама масъалаҳои нозуке, ки аз нигоҳи устод барои шогирдон лозим аст, бо ҳуччат баён карда шаванд. Омӯзгор метавонад аз ақлу малакаи зеҳнии хеш истифода карда, шогирдонро аз ин масъалаи ҳассоси ақидати хубтар огоҳ кунад.

Фасли дувоздаҳум: Мо иқро мекунем, ки Аллоҳ Таъоло ҷисмҳои баъди мурданашон дар он рӯзе, ки миқдори он рӯз панҷоҳ ҳазор сол

аст, барои подошу чазо додан ва барои ҳаққӣ мазлуминро аз золимон ситонидан дубора зинда мегардонад. Дар ин бора низ Аллоҳ ҷалла ҷалолуҳу фармудааст:

﴿وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ﴾. (1,333).

Сураи «Ал-Ҳач», ояти. 7. «Зинда мегардонад Худованд мурдагонро ва бармегардонад онҳоро ҳамчуноне дар ҳаёташон буданд, баъди оне, ки дар қабрҳояшон пусидаву хок гаштаанд ва онҳо барои муҳосаба кардан ба мавқифу қароргоҳи ҳисобот оварда мешаванд». (112,214).

Имом Абӯҳанифа баъди ин ҳама муҳимотро барои шогирдону пайравони мазҳабаш баён намудан мепардозад ба масоили баъди зиндагардонидани баъд аз мурдану ҳисобу китоб шудан ва мегӯяд: Шогирдон ва бародаронам! Яқин дошта бошед, ки дидани ҷамоли Парвардигори олам барои аҳли ҷаннат бечуну чаро ва чигунагӣ ва бе ташбеҳу масофа ҳаққ аст ва рост аст (54,26).

Шафоъати Пайғомбарамон Муҳаммади Мустафо (с) барои мӯъминон, агарчанде гуноҳи кабира низ анҷом дода бошанд, ҳақ аст ва рост аст. Оишаи сиддиқа (рз) маҳбубаи Расули Худо (с) баъд аз Хадичаи кубро беҳтарини занҳои олам аст. Вай модари мӯъминон ва аз зино покаст. (Имоми Аъзам (р) ин сухан ва ақидаи аҳли суннатро барои шогирдон ва пайравони мазҳабаш ба он хотир таъкид мекунад, ки мунофиқини замони Пайғомбар ин бонуи Ислом ва маҳбубаи Пайғомбари гиромии Исломро тухмати зино зада буданд. Бо вучуде ки Худованд дар сураи «Ан-Нур» барои пок домании модарамон Оишаи сиддиқа оятҳоро низил гардонидаст ва мунофиқон он оятҳоро мехонанду медонанд, боз ҳам аз ин таҳқири модари мӯъминон даст намекашанд. Мусалмонони кишвар бояд --ин ақидаи пешвои мазҳабамонро хуб бидонанду барои фарзандону пасомадагони хеш бифаҳмонанд, зеро имрӯзҳо ғавғои ифротӣ дар гӯшаву канори кишвари азизамон ба гӯш расида истодааст. Мутаассифона, бархе ба ном зиёӣён ва ҷавонони фиреб хурдаи ин миллати шариф фиреби онҳоро мехуранд.

Агар мо ин усули баён ва ақидаи аҳли суннати валҷамоатро ҳамчун Имоми Аъзам дона ба дона барои шогирдону фарзандони ин миллати азияткашида нафаҳмонем, он сайёдони шайёд ин ақида ва ҷавононамонро шикори хеш гардонида фитнаи наvero дар кишварамон роҳандозӣ мекунанд. Ҳамчуноне, ки Асосгузори сулҳу ваҳдат Пешвои миллат мухтарам Эмомалии Раҳмон дар баромади 12/05/18, ки бо ходимони дину фаъолони кишвар сурат гирифта буд, «хизмати ин дӯстони дар нохунаки моро низ» қайд карда гузаштанд. Бо ин суханаш Пешвои млат мо мардуми кишварро хушдор доданд, ки дӯстро аз душман бишиносед, ба дасисаву фиреби ҳар гурӯҳе, ки худро барои шумо дӯст вонамуд мекунанд дода нашавед.

Имоми Аъзам суханашро идома дода мегӯяд: Азизонам, яқин дошта бошед, ки аҳли ҷаннат дар ҷаннат ҷовидон мемонанд ва аҳли дузах ҳам ҷовидони дар дузах хоҳанд монд.

Худованди маннон барои муъминон мегӯяд:

(1,12). ﴿أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

Сураи «Ал-Бақара», ояти. 82 «Улоика дар ин оят ишорат ба сӯйи касоне ҳаст, ки ба Худо имон овардаву амали солеҳро анҷом медиханд. Онҳо аз аҳли ҷаннат ҳастанду доимӣ дар онҷо мемонанд ба хилофи дунё, ки додаҳояш ҷовидони нест. (ҷавонияш пирӣ дороияш нодорӣ ва мансабҳояш барканорӣ ва пириву камбағалиаш маргро дар пай дорад)». (128,352). Ва дар ҳаққӣ кофирон низ фармудааст:

(1,12). ﴿فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

Сураи «Ал-Бақара», ояти. 81. «Ҳар касе бадкориро пешаи худ месозад, хатоҳо ва гуноҳонаш ўро ихота мекунанд, пас ин тоифа лозимгирандаи оташи дузаханд ва ҳаргиз аз он оташ берун карда намешаванд». (128, 352).

Имом Абӯҳанифа (р) бо ин тарзу услуби баёни хоссаи хеш барои шогирдон ва пайравони мазҳабаш дар ин дувоздаҳ фасли васият номааш

хама ақидаи аҳли суннати валҷамоатро чамъоварӣ намуда, тақдим намудааст, ки шогирдон бо пайравии ин ақидаи аҳли суннати валҷамоат дар ҳама даврузамон гули сари сабади аҳли маҷлисҳо будаанд. Мо низ агар ин усули фаҳмондадиҳии Имоми Аъзам (р) ро хуб омӯхта, ба шогирдонамон биомӯзонем, ҳам ҷавононамонро аз ифротгароиву хушунат ҳифз мекунем ва ҳам ақидаамонро бар ақидаи мусалмонони воқеи дуруст мегардонем. Дар ғайри ин сурат мо «дӯстоне» низ дорем, ки мехоҳанд бо ақидаҳои шумашон моро фиреб намуда, мақсадҳои касифи хешро дар кишвар роҳандозӣ кунанд. Агар мо дар ин самт ба саҳлангорӣ роҳ бидиҳем ҳаргиз пасомадагони ин миллат моро нахоҳанд бахшид.

II.3. Методикаи тадриси Имом Абӯҳанифа (р) дар тарбияти шогирдон

Дар ин фасл тасмим гирифтаем шева ва тарзу услуби Имоми Аъзам (р) дар тарбияти шогирдон ва пайравонашро баррасӣ кунем, ки то кунун дорои аҳаммияти илмӣ ва тарбиявист. Омӯхатани шеваи таълими Имоми Аъзам ва муносибати ӯ бо шогирдон ва дар амал тадбиқ намудани он барои донишмандону муаллимони кишвар, чи дар мактабҳо ва чи омӯзишгоҳҳову макотиби олии аҳаммияти бузурги ахлоқию тарбиявӣ дорад. Ин шеваи таълим ва тарзи муносибат бо шогирдон намунаи олии муаллим – тарбиятгар будан аст. Агар муаллимони мо ин шева ва тарзу услуби таълимро ба тарзи дуруст дар макотибу донишгоҳҳо роҳандозӣ кунанд, ҷавонони мо метавонанд мазхаби ҳанафиро ба дурустӣ бишиносанд ва роҳи дурусти зиндагиро интихоб намоянд. Имом Абӯҳанифа (р), пеш аз ҳама, шогирдонашро баробари фарзанди ягонаи хеш Ҳаммоод дӯст медошт ва онҳоро ҳамчун фарзанд таълим медод.

Солеҳӣ мегӯяд: «Имом Абӯҳанифа дар ҳалқаи дарсияш шогирдони зиёдеро чамъ намуда буданд, ки ин миқдор барои касе аз ӯқӯаҳои баъди ӯ чамъ нагардидаанд». (24,183). Бояд зикр кард, ки

Имоми Аъзам шева ва тарзу услуби таълими худро аз Пайғомбари гиромии Ислом Муҳаммад (с) омӯхта буданд, ки ин пешво ва муаллими башарият бо асҳобу атрофиёнаш чунин муносибат ва рафторе доштанд, ки шогирдон ва ҳамсухбатонаш ўро аз ҷонашон бештар дӯст медоштанд. Имом Абӯҳанифа (р), ки чи дар зиндагӣ ва чи дар таълиму тадрис ба рафтору кирдор ва амали пайғамбарро сармашқи худ қарор дода буданд, шогирдон ўро низ баробари ҷонашон дӯст медоштанд ва ҳарчанд олиму донишманд гардиданду метавонистанд мазҳаби хоссаи худро дошта бошанд, аммо ба хотири эҳтироми устодашон аз мазҳабу тарзу услуб ва роҳу равиши ў набаромаданд, балки мазҳаб ва шеваву тарзу услуби ўро ривочу раванқ бахшиданд.

Қобили зикр аст, ки шогирдони Имоми Аъзам (р), ки ҳар яке дар илми шариати исломӣ ба мақоми баланд расида, аз худ осори боарзиши боқӣ гузоштаанд. Барои дарки дурусти шеваи таълими Имоми Аъзам дар тарбияи шогирдон ва таълими босалоҳияту самарабахши таълимоти ў бояд, шеваи таълими андешаҳои Имом Абӯҳанифаро дар муқоиса ба ақоиди шогирдонаш омӯхта шавад беҳтар аст. Муқоиса ҳамчун усули омӯзиши асари бадеӣ тафаккури мантиқии хонандагонро васеъ мекунад. Бино ба қавли А.В. Текучев, муқоисакунӣ «яке аз шеваҳои таълим ва ҳам амалиёти фикрӣ ба шумор рафта, «аз воситаҳои муҳимтарини дарки ҳақиқату воқеият доништа мешавад»(152, 61).

Дар бораи теъдоди шогирдони Абӯҳанифа сарчашмаҳо маълумот додаанд ва дар асарҳои тадқиқотӣ ин масъала баррасӣ шудааст. Аз ҷумла Солеҳӣ дар боби панҷуми китобаш донишмандоне, ки аз кишварҳои гуногун дар назди Имом Абӯҳанифа (р) таҳсили илм намудаву аз илми ў баҳравар гардидаанд, ёдовар шуда, адади онҳоро ҳашсад нафар мегӯяд ва номҳо онҳоро батафсил зикр мекунад (24,88). Сарчашмаҳои таърихию динӣ васияти Имоми Аъзам (р) ба шогирдон овардаанд, ки шеваи илмомӯзӣ ва амали ўро дар мавриди фатво ва ҳукм шарҳӣ ифода мекунад. Азҷумла «Имом Заҳабӣ аз Ҳасан ибни Зиёд ривоят мекунад, ки аз Абӯюсуф шунидам, ки мегуфт: Дар як рӯзи боронӣ

дар нази Имом Абӯханифа баъзе шогирдон чамъ омада будем, ба монанди Довуди Тойӣ ва Қосим ибни Муин ва Офия ибни Язид ва Ҳафс ибни Ғиёс ва Вакеъ ибни Чарроҳ ва Молик ибни Миғвал ва Зуфар. Имом Абӯханифа (р) рӯй чониби мо гардонида гуфтанд: Шумо хушнудкунандаи қалби ман ва дуркунандаи ғамҳои ман ҳастед. Илми фикҳро зину лаҷом задам ва дар дасти шумо додам, мардумро гузоштаам, ки аз қафои шумо мегарданд ва суҳанҳои шуморо ҷустуҷӯ мекунанд. Ҳар кадоми шумо дар илм бар камол расидаед салоҳиятии қозӣ шуданро доред. Шуморо ба Худо ва ба он миқдор бузургии, ки шуморо ба азамату қудрати илм додааст, қасам медиҳам, ки илматонро аз хорӣ ва беамалӣ ҳифз кунед. Агар кадоме аз шумо ба мақоми қозигӣ имтиҳон карда шудед ва айбери дар худ мебинед, ки Худованд он айбро аз мардум пӯшондааст, ҳаргиз ба ин мақом сазовор нестед ва ҳаргиз он луқмае аз ин мақом мехӯред, бароятон ҳалол нест. Агар зарурате пеш омад, ки бояд ин мақомро бипазирӣ, ҳаргиз аз мардум пинҳон нашавед ва панҷ вақт намозатонро дар масҷид бихонед ва баъд аз ҳар намоз мардумро садо бизанед, ки ҳар касе ҳоҷате ва ё масъалае дорад, ман ҳозирам. Вақте намози хуфтавро хонда шудӣ, се бор садо бизан, ҳар касе ҳоҷате дорад, ман ҳозирам. Агар баъди ин вориди хонаат гардидию бемор шудӣ ва ба назди мардум баромада наметавонӣ, аз маошати ба қадри ҳамон рӯзҳоят кам кун. Кадом имом ва ё қозие бар халқ хиёнат мекунад ва ё дар ҳукме бар мардум зулм мекунад, имоматӣ ва раёсатӣ вай ботил аст ва ҳукму фатвои ӯ ҷоиз нест». (82, 17).

Ин насиҳати Имоми Аъзам ба тамоми уламо ва донишмандони мазҳабаш мебошад, ки бояд ин насиҳатро сармашқи зиндагии хеш бигардонанд, то роҳи дурусти зиндагии дунёву охират барояшон муяссар бигардад. Омӯзгор бояд аз ин васияти Имоми Аъзам (р) натиҷагирӣ кунад ва шеваи зиндагии марди мӯъминро, ки пешвои мазҳаби ҳанафӣ ба шогирдон талқин намудааст, равшан созад. Яъне, шеваи зиндагии марди мӯъмину мусулмон дар ҳалол хӯрдану ҳалол зистан аст. Хоса марде, ки ба мансаби баланд мерасад, бояд ҳар амалу рафтор ва гуфтору

кирдораш чавобгӯи талаботи шариати муҳаммадӣ бошад. Марди мансабдор агар айбе дар худ мебинад, ки мардум онро намебинанд, бояд аз мансаб канорагирӣ кунад, то ба гуноҳ олула нагардад.

Муҳаббате, ки Имом Абӯҳанифа (р) бо шигирдон нишон медод, як умр шогирдро волаву шайдои худ мекард ва он шогирд ҳаргиз намехост аз суҳбати ӯ дур бигардад. Омӯзгорон бояд ин шеvaro дуруст омӯхта, шогирдонро дар атрофи хеш чамъ намуда, илму маърифаташонро аз онҳо дарег надоранд. Имом Абӯюсуф (р) устои хеш Имом Абӯҳанифа (р)-ро бисёр дӯст медошт ва дар тамоми зиндагиаш аз замони Имом Абӯҳанифа (р) ро шинохту шогирд шуданд, ҳатто боре ҳам дарси ӯро тарк накардаанд, тамоми корҳои дунё дар баробари дарси Имом Абӯҳанифа (р) барои Имом Абӯюсуф (р) ба чизе намеарзид, яъне ҳозир шудан ба дарси устодашро аз ҳама чиз болотар медонист. Дар китобҳои фикҳи ҳанафӣ бисёр ба чашм меҳурад, ки Имом Абӯюсуф (р) бо устодаш Имом Абӯҳанифа (р) дар баъзе масоил ихтилофи назар дорад. Роҷеъ ба ин масъала худи ӯ мегӯяд: «Ин сухане, ки ман бо устод ихтилоф кардам, сухани худи устод аст. Ӯ ин суханро пештар гуфта буданду аз қавлашон гаштанд, ман ҳамон қавлро гирифтаам». (45, 97).

Имом Абӯюсуф яке аз шогирдони маҳбуби Имом Абӯҳанифа (р) ба шумор мерафт. Абӯюсуф (р) дар оилаи бисёр фақиру нодор ба воя расида буд. Ӯ дар синни кӯдакӣ ба хондану навиштан рағбат дошт, аммо модараш ба ин кор розӣ набуд Ӯ мехост фарзандаш ҳунар ва шугле биомӯзад ва молу сарват ба даст биёварад, то зиндагиаш хушу гуворо гузарад. Имом Абӯюсуф (р) худ мефармояд: «Замоне, ки падарам даргузашт, ман кӯдак будам. Чун мустаманд будем, модарам маро ба назди қассор (либосшӯй) бурд, то барояш кор кунам. Ман аз он ҷо гурехта, ба дарси Имом Абӯҳанифа ҳозир шудам, то аз калимоти гуҳарбораш мустафид гардам. Модарам ба дунболам меомад ва маро мебардошт ва дубора ба назди қассор мебард. Ва ман боз фирор карда, ба дарс ҳозир мешудам. Чун модарам дид, ки ҳамеша аз пеши қассор гурехта ба дарси Имом ҳозир мешавам, ба назди Имом омада гуфт: «Ин

бачаро фосид кардаї, ин бача ятим ва бе бизоат аст, ман ӯро аз касби худ харҷ медиҳам, мехоҳам пуле ба даст биёварад, то махоричаш аз худааш таъмин гардад». Имом Абӯҳанифа (р) фармуданд: «Эй нодон! Ин писар ин чо хӯрдани фолуда (ҳалво) бо равғани пистаро ёд мегирад». Имом Абӯюсуф (р) мегӯяд: Сипас, модарам аз он чо рафт ва ба Имом Абӯҳанифа (р) гуфт: «Ту пирамарди нодонӣ ва ақли худро аз даст додаї». Имом Абӯюсуф (р) мегӯяд: «Ман ба дарси Имом Абӯҳанифа наштастро аз ҳарчи боло дониستم, то ки Худованд маро аз илми ӯ баҳравар гардонид ва ба мақоми қозигӣ расонид». Ӯ мефармояд: «Ман рӯзе бо Ҳорунаррашид ҳамсафар будам, Ҳорунаррашид фолуда овард ва гуфт: Эй Яъқуб, аз инҳо бихӯр, ҳар рӯз барои мо аз ин таъом намеоранд». Гуфтам: «Магар инҳо чӣ ҳастанд?» Гуфт: «Фолудаи омехта бо равғани писта». Он вақт хандидам. Гуфт: «Сабаби хандаат чист?» Гуфтам чизе нест. Ҳорунаррашид исрор кард, то мочароро ба ӯ гуфтам. Ҳорунаррашид бисёр тааҷҷуб кард ва гуфт: «Худо Абӯҳанифаро раҳмат кунад, ӯ ба воситаи илм чизҳоеро медид, ки чашми сар ба дидани онҳо очиз буд». (29, 44).

Алӣ ибни Султон Муҳаммад қорӣ (р) дар китобаш «Маноқиби Имоми Аъзам» номҳои шогирдони Имоми Аъзам (р)-ро яксаду панҷоҳ нафар навиштаву мегӯяд: Мо ин ададро аз китоби «Маноқиби Кардарӣ» ихтисор кардаем. Кардарӣ дар охири зикри номҳои шогирдони Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд: «Пас ҳамин ҳафсаду сӣ олим аз шаҳрҳои гуногун олимони замони хеш будаанд аз Имом Абӯҳанифа илм омӯхтаву ба мо расониданд Худованд беҳтарини мукофотро барояшон насиб гардонад» (63, 518). Худованди Маннон барои Имом Абӯҳанифа (р) зеҳни бурро ва малакаи бедоре ато фармуда буд, ки бо он зеҳну малакаи илми фаровонеро чамъ кардаанд. Аҷибтар ин аст, ки лаҳзае аз вақти хешро бекор нагузарониданд, балки тамоми саъю кӯшиши хешро дар роҳи илму маъориф ва таълими шогирдону донишҷуён сарф намуданд, то масулияти рӯзи қиёматро каме ҳам бошад осонтар гардонида бошанд. Мо пайравони мазҳаби ӯ имрӯз ӯро бо дуои хайр ёд мекунем. Асад ибни

Фурот мегӯяд: Чихил нафар аз шогирдони Имом Абӯҳанифа китобҳои мазҳабашро ҷамъоварӣ намудаанд. Саркардаи онҳо Имом Абӯюсуф ва Зуфар ва Ҳузайл ва Довуди Тойӣ ва Асад ибни Амр ва Юсуф ибни Холиди Симтӣ ва Яҳё ибни Закариё ибни Абӯзоида буданд. Ҳамин Закариё ибни Абӯзоида буд, ки сӣ сол навиштани масоилро ба ӯҳдаи вай гузошта буданд. (89,12).

Ҳалқаи дарси Имоми Аъзам метавон ба академия ё донишгоҳи бузург шабеҳ донист. Методика ва тарзу услуби донишгоҳ ва ё академияи улуми Имоми Аъзам ин буд, ки масъалаҳои мазҳабашро дар байни шогирдонаш ба машварат мегузоштанд, ки он масъала дар байнашон як моҳ ва ё бештар радду бадал мешуд. Имом Абӯҳанифа (р) ҷавоб ва фикри шогирдҳояшро доир ба он масъала мешунид ва ниҳоятан фикри ҳудашро низ дар байнашон матраҳ менамуданд, ки ҳамаи шогирдон бо як овоз он масъаларо дар баробари далели равшан, агар қабул мекарданд ва Имоми Аъзам розигии хешро баён мекарданд, сипас, Имом Абӯюсуф онмасъаларо дар усули мазҳаб сабт менамуданд. Мо ошкор гуфта метавонем, ки мазҳаби Имоми Аъзам бо иттифоқи машварати олимони ва шогирдонаш пой ба арсаи вучуд гузоштааст ва ин мазҳаб танҳо фикр ва андеша ва истинботи Имом Абӯҳанифа нест. Вақте чунин бошад, пас ин мазҳаб ба пайравӣ кардан беҳтар ва рости савоб будани масъалаҳояш ба ҳақиқат наздиктар аст. (40, 57).

Саймарӣ дар китобаш аз Исҳоқ ибни Иброҳим ривоят мекунад, ки “Шогирдони Имом Абӯҳанифа дар истинботи масъалаҳо бо устодашон бисёр амиқ фурӯ мерафтанд ва он масъала баъди радду бадалҳои зиёде ҳалли ҳудро пайдо мекард. Имом Абӯҳанифа мегуфтанд ҳалли ин масъаларо ба Офия ибни Язид пешниҳод кунед, то фикри ҳудашро баён кунед. Агар вай дар он маҷлис ҳозир намебуд, Имом Абӯҳанифа мегуфтанд интизор шавед, то биёяд. Офия баъди ҳозир шуданаш агар ҳалли он масъаларо қабул мекард, Имом Абӯҳанифа (р) барои дар усули мазҳаб ворид гардонидани он масъала иҷозат медоданд. Ва агар розигӣ

намедод, Имоми Аъзам барои ворид гардонидани он масъала амр намекарданд” (28,60).

. Абӯлфазл Аҳмад ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Ҳачари Асқалонӣ дар китоби «Таҳзиб-ут-Таҳзиб» мегӯяд: “Офия ибни Язид яке аз шогирдони вафодори Имом Абӯҳанифа (р) мебошад, ки аз Аъмаш ва Абӯлайло ва Ҳишом ибни Урва ва дигар донишмандони замонаш ҳадис чунин ривоят кардааст. Дар замони хилофати Ҳорунаррашид дар байни аскарони ҳукумат вазифаи қозигиро иҷро мекард. Рӯзе Офия ба назди Рашид даромад. Рашид атса зад, ҳамаи ҳозирин бо як садо ҷавоби атсаи Рашидро доданд, ба ҷуз Офия, ки хомӯш буд. Рашид пурсид, чаро шумо ҷавоби атсаи маро надодед? Офия дар ҷавоб гуфт: Ба хотире, ки шумо дар вақти атса задан Худоро ҳамду сано нагуфтед. Рашидро аз ин ростӣ ва ҳозирҷавобии вай хушаш омада гуфт: Ту ин қадар нозукбинӣ, ҳатман дар ин мақом сазовортарӣ. (28,61).

Имом Абӯҳанифа (р) дар баробари он ки тоҷир буданду барои зиндагии хеш ва фарзандонаш заҳмат мекашиданд, олим ҳам будану бар масоили рӯзмараи мардумаш ҷавоб мегуфтанд. Ҳар рӯза барояш лозим меомад, ки дар баробари масоили пешомада аз «Қуръон»у суннат ҷавоби он масоилро истинбот кунанд. Даррбаробари дигар масоилу мушкилоти рӯзгори хеш барои ҷомеаи мусалмонон шогирдони олиму доно ва мучтаҳидони барумандеро ба мисли худааш тарбият намудаан, ки то ба имрӯз мусалмонони ҷаҳони ислом, чи аз мазҳабаш ва ҷӣ аз илму дониши худ ва шогирдонаш истифода бурда истодаанд.

II.4. Методикаи таълими рӯзгору осор ва андешаҳои шогирдони Имоми Аъзам (р)

Дар ин фасл тасмим гирифтём доир ба шогирдони бовафои Имом Абӯҳанифа, ки баъд аз марги устод мазҳаби ӯро раванқ доданду шеваи зиндагии пешвои мазҳаби таҳаммулгароро сармашқи зиндаги худ қарор додаанд, маълумот диҳем. Бояд зикр кард, ки дар шинохти мазҳаби Имом Абӯҳанифа донишҷӯи андешаҳои шогирдони ин бузургвор хатмист, зеро андешаҳои шогирдони Имоми Аъзам доир ба масоили гуногуни шариат идома ва комилкунандаи мазҳаби ҳанафист. Аз сӯйи дигар, зиндагӣ ва рафтору амали ин шогирдон нисбат ба устоду муаллими худ метавонад идеал ё худ улғуи шогирдони мактаб донишкадаҳо бошад, агар омӯзгор ба таври бояду шояд ин масъаларо ба шогирдон таълим диҳад. Дар таълими мавзӯи мазкур омӯзгор метавонад аз чанд методи таълим истифода кунад. Агар ин мавзӯё барои донишҷӯён таълим дода шавад, дар ибтидо усули лексия созгор аст, зеро ҳаҷми мавод хеле зиёд аст. Баъд аз баёни нуқтаҳои асосии мавзӯё омӯзгор бояд аз методи суҳбат кор гирад, зеро моҳияти асосии методи суҳбат он аст, ки шогирдон дар он фаъол бояд бошанд ва доир ба ҳар масъала андешаи худро озодона баён созанд. Суолҳои пешгузоштаи омӯзгор дар методи суҳбат мавқеи асосиро касб мекунад. Масъалагузорӣ доир ба мавзӯё ҳам аз ҷониби омӯзгор ва ҳам шогирдон дар методи суҳбат бояд дақиқу мушаххас бошад.

Яке аз шогирдони Имом Абӯҳанифа Абӯюсуф ном марди камбағале буд, ки Имоми Аъзам ҳар моҳ сад динар барояш идрорпулӣ медод, то аз дарсхояш қафо намонад (45,97шл). Имом Абӯюсуф (р) Яъқуб ибни Иброҳим ибни Ҳабиби Ансорӣ, аз рӯи насаб араб буд ва дар соли 113 ҳиҷрӣ мутобиқ ба 731милодӣ чашм ба олами ҳастӣ кушода, дар соли 182 ҳиҷрӣ мутобиқ ба 798 милодӣ аз олам гузаштаанд. Яке аз шогирдони маҳбуби Имом Абӯҳанифа (р) ба шумор мерафт. Абӯюсуф (р)

дар оилаи бисёр фақирӣ ноҳор ба воя расида буд. Аз ғайри сӯхбати Имом Абӯҳанифа ва ҷаҳду талоши худ дар ҷодаи илм ин ҷавонмарди камбағал дар илм ба мақоми баланд мерасад, ки аксари донишмандони замонаш, алалхусус Имом Абӯҳанифа ба ӯ баҳои баланд додаанд. То замоне, ки Имом Абӯҳанифа (р) дар қайди ҳаёт буд, Имом Абӯюсуф дар ҳалқаи дарси ӯ ҳозир мешуд, баъд аз вафоташ дар соли 166 ҳиҷрӣ дар замони хилофати Маҳдӣ Аббосӣ Имом Абӯюсуф (р) ба мақоми қозигӣ таъин карда шуд. Баъд аз Маҳдӣ Ҳодӣ низ дар замони хилофати худ Абӯюсуфро аз мақоми қозигӣ дур накард. Чун замони Ҳорунарашид расид, аз салоҳияти ғайриоддаи Имом Абӯюсуф (р) хуб хабар дошт, ӯро ба мақоми қозилқуззоти тамоми кишварҳои исломӣ таъин намуд, ки то он замон ин мақом ба касе насиб нагашта буд. (143,379).

Имом Абӯюсуф (р) аввалин инсон буд, ки доир ба фикри ҳанафӣ китоб навишт. Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ шогирди дигари Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд: «Як дафъа Имом Абӯюсуф (р) бисёр маризи саҳт шуд, ки хатари ҷонӣ дошт. Имом Абӯҳанифа (р) ба аёдати ӯ рафтанд ва ҳангоме, ки берун омаданд, бо дӯстоне, ки бо ӯ ҳамроҳ буданд, гуфтанд: «Агар Худо нахоста ин шахс (Абӯюсуф) вафот кунад, бузургтарин олими дунё вафот карда бошад». (165,65). Имом Заҳабӣ (р) ному насаби Имом Абӯюсуф (р) ро чунин ёдовар шудааст: Имом Муҷтаҳид аллома муҳаддис қозилқуззоти мусалмонҳо, Абӯюсуф Яъқуб ибни Иброҳим ибни Ҳабиб ибни Ҳубайш ибни Саъд ибни Буҷайр ибни Муовияи Ансории Кӯфӣ мебошад. Саъд ибни Буҷайр аз ҷумлаи саҳобагони Расули Худо (с) ба шумор меравад ва ӯро Саъд ибни Ҳабтаҳ низ ном мебаранд, ки ин номи модари ӯст. Саъд ибни Буҷайр аз қабилаи Баҷалӣ ҳампаймонони мардуми Ансори Мадинаи Мунаввара будаанд дар қандани хандақ ва ҷангҳо бо кофирону мушрикони бо ҳамроҳии Расули Худо (с) иштирок кардаанд. Яъқуб ибни Иброҳим ибни Ҳабиби Ансории Кӯфӣ Бағдодӣ ва куняаш Абӯюсуф ҳамсӯхбат ва шогирди Имом Абӯҳанифа (р) ва аввалин нафарест, ки мазҳаби устодаш

Имом Абӯханифа(р)-ро дар гӯшаву канори олам густариш дод, фақеҳу донишманд ва олиму алломаи даврон ва муҳаддиси замони хеш будаанд. Имом Абӯюсуф (р) дар Кӯфа таваллуд шуда, дар ҳамон зодгоҳаш дар назди олимони талаби илм намуда, аз муҳаддисини замонаш ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислом (с) ва ривоятҳоро ҳифз намуда, дониши хешро болотар бурдааст. Баъд аз он шогирдии Имом Абӯханифа (р) ро ихтиёр намуда, дар назди ин олими Раббонӣ илми хешро мукаммал гардониданд ва дар Бағдод дар соли ҳукуматдории Маҳдӣ ва Ҳодӣ ва Рашид мақоми қозигӣ ва баъдан мақоми қозиюлқуззоти мусалмонҳоро ба уҳда доштанд. Аввалин нафаре буданд, ки ба ин мақом ноил шуданд ва ба қозиюлқуззоти мусалмонҳо мушарраф гардиданд ва дар замони хилофати Ҳорунаррашид дунёи фониरो видоъ гуфт. (165, 47).

Довуд ибни Рашид мегӯяд: «Агар Имом Абӯханифа (р) ба ғайр аз Абӯюсуф шогирди дигаре ҳам намедошт, фаҳри ин шогирд то рӯзи қиёмат ўро басанда буд». (89,15). Имом Абӯюсуф (р) ҳабдаҳ сол дар назди Имом Абӯханифа шогирдӣ кард. Дар ин муддат ягон рӯз аз дарси Имом таъхир накарда буд, ба ҷуз рӯзҳои бемориаш. Ҳатто мавти фарзандаш низ ўро ба ин қор водор накард, яъне дар рӯзи мавти писараш ҷанозаи ўро ба ҳамсояғону наздиконаш воғузур карда, худ ба дарси Имом Абӯханифа (р) ҳозир шуд. (89, 9-17). Хатиби Бағдоди мегӯяд: Абӯюсуф аввалин шахсе аст, ки дар Ислом қозиюлқуззот ном бурда шуд. (160, 242). Имом Абӯюсуф (р) мефармояд: «Дар дунё беҳтарин маҷлис барои ман ҳалқайи дарси Имом Абӯханифа (р) буд». То замоне, ки Имом Абӯханифа (р) дар қайди ҳаёт буд, Имом Абӯюсуф дар ҳалқайи дарси ў ҳозир мешуд, баъд аз вафоташ дар соли 166 ҳ, дар замони хилофати Маҳдӣ Аббосӣ Имом Абӯюсуф (р) ба мақоми қозигӣ таъин карда шуд. Баъд аз Маҳдӣ Ҳодӣ низ дар замони хилофати худ Абӯюсуф-ро аз мақоми қозигӣ дур накард.

Чун замони Ҳорунаррашид расид, аз салоҳияти фавқуллодаи Имом Абӯюсуф (р) хуб хабар дошт, ӯро ба мақоми қозиюлқуззоти тамоми кишварҳои исломӣ таин намуд, ки то он замон ин мақом ба касе насиб нагашта буд. (143, 379). Имом Абӯюсуф (р) аввалин инсоне буд, ки доири фикҳи ҳанафӣ китоб навишт. Вай намунае аз ривоятҳои Имом Абӯҳанифа (р)-ро ҷамъоварӣ карда, номи онро «Осор» гузошта буд ва баъзе он ривоятҳоро Имом Муҳаммад (р) низ ҷамъоварӣ карда, ӯ низ номи китобашро «Осор» гузошта буд. Чунончӣ, Ибни Ҳаҷари Асқалонӣ (р) дар китоби «Таъчилулманфиат» гуфтааст: «Муснади Имом Абӯҳанифа (р) дастранҷи ҷамъоварии ӯ нест, он суханони Абӯҳанифа хастанд, ки Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ (р) дар китобаш «Осор» ҷамъашон карда аст. Ва қаблан ба ҳамин ном ривоятҳои дигаре аз Имом Абӯҳанифа (р)-ро Имом Абӯюсуф (р) тасниф намуда буд». Ҳочӣ Халифа дар китоби «Кашфузунун» зикр намудааст, ки ихтилофҳо ва ҷамъ ва тартиби «Муснад»-и Имом Абӯҳанифа (р) ба понздаҳ ривоят мерасад, ки ин ривоятҳоро уламои бузурги ҳадис ривоят кардаанд ва дар сихатии он айб расонида намешавад. Қавитарини он ривоятҳо аз рӯи санад «Осор»-и Имом Абӯюсуф ва «Осор»-и Имом Муҳаммад (р) мебошад. (95,96).

Хонандаи закии мо бояд бидонад, ки шогирон худ дастранҷи устодони хешро мемонанд, агар китобе ва ё мақолаеро онҳо ба сӯйи устодашон нисбат доданд, ин нисбат ҳақиқат дорад, зеро шогирдони бовафов ҳама вақт аз қадру эътибори устодашон дастигирӣ карда эҳтиромашро ба ҷо меоранд. На ҳамчун баъзе шогирдони беодоб кореро ва ё рафтору гуфтореро анҷом медиҳанд, ки бар обруйи устодашон иснод меоранд. Омӯзгор бояд ҳамин шеvaro барои шогирдон фаҳмонда тавонад ва мисолҳоро аз хидмати ин ҷавонмардон барои шогирдонаш равшан созад, онҳоро барои пайравӣ намудани устод дар таълиму ахлоқи нақӯ ва шеваи гуфтору рафтор ва муҳаббати байни шогирду устод таълим намояд.

ӯ дар илми ҳадису тафсиру сияри Пайғомбари гиромии Ислом (с) ва таърихи араб бисёр олим ва доири масоил фикҳи беназире будаанд. (165, 47). Алӣ ибни Ҳармалаи Таймӣ аз Имом Абӯюсуф (р) ривоят мекунад, ки эшон фармуданд: «Ман дар ҳоле талаби илм менамудам, ки бисёр нодор ва камбағал будем, падарам бароям мегуфт: Писарам, поятро ба пой Абӯҳанифа дароз накун, ӯ нонаш дар руған аст, мо бошем ноне намеёбем, ки бихӯрем. Имом Абӯҳанифа вақте инро шунид, ба ман сад дирҳам доду гуфт: Дарсро тарк накун, агар тамоm шуд ин маблағ, маро огоҳ кун. Ба ҳамин тартиб ҳар моҳ маро сад дирҳам меоданд». (160, 200).

Имом Абӯҳанифа (р) аз рӯйи заковату зехни Имом Абӯюсуф ӯро бисёр дӯст медошт ва барои ҳосил кардани илм барояш заҳматҳои зиёде мекашид. Ҳатто ки дар илми тафсиру ҳадису таъриху сияр ба дараҷаи камол расиданд ва дар илми фикҳ дар роҳу равиш ва илми устодаш Имом Абӯҳанифа (р) расида буданд. Мо метавонем бигӯем, ки Имом Абӯюсуф як мучтаҳиди замони хеш буданд, аммо аз рӯйи эҳтирому муҳаббати устодаш аз мазҳаби ӯ берун нашуданд ва то зинда буданд аз роҳу равиши устодаи бузургвораш берун нарафтанд. Методикаи тарбияти шогирдон Имоми Аъзам ҳамин буд, ки чозибое доштанд шогирдону ҳамсуҳбатонаш ҳаргиз аз вай ва роҳу равишаш ҷудо намешуданд. Омӯзгорони макотиби олий бояд ин шеvaro аз худ карда, бо шогирдон тавре рафтору муомала намоянд, ки шогирд, то зиндааст он муомала инсонпарварии устодро аз ёд набарад. Барои омӯзгорон имрӯз зарураст, ки ин абармарди таърихро барои мардуми кишвар, хусусан ҷавонон муаррифӣ намоянд, то аз мазҳабу роҳу равишаш ба тарзи дуруст пайравӣ кунанд ва ба мазҳабҳои бегона дода нашаванд.

Имом Абӯюсуф (р) аз ҳалқаи илмии Имом Абӯҳанифа (р) хайри зиёде ба даст оварда, илми ҳадис ва усули дин ва илми фикҳро аз бар намуд. Аббос аз ибни Муъин ривоят мекунад, ки мегуфтанд: «Абӯюсуф (р) соҳиби ҳадис ва соҳиби Суннати Расули Акрам (с) мебошад». (124, 292).

Ибни Ҳиббон дар китоби «Суқот» мегӯяд: «Имом Абӯюсуф олим ва донишманди сикқа ва муътамадест». Имом Абӯюсуф олим ва донишмандест, ки аз замони толибилм ва донишчӯ буданаш, то ба имрӯз олами Ислом аз файзу баракати илми вай баҳра гирифта истодааст. Имом Абӯюсуф фақеҳ ва донишманде буд, ки дар арсаи зиндагӣ қадру манзалат ва меҳнатҳои устодашро қадрдонӣ намуду Худованд ба дараҷаи устои ва қозиюлқуззоти муслимин расонидаш. Ногуфта намонад, ки Имом Абӯюсуф (р) дар илми ҳадис яке аз саромадағони замони худ ба шумор мерафт. Чунончи, Яҳё ибни Муъин мегӯяд: «Аз аҳли раъй касеро намедонам, ки аз Абӯюсуф бештар ҳадис ёд дошта бошад» (149,67).

Имом Абӯюсуф(р) дар истинботи масоил аз ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислом ҷавдати раъй ва маҳорати хуби зеҳнӣ дошт. Чунончи, Башир ибни Валид (р) аз Имом Абӯюсуф (р) ривоят мекунад, ки фармудаанд: Боре Аъмаш (р) маро дар мавриди масъалае суол кард, чун онро ҷавоб додам, гуфт: «Ин масъаларо аз кучо истинбот кардӣ?» Гуфтам: «Аз ҳамон ҳадисе, ки шумо ривоят кардед ва он ҳадисро хондам». Аъмаш (р) гуфт: Эй Яъқуб! Ман издивҷи падару модаратро дар ёд дорам ва ин ҳадисро пеш аз валодати ту ривоят карда будам, аммо матлаби ин ҳадисро нав фаҳмидам”(…). Имом Абӯюсуф (р) шогирдони зиёде низ тарбият намуда буд, ки баъзе аз онҳоро ёдовар мешавем: Имом Аҳмад ибни Ҳанбал, (р) Аҳмад ибни Муниъ, Асад ибни Фурот, (мудаввини мазҳаби Имом Молик (р)), Исмоил ибни Ҳаммод ибни Абӯҳанифа, (р) Али ибн Мадинӣ,(р) Фузайл ибни Аъз, Имом Муҳаммад,(р) Вакиъ ибни Ҷарроҳ, Ҳишом ибни Абдулмалик, Абӯлвалиди Таъсӣ,(р) Ҳилол ибни Яҳё ибни Одам,(р) Яҳё ибни Муъин(р) ва дигарон. Имом Абӯюсуф (р) таснифоти зиёде дошт ва дар онҳо фикрҳои хеш ва фикрҳои устодаш Имом Абӯҳанифа (р)- ро ҳам карда буд, ки баъзе аз онҳоро ёдовар мешавем: Машҳуртарини китобҳои ӯ «Алхароҷ», «Аррад ало сияри авзоъй», «Ихтилофи Абиҳанифа ва Ибни Абилайло», «Осор», китоби «Салот», китоби

«Закот», китоби «Савм», китоби «Фароиз», китоби «Буюуъ», китоби «Худуд», китоби «Ваколат», китоби «Васоё», китоби «Сайд ва забоиҳ», китоби «Ғасб ва Истибро», китоби «Ихтилофил амсор», китоби «Рад ало Молик ибни Анас», китоби «Ҷавомеъ» ва ғайра. (149,68). Олимон ва донишмандоне, ки то ба имрӯз дар гӯшаву канори олам аз эшон ном мебаранд ва аз мазҳабашон пайравӣ мекунанд, ба монанди Имом Аҳмади Ҳанбал ва Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ ва Бишр ибни Валид ва Яҳё ибни Муъин ва Алӣ ибни Ҷуъд ва Алӣ ибни Муслими Тусӣ ва Амр ибни Абӯамр ва Ибни Самоъа ва Ҳилоли Рай ва дигар олимон дар назди Имом Абӯюсуф (р) илм омӯхтаанду аз ӯ ҳадис ва илми фикҳ ривоят кардаанд.

Ҳангоми баррасии мавзӯи “Методикаи таълими рӯзгор ва осори шогирдони Имоми Аъзам”, тавре ки дар ибтидо қайд кардем, муаллим метавонад илова бар методҳои лексия ва нақл аз методи суҳбат истифода барад. Бино ба қавли методист С. Шербоев, “суҳбат чун усули таълим аз нақли муаллим бо чунин хусусияташ фарқ мекунад, ки агар ҳангоми нақли муаллим хонандагон танҳо шунавандаи фаъол бошанд, дар ҷараёни аз методи суҳбат (суолу ҷавоб) ташкил намудани лаҳзаҳои дарс, аз ҷумла дар лаҳзаи баёни мавзӯи нав дар баробари муаллим хонандагон ҳам дар ҳалли ҳодисаҳои забон ширкат варзида, бо ҷавобҳои худ ва баъзан баёни фикрҳои мустақили худ саҳм мегузоранд” (166, 54). Ҳангоми корбурди методи суҳбат ташкил кардани суолу ҷавоб, ки ба моҳияти мавзӯъ дахл дошта бошад, имкон фароҳам меоварад, ки масъалаҳо хубтар беҳтар ҳал гарданд. Ҳангоми истифодаи методи суҳбат омӯзгор бояд ба мазмун ва тартиби он диққат диҳад. Ҳар як суоли пешниҳодшуда ҳадафиро дар дунбол дошта бошад ва шогирдонро ба андеша водорад. Аз ривоятҳои, ки дар бораи шогирдони Имом Абӯҳанифа овардаем, муаллим метавонад чандин суолҳо омода кунад.

Дар мавриди вафоти Имом Абӯюсуф Бишр ибни Валид мегӯяд: “Имом Абӯюсуф (р) рӯзи панҷшанбе панҷуми моҳи рабеулаввал соли 182 ҳичрӣ аз олам гузаштанд” (40, 242).) . Ривояти дигаре низ ҳаст, ки Имом Абӯюсуф (р) дар моҳи рабеулаҳир дар синни 69 солагӣ аз олам даргузаштааст. Дар ривояти дигаре низ омадааст: Қозӣ Абӯюсуф (р) панҷуми моҳи рабеулаввал, рӯзи панҷшанбе дар вақти зуҳр соли 182 х. аз олам даргузашт. Дар вақти чон ба чаҳонофарин супурдан ин алфозро ба забон меовард. «Бор Илоҳо! Ту медонӣ, ки ман ҳеч вақт қазовате хилофи воқеъ накардам, ҳамеша кӯшиш мекардам, ки қазоватам мутобиқ бо китоби Худо ва сунати Расул (с) бошад, ҳар гоҳ бо мушкилие мувоҳеҳ мешудам, пайравӣ аз суханони Имом Абӯҳанифа (р) мекардам. То хое, ки дар мавриди Имом Абӯҳанифа (р) огаҳӣ дорам аҳкоми шуморо хуб мефаҳмид ва амдан аз ҷодаи сироталмустақим берун намерафт». (40, 242). Вақте Имом Абӯюсуф аз олам гузаштанд ва ин хабар дар гӯшаву канор паҳн гардид, мардум ҳама аз ин хабар андуҳгин гашта рафиқ ва дӯсти ӯ Абӯяъқуби Ҳаримӣ вақте ин хабарро шунид, гуфт: «Имрӯз олим ва фақеҳи дунё фавт кард Худованд раҳмат кунад Абӯюсуф ро ва ҷаннатулмаъворо қароргоҳаш бигардонад». (40, 243). Шогирди Имом Абӯюсуф Қозӣ Иброҳим ибни Ҷарроҳ мегӯяд: «Устодам Имом Абӯюсуф бемор буданд ва ман ба аёдаташ рафтам ва ӯ дар ҳолати беҳушӣ қарор дошт, лаҳзае дар наздаш нишастам, ки ба худ омаданд ва гуфтанд: Эй Иброҳим, масъалаеро аз ту бипурсам, ту дар ин масъала чӣ мегӯӣ? Гуфтам: Шумо дар ин ҳолат қарор доред. Гуфтанд: Боке надорад, дарс мегӯем, шояд ин дарс наҷоти мо гардад ва аз саҳтии рӯзи ҷазо моро наҷот диҳад. Баъд аз он бароям гуфт: Эй Иброҳим, рамии ҷимор кардан (шайтонро дар вақти ҳаҷ кардан санг задан) савора бехтар аст ё пиёда? Гуфтам: Савора. Гуфт: Ҳато кардӣ. Гуфтам: Пиёда бехтар аст. Боз гуфтанд, ки хато кардӣ. Гуфтам: Устод, Худо аз шумо розӣ бошад, ҳақиқаташро шумо бигӯед чигуна аст? Имом Абӯюсуф фармуданд: Агар пас аз санг задан биистад ва дуо кунад, пас пиёда

санг задан бехтар аст. Ва агар баъди санг задан барои дуо наистад, пас савора санг заданаш бехтар аст. Имброҳим суханаширо идома дода мегӯяд: ман чанд лаҳзае бо Имом Абӯюсуф нишастам ва аз ӯ рухсат гирифта баромадам то пеши дари баромадгоҳи хонааш нарасида будам, ки садои гиря баланд шуду Имом Абӯюсуф ба малакути аъло пайвастанд». (30,15).

Имом Абӯюсуф (р) сарватманди бузурге буд, ӯ сарват ва дороияшро дар ро[и Худо сарф мекард, хангоми вафот васият карда буд, ки чаҳор ҳазор дирҳам байни мустамандони Макка, Мадина, Кӯфа ва Бағдод тақсим кунанд. (143, 280). Имом Абӯюсуф (р) дар Бағдод вафот карданд ва дар гӯристони ба номи Қурайш дар шаҳри Козимия дар паҳлуи Имом Мӯсои Козим (р) ва писараш Имом Муҳаммади Чаввод (р) ба хок супорида шуд. (30,25).

Хушо ба ҳоли он касе, ки аз зиндагӣ ва рафтани ин абармардони дин аз ин олами бевафову пуршурӯфутур ибрате бигиранд ва дар зиндагии хеш кореро ба анҷом бирасонад, ки пас аз рафтаниаш аз ӯ низ ба некӣ ёде кунанд. Оре, омӯзгор бояд ин методу роҳу равиши шогирд тарбият карданро аз эмоми мазҳабаш омузаду шогирдонро таълим намояд, то шогирдон дар арсаи зиндагӣ донишманди хубу кадр шинос ба воя бирасанд, ин тарзу услуб имрӯз барои ҷомеаи мо бисёр муҳиму зарур аст.

Шогирди дигари Имом Абӯҳанифа Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ мебошад. Муҳаммад ибни Ҳасани ибни Фарқадӣ Шайбонӣ шогирди Имоми Аъзам Абӯҳанифаи Нуъмон (р) паҳн кунандаи мазҳаби устодаш, ки ба фақеҳи Ироқ ва шогирди Имом Абӯҳанифаи Нуъмон лақаб гирифта буд, баъд аз Имом Абӯюсуф нафари дувумине буд, ки дар интишори мазҳаби Имоми Аъзам саҳми бо сазое гузоштааст. Баъзе таърихнигорон мегӯянд, ки ному насабаш Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Убайдуллоҳ ибни Марвон аст.

Падару модараш аз аҳли Хурусто (номи деҳаи машҳурест дар Димишқ) будаанд. Дар охири салтанати Умавиҳо падару модари вай ба Ироқ кӯч баста амаданд ва Имом Муҳаммад дар соли 132ҳиҷрӣ дар Восит (номи шаҳрест дар Ироқ байни Кӯфа ва Басра ҷойгир шудааст) чашм ба олами ҳастӣ кушодаанд.

Сипас волидайнаш ўро ба Кӯфа оварданд ва дар ҳамин шаҳри пурталотуми илму дониши Имом Муҳаммад нашъунамо ёфта, бо суҳбату ҳамнишинии олимони Кӯфа ба воя расиданд. Каме дар назди Имом Абӯҳанифа ва пасон дар назди Имом Абӯюсуф дар илми фикҳ бар камол расиданд. Ибни Саъид мегӯяд: Асли Имом Муҳаммад Ҷазарӣ (дар Ироқ дар ҷазираи Ибни Умар шаҳрест дар болои Мусил, ки дар масофаи сешабона рӯза роҳ рустохҳо ва ё деҳаҳое ҳастанд бисёр сабзу хуррам, сокинони он деҳаҳоро ҷазарӣ мегӯянд)) мебошад, падару модараш дар шаҳри Шом сукунат мекарданд, дар соли 132ҳиҷрӣ Муҳаммад таваллуд шуданд. Падару модар фарзандашонро бардошта ба Ироқ омаданд, дар натиҷаи таълим Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ Бағдодро барои сукунат ихтиёр намуданд. (163,366).

Имом Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ (р) дар назди Имом Абӯҳанифа ва Мисъар ибни Кидом ва Молик ибни Миғвал ва Амр ибни Зарри Ҳамадонӣ ва Суфёни Саврӣ ва Авзоъӣ ва Молик ибни Анас илм омӯхтанд ва илми фикҳу ҳадис ва шеърро сарфу нахв ҳамаро аз бар кардааст. Вай дар Кӯфа нашъунамо ёфта ҳамагӣ чаҳор сол дар назди Имом Абӯҳанифа таълим гирифтаасту бас. Имом Абӯҳанифа аз олам даргузаштанд, дар он вақт Имом Муҳаммад ҳаждаҳ сол доштанд ва боқии илми Имом Абӯҳанифаро дар назди Имом Абӯюсуф омӯхтанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки Имом Муҳаммад иловатан дар назди Суфёни Саврӣ ва Авзоъӣ тадрис намудааст ва ба Мадинаи мунаввара сафар намуда, муддатеро дар назди Имом Молик ба ҳайси шогирд гузаронидааст. (82, 55-56).

Хатиби Бағдодӣ дар «Таърихи Бағдод» Мегӯяд: «Имом Муҳаммад дар кӯфа нашъунамо ёфта, дар назди Имом Абӯҳанифа ва Мисъар ибни Кидом ва Суфёни Саврӣ ва Абӯамри Авзоӣ ва Абӯюсуфи қозӣ таълими илм кардааст. Сипас ба Мадинаи мунаввара сафар карда, дар назди Имом Молик ибни Анас (р) китоби вай «Муватаъ»-ро ҳифз намуда, шарҳе низ дар болои он китоб навиштаанд, ки имрӯз ҳам дар байни уламо маъруфу машҳур аст. Имом Муҳаммад дар назди Имом Молик ҳадисҳои зиёдеро ҳифз намудаву бо кулвори ҳадисҳои гуҳарбори Расули Худо (с) ба зодгоҳаш Ироқ баргашта, мардуми кишварашро аз файзи он ҳадисҳои шунидааш баҳравар гардонид, ки бештари олимони ба назди вай рафта он ҳадисҳоро мешуниданд. (160,172).

Шеваи тадриси Имом Абӯҳанифа (р) дар бораи шогирдон ҳамин буд, ки бояд шогирд ҳамеша дар тақоуи илм буда, дигаронро низ аз файзи илми худ баҳравар гардонад. Шогирдон ин шеvaro аз устодашон хуб омӯхта буданд ва ҳамеша мекӯшидан бо ин қорашон рӯҳи устодашонро шод гардонанд. Омӯзгор бояд дар ин бора бо шогирдон суҳбати васеъ дошта бошад ва бо мисолҳо шогирдонро дар рӯҳияи инсонпарварӣ ва муҳаббати ватандӯстиву озодандешӣ тарбият намояд, зеро ҳарчанд шогирдон донову зирак бошанд ҳамонқадар ба донишмандиву зиракии устодашон баҳои баланд дода мешавад. Имом Муҳаммад низ дар тарбияти шогирдон ба монанди устодаш Имом Абӯҳанифа (р) мувафّق гардида шогирдони зиёде барои ҷомеаи мусалмонон тахвил додааст.

Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ мегӯяд: «Аз падарам ба ман сӣ ҳазор дирҳам мерос расида буд, ки понзаҳ ҳазорашро дар ҳосил кардани илми шеъру наҳв сарф кардам ва понздаҳ ҳазори дигарашро барои ҳосил намудани илми фикҳу ҳадис масраф намудаам». (160,173). Яҳё ибни Муъин дар назди вай китоби «Ҷомеъ-ус-Сағир»-ро навиштаанд. Баъд аз олам гузаштани Имом Абӯюсуф раёсати илми фикҳӣ мазҳаби ҳанафӣ дар Имом Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ интиҳо меёбад, ки чунончи,

баён кардем, дар назди вай олимони зиёде таълим гирифтаву таснифоти нодиреро болои коғаз овардаанд. Вай мегӯяд: «Се сол ва ё бештар дар назди Имом Молик таълим гирифтам, ки ҳосили он бештар аз ҳафсад ҳадиси Расули Худо (с) буд». (160,175). Имом Муҳаммадро олимони замонаш ба донишмандтарини олам васф менамуданд. (82, 50). Имом Шофеъӣ мегӯяд: «Ман на олимтар ва на донотар ба китоби Худо (Қуръон) ва суннати Мустафо (с) аз Имом Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ надидаам. Агар бигӯям Қуръон ба забони Муҳаммад ибни Ҳасан нозил шудааст, аз рӯйи фасоҳату балоғаташ ҳаройина ҳақ дорам». (160, 176). Ҷойи дигаре низ Имом Шофеъӣ мегӯяд: «Ман мардеро надидаам, ки ба ҳарому ҳалол ва иллатҳои носиху мансӯх аз Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ донотар бошад». (41,123). Бувайтӣ аз Шофеъӣ ривоят мекунад, ки мегуфт: «Худованд маро дар ҳосил кардани илм ба ду мард ёриям кард, дар илми ҳадис ба Суфён ибни Уяйна ва дар илми фикҳ ба Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ» (63, 527). Аз Дайламӣ ривоят карда шудааст, ки Имом Шофеъӣ (р) мефармуданд: «Бо Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ даҳ сол ҳамнишинӣ кардам, аз вай бори як уштур илм чамъоварӣ намудам. Агар вай моро ба қадри ақлу заковати хеш он илмҳоро мефаҳмонид, ҳаргиз мо чизеро намефаҳмидем, лекин Муҳаммад ибни Ҳасан бо мо ба қадри ақлу диroyамон суҳбат мекард». (63,528). Ҷойи дигаре низ Имом Шофеъӣ мефармояд: «Агар мардум бо инсоф казоват кунанд ҳар ойина медонанд, ки мисли Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ фақеҳу донишмандеро во нахурдаанд. Ман ҳаргиз бо марде нанишастаам, ки аз вай фақеҳтар бошад ва ё масъалаеро ба монанди ӯ нозукона баён карда бошад. Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ фикҳро ончунон бо далелҳову фасоҳату балоғат баён менамуданд, ки олимону донишмандон аз ин очиз буданд». (Ахбори Абӯҳанифа ва асҳобуху». С. 124.) Имом Шофеъӣ ҷойи дигаре низ мегӯяд: «Барои фаҳмидани китоби Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ шаст динор садақа додам, сипас бо тадбир онро хондам, дар баробари ҳар як масъала як ҳадиси Пайғомбари гиромии Ислом (с) –ро ниҳодам». (165, 51).

Бояд зикр кард, ки дар муайян кардани шахсияти ин ё он суханвар ва ё донишманди илм гуфтаҳои донишмандон ва ё суханварони муосири ӯ аҳаммияти бузург дорад. Мо нақлу ривоятҳоро дар бораи шогирдони Имом Абӯҳанифа ҳар чи бештар овардем, то омӯзгорон ҳангоми барраси кардани мақоми шогирдони Имом ва нақши онҳо дар густариши мазҳаби ҳанафӣ аз онҳо истифода баранд. Агар омӯзгорон ин маводро ба мавқеъ дар дарс истифода баранд, ин ривоятҳо ба сифати маводи иловагӣ дар кушодани шахсияти Имоми Аъзам ва шогирдони ӯ хидмат карда метавонад. Имом Аҳмади Ҳанбал (р) мегӯяд: «Дар ҳар масъалае се нафар иттифоқ карда бошанд муҳолифати сухани онҳо ҷо пайдо карда наметавонад. Гуфта шуд. Онҳо киёнанд? Гуфт: Абӯҳанифа ва Абӯюсуфу Муҳаммад ибни Ҳасан. Абӯҳанифа олимтарини мардум аст дар масоили қиёсӣ ва Абӯюсуф донотарини олимон аст ба осори саҳобагони Пайғомбари гиромии Ислому (с) ва Муҳаммад ибни Ҳасан донотарини илми луғати арабист». (39,204). Иброҳими Ҳарбӣ мегӯяд: «Аз Имом Аҳмади Ҳанбал (р) пурсидам. Ин масъалаҳои нозуқро аз кучо пайдо намудӣ? Гуфт: Аз китобҳои Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ». (160, 177). Баъзе шогирдони Имом Муҳаммад (р) ривоят мекунанд, вай дар ҳар шаб сеяки Қуръонро тиловат карданро барои худ муқарар карда буд. Ва аз вай ҳикоят мекунанд, ки: Заковати олий ва ақли расову бузургии том ва тиловати Қуръонро доро буданд. (82., 59).

Кисоӣ олиму донишманди илми сарфу наҳви арабӣ ва Имом Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ бо ҳамроҳии Ҳорунаррашид ба сӯйи Рай сафар карда, дар як рӯз ҳарду аз олам дар гузаштанд. Ҳорунаррашид бо таассуф гуфт: «Имрӯз ҳам илми фикҳ ва ҳам илми наҳвро якҷоя дафн кардем». (160, 182). Имом Муҳаммад дар баробари он, ки шогирдонро тарбият намуда ба саволҳои рӯзмарраи атрофиёнаш посух меод, китобҳоеро низ доири мазҳаби устодаш Имом Абӯҳанифа (р) тасниф намудааст. Дар китобҳои мазҳаби ҳанафӣ бисёр ба чашм меҳурад, ки аз «Зоҳир-ур-ривоят» нақл мекунанд, барои хонандаи азиз

лозим аст, ки бидонад маънои ин калимот чист ва чӣ чизхоро дар бар мегирад. Ибни Обидини Шомӣ дар рисолааш, ки «Уқуду расм-ил-муфтӣ» номи ин китобхоро дар силки назм даровардаву нигоштааст:

Ва кутубу Зоҳир-ур-Ривоят атат ситан,

Ва бил усули айзан суммият.

Саннафаҳо Муҳаммад-уш-Шайбонӣ,

Ҳаррара фихо мазҳаб-ан-Нуъмонӣ.

Ал-Ҷомеъ-ус-Сағир вал-Кабир,

Вас-Сияр-ул-Кабир вас-Сағир.

Сумма Зиёdot маъал-Мабсут,

Ва тавотарат би суннат-ил-Мазбут.

Казо лаҳу масоил-ун-Наводир,

Иснодуҳо фил кутуби ғайру зоҳир.

Ва баъдаҳо масоил-ун-навозил,

Харрачаҳал ашёху бид-Далоил.

(10,69)

(Тарҷума: Китобҳои «Зоҳир-ур- ривоят» шаш ададанд, онҳоро китобҳои усул, низ ном мебаранд. Тасниф намудааст онҳоро Муҳаммади Шайбонӣ, таҳрир намудааст дар онҳо мазҳаби Нуъмонӣ. Ҷомеъ-ус-Сағиру Кабир ва ҳам Сияри кабиру сағир. Баъд аз он Зиёdotу Мабсут, Мутавотир омадааст санад бо суннати Расул.Инчунин барои уст

масоили наводир, санадҳои масоил дар ин китоб ғайри зоҳир. Баъди ин хама масоили навозил, тахриҷи машоих аст бо далоил)

Баъди ин назм Ибни Обидини Шомӣ мегӯяд: «Масъалаҳои мазҳаби ханафӣ бар се табақа қарор доранд. Моро лозим аст, ки перомунӣ ин се табақа маълумот диҳем, то омӯзгорон аз моҳияти онҳо бохабар шаванд.

Табақаи аввал: Масъалаҳои усулро онҳоро зоҳир-ур-ривоят низ мегӯянд. Дар ин китобҳо масъалаҳои ҷойгир шудааст, ки соҳибони мазҳаб Абӯханифа ва Абӯюсуф ва Муҳаммад ибни Ҳасан ривоят кардаанд, ки инҳоро уламои салоса низ мегӯянд. Гоҳҳо ба ин се нафар Имом Зуфар ва Ҳасан ибни Зиёд ва дигар олимоне, ки дар назди Имом Абӯханифа шогирди кардаандро низ шомил мекунанд, лекин ғолибан дар китобҳои “Зоҳир-ур-ривоят” суҳанони ин се нафар ва ё суҳани яке аз ин се нафар дарҷ гардидааст. Масъалаҳои, ки зоҳир-ур-ривоят ва ё усул меноманд, он масъалаҳои ҳастанд, ки дар китобҳои навиштаи Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ ҷойгир шудаанд, ба монанди: «Ал-Мабсут», «Аз-Зиёдат», «Ас-Сияр-ил-кабир», «Ас-Сияр-ис-сағир», «Ал-Ҷомеъ-ул-кабир», «Ал-Ҷомеъ-ус-сағир». Ин китобҳоро ба он хотир Зоҳир-ур-ривоят ном ниҳодаанд, ки аз Муҳаммад ибни Ҳасан ба ривоятҳои сикқа ривоят шудаанд, он ривоятҳо ё мутаваотира ва машҳура мебошанд.

Табақаи дувум: Масъалаҳои наводир, масъалаҳои мегӯянд, ки он масъалаҳо низ аз соҳибони мазҳаб ривоят карда шудааст, лекин на дар китобҳои зикр гардида, балки дар китобҳои дигари Муҳаммад ибни Ҳасан ривоят шудаанд, ба монанди «Кайсонӣ» ва «Ҳорунӣ» ва «Ҷурҷонӣ» ва «Руқӣ». Ин китобҳоро ба он хотир ғайри «Зоҳир-ур-ривоёт» мегӯянд, ки аз Имом Муҳаммад(р) ба ривояти сикқа ва собиту устувор масъалаҳои дарҷ нагардидаанд, ҷунончи дар китобҳои табақаи аввал зикр шуда буданд. Масъалаҳои наводир ривоятҳои мегӯянд, ки дар ғайри китобҳои Имом Муҳаммад омада бошанд, ба

монанди, китоби Ҳасан ибни Зиёд «Ал-Мучаррад» ва ё масъалаҳое, ки дар китоби Имом Абӯюсуф «Ал-Омоли» ривоят шудаанд. Ё ривоятҳои муфрада, ки аз ривоятҳои Ибни Самаъа ва Муъалло ибни Мансур ва дигар масъалаҳои муъайянае, ки ба мо расидаанд.

Табақои сеюм: «Ал-Фатово» ва «Ал-воқеъот» дар ин китобҳо масъалаҳое дарҷ гардидаанд, ки мучтаҳидин онҳоро истинбот кардаанд ва ҳамчунин масъалаҳое дарҷ гардидаанд, ки уламои мутааххирин суол карда шудаанду он масъаларо аз ҷавоби мучтаҳидин ва уламои мутақаддимин, ки онҳо шогирдони Абӯюсуф ва Муҳаммад ва шогирдони ин ду пайдо карда натавонистанд ва худ ҷавоб гуфтаанд. Ин гуна масъалаҳо хело зиёданд ва мо метавонем онҳоро аз китобҳои таърих ва ё китобҳои табақаҳои олимони мазҳаб пайдо кунем». (10, 70).

Агар ҷудогона номҳои китобҳои навиштаи Имом Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбониро ёдовар шавем вай китобҳои зиёдеро ба риштаи таҳрир дароварда аст ва мадори (далоил) фикҳи ҳанафӣ ба китобҳои ӯ мебошад. Бархе аз китобҳояш чунончи, дар боло низ зикр кардем, ба шарҳи зайл аст: «Мабсут», «Ҷоме-ус-Сағир», «Ҷоме-ул-Кабир», «Зиёdot», китоби «Ал-Ҳуҷҷат ало аҳли Мадина», «Сияри сағир», «Сияри кабир», «Ҳоруниёт», «Руқиёт», «Қурҷониёт», «Муватта», китоби «Осор», «Ақоиди Шайбония», «Қасидаи Алфия», китоби «Асл фил фуруъ», китоби «Икроҳ», китоби «Ҳаҷ», китоби «Ҳиял» ва ғайра. (8,23).

Қайд кардан ба маврид аст, ки баъд аз олам гузаштани козиюлқуззот, Имом Абӯюсуф (р) Ҳорунаррашид Имом Муҳаммадро ба ҷои вай таъин намуданд ва ӯро низ бисёр дӯст медошанд. Мо метавонем бигӯем, ки шеваи таълимии Имом Абӯҳанифа (р) бисёр моҳирона роҳандозӣ карда шудааст ва бо ин тарзу услуб шогирдонро тарбият карда ба воя расониданд, ки ҳар касе агар мунсифона бо онҳо менишаст ва масъалаҳояшро барояшон матраҳ мекард, роҳ надошт, ки ҷавоби он масъалаҳоро қабул накунад ва ё онҳоро дӯст надорад. Имом Абӯюсуф ва Имом Муҳаммад гули сари сабати он шогирдон буданд ва

хамчунин ҳоким ва халифайи замон Ҳорунаррашид низ аз файзи хамнишини бо ин ду олим аз худ номи хайре дар таърихи замона дарч гардонидааст, ки ҳар касе аз Имом Абӯюсуф ва ё Имом Муҳаммад ёд кунад, хатман нохудоогоҳ ба суроғи Ҳорунаррашид хоҳад рафт. Чӣ хуш гуфтаанд, ки:

**Сухбати марди Худо мардат кунад,
Сухбати ҳар носазо сардат кунад. (72,44).**

Абулҳасан Алӣ ибни Ҳамзаи Кисоии Наҳвӣ ва Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонии фақеҳ ва шогирди Имом Абӯҳанифа (р) дар як рӯз ва дар соли 198х аз олам гузаштанд ва дар ҳамонҷо дафн карда шудаанд. (59,162).

Шогирди дигари Имом Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит Имом Зуфар (р) мебошад, ки дар равнақи мазҳаби ҳанафӣ хизмати босазо кардааст. Бо саҳеҳтарин гуфтаҳо Зуфар ибни Ҳузайл дар Ироқ соли 110 ҳиҷрӣ мутобиқ ба 728 мелодӣ чашм ба олами ҳастӣ кушодааст. Дар бораи макони таваллуди вай таърихнигорон чизи аниқе нагуфтаанд. Баъзе аз чуяндагони таърих мегӯянд: макони таваллуди Имом Зуфар (р) Кӯфа будааст. (8,33).

Имом Зуфар дар асл арабитабор буда, падари ӯ Ҳузайл ибни Қайсро ба бани Анбари қабилаи Тамим нисбат медиҳанд, ки ин қабила дар фасохату балоғат машҳури офоқ гашта буд. Зуфар калимаи араби буда, маънои шучоъ ва чавонмарди бо чуду карамро дарбар мегирад. Таърихнигорон силсилаи аҷдоди Имом Зуфар (р)-ро чунин баён кардаанд: Зуфар ибни Ҳузайл ибни Қайс ибни Салим ибни Қайс ибн Мукмал ибни Зухл ибни Зуайб ибни Ҷазима ибни Амр ибни Ҳанчур ибни Ҷундаб ибни Анбар ибни Амр ибни Тамим ибни Мурра ибни Адбин ибни Амр ибни Илёс ибни Музар ибни Назор ибни Маъд ибни Аднон. Қайд кардан ба маврид аст, ки силсилаи аҷдоди Имом Зуфар дар Илёс ибни Назор алақай ба Пайғомбари гиромии Ислом (с) мерасад. (63, 67).

Мо метавонем бигӯем, ки аслу насаби ин марди наҷиб бо Расули Худо (с) риштапайвандии аҷдодӣ дорад ва аз ҳамин силсилаи поку мутахҳар сарчашма мегирад. Падару бобои Имом Зуфар айши фароҳе дошта, зиндагии бошаҳоматеро пуштисар мекарданд аз ҳамин лиҳоз Зуфар аз хурди барои таҳсили илм намудан ҳеҷ мушкилие садди роҳаш шуда наметавонист. Вай дар хурдсолӣ Қуръонро аз бар кардаву дар қироат кардан забонаш рост гашта буд. Имом Зуфар аз ҳамон хурдӣ ба таълими ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислом (с) рағбати хоссае дошта, ҳалқаи дарсии муҳаддисини замонашро бисёр дӯст медоштанд. Имом Зуфар (р) дар ибтидои таҳсил барои худ мактаби муҳаддиси машҳури Кӯфа Сулаймон ибни Меҳрон, ки дар байни муҳаддисин ва ё таърихнигорон ба Аъмаш маъруф аст, ихтиёр намуда, вайро устои аввалини худ интиҳоб карда буд. Ҳамзамон аз илми Яҳё ибни Саъиди Ансорӣ ва Саъид ибни Аруба ва Исмоил ибни Абӯҳолид ва Муҳаммад ибни Исҳоқ ва Аюби Сахтёнӣ низ баҳравар гаштанд. Имом Зуфар бо ҳамнишинии ин олимону донишмандони бузурги Кӯфа ва бо ҳосил кардани илму диroyашон қадам ба қадам пешмерафт ва оҳиста оҳиста ба синни балоғат мерасид.

Дар соли 126 ҳиҷрӣ мутобиқ ба 744 милодӣ Валид ибни Язид падари Имом Зуфарро волии Исфаҳон таин намуд, ки синни Имом Зуфар ба шонздаҳ мерасид. Вай бо ҳамроҳии падараш ба Исфаҳон сафар карда, аз илми олимони машҳури ин сарзамин низ баҳравар гардид. Агарчанде вилояти падараш дар Исфаҳон дер давом накарда бошад ҳам, Имом Зуфар дар илми ҳадис баркамол расида буду овозаи илму донишаш дар гушаву канор паҳн гардида буд. Вақто толибилмону донишҷӯён аз илму маърифат ва диroyаи вай шуниданд, ҳама аз гӯшаву атроф ба назди вай барои шунидани илму таълим гирифтани ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислом (с) рӯй меоварданд. Аз ҷумлаи машҳуртарини онҳо Абӯнаими Исфаҳонӣ ва Ҳасон ибни Иброҳим ва Аксим ибни Муҳаммад барои Имом Зуфар ҳамин шараф басандааст, ки Абдуллоҳи Муборак ҳофизи ҳадисҳои Пайғомбари Худо (с) ва Вакеъ

ибни Ҷарроҳ фақеҳ ва донишманди уммат ва Холид ибни Ҳорис аз ҷумлаи шогирдон ва ҳамнишинони ҳалқаи дарсии вай ҳисобида мешаванд. (63, 67).

Имом Зуфар (р) олим ва донишманди хуби илмҳои ҳадис ва бохабар аз илми ҷарҳу таъдил ва носиху мансӯх буданд. Абӯнаим мегӯяд: «Вақте ҳадисҳои ҳифзкардаамро ба Имом Зуфар пешкаш мекардам, мегуфт: Инаш саҳеҳ аст, инаш заиф, инаш носих аст, инаш мансӯх, ки бо ин амал карда намешавад». (31, 88). Абӯнаим бо ин суханаш гуфтанист, ки Имом Зуфар дар донишҷӯӣ илми ҳадис бисёр мохир буданд, ҳатто шуқиомез барои Абӯнаим мегуфтанд: «Ҳадисҳои ҳифзкардаатро биёр, то ғалбешон кунам, яъне саҳеҳашро аз заиф носихашро аз мансӯх ҷудо кунам».

Мо сароҳатан гуфта метавонем, ки дар байни шогирдони Имом Абӯҳанифа (р) олиме аз ҳар фан ва ё ҳар навъи илм пайдо кардан мумкин аст. Яке фақеҳ буду дигаре муҳаддис ва савумин донандаи нозуқиҳои илми ҳадис ва ҷаҳорумин шайху муттақиву парҳезкор. Имом Абӯҳанифа (р) дар ҳалқаи ҳамин олимону донишмандони замонаш, ки дар назди вай сабақ меомӯхтанд, мазҳабашро ташкил намудаву таҳвили ҷомеаи башарӣ намудааст. Агар дар масъалае ва ҳадисе ҳато мекарданд, ҳатман ин бузургмардон ӯро ба роҳи савоб меоварданд. Дар ҳоле ки ҳама дар навбати худ олим ва донишманде дар фанҳои илм буданд ва метавонишанд мустақилона мазҳабе ташкил кунанд, аммо ба хотири эҳтироми устодашон аз мазҳаби вай берун набаромаданд ва мазҳабе ҳам ташкил нанамуданд. Донишҷӯён ва мусалмонони кишвар бояд хуб дарк кунанд, ки мазҳабҳои аҳли суннати вал ҷамоат, хусусан мазҳаби Имоми Аъзам (р) содда ва осон ба даст наёмадааст ва дар масъалаҳои рӯзмарраи мардум бисёр дақиқу нозук фикри ҳешро баён кардааст. Мо, мусалмонони кишвари Тоҷикистон барои иттифоқи ҳамбастагиро ҳифз намудан ва барои аз хиллаву найранги бегонагон огоҳ шудан ин мазҳабро бо дандонҳои

курсии худ мустаҳкам бидорем, то ҳамчуноне ки гузаштагони мо муваффақ гашта буданд мо низ муваффақ бигардем.

Имом Зуфар вақте ба Ироқ баргаштанд худро дар амвоҷи баҳри пурталотуми илм ёфтанд ва дар маҷлисҳои уламо давр мезаданд ва аз илмашон баҳравар мешуданд. Ва ниҳоятан расидан ба маҷлиси Имом Абӯҳанифа ва дарк намуданд, ки дар Ироқ раёсати илми фикҳ ба Имом Абӯҳанифа интиҳо меёбад, ба ҳамин хотир суҳбат ва маҷлиси вайро ихтиёр намуданд. Ахлоқу ҷасоҳат ва баёни Имом Абӯҳанифа вайро чунон шефта гардониданд, ки агарче вай муҳаддис буд, аз муҳаббати устодаш майлу рағбаташ ба фикҳ бештар гардид ва ин илмро ба пуррагӣ аз устодаш омӯхт ва то ба имрӯз машҳури ҷаҳони Исломи гардидааст. Имом Абӯҷаъфари Таҳовӣ сабаби пайвастании Имом Зуфарро бо шогирдонии Имом Абӯҳанифа (р) чунин қисса мекунад: «Дар байни шогирдон ва ҳамнишинони Имом Зуфар масъалае пайдо гардид, ки ҳамагӣ аз ҷавоби он очиз монданд. Вақте Имом Зуфар ба хотири ҷавоб гирифтанд ба он масъала ба назди Имом Абӯҳанифа омаданд, Имом Абӯҳанифа он масъаларо бо далелҳои возеҳу равшан баён фармуданд, ки Имом Зуфар аз ин ҷавобу ҷасоҳату баёни Имом Абӯҳанифа дар ҳайрат монданд. Вақте Имом Зуфар бо ҳамин ҳайратзадагӣ мехостанд аз назди Имом Абӯҳанифа (р) бираванд вай ба Зуфар як суоле доданд, ки ӯ дар ҷавоби ин ҳам очиз монданд. Имом Абӯҳанифа ҷавоби ин масъаларо низ бо далелҳои равшан барои Имом Зуфар гуфтанд, ки Имом Абӯҳанифа бо ҷавоб гуфтани ду масъала қалбу ҳастӣ ва ҳуди Имом Зуфарро ба қавле сайд намуданд. Имом Зуфар аз ҳамон суҳбати аввал Имом Абӯҳанифаро дӯст доштанд. Ҳангоме ба назди шогирдону ҳамнишинони хеш баргаштанд ва ҷавоби он масъаларо барояшон гуфтанд, ҳама дар ҳайрат монда ,пурсиданд, ки ҷавоби ин масъаларо аз кучо пайдо кардӣ? Гуфт: Аз Имом Абӯҳанифа, боз тааҷҷуби онҳо дучанд шуд. Имом Зуфар он масъалаеро, ки Имом Абӯҳанифа аз вай пурсиду вай дар ҷавобаш очиз омада буд, барои ҳозирин гуфтанд, ки инҳо низ дар ҷавоб гуфтанд дар монданд. Имом

Зуфар ҷавоби он масъаларо низ бо далелҳои равшан баён фармуданд. Онҳо дубора пурсиданд ин масъаро аз кучо пайдо кардӣ? Гуфт: Аз Имом Абӯҳанифа. Ҳама ба илму фақоҳат ва дирияти Имом Абӯҳанифа аҳсан мегуфтанд. Аз ҳамон рӯз сар карда Имом Зуфар маҷлису маҳфили Имом Абӯҳанифаро барои худ лозим гирифтанд, ки ин муҳаббати Имом Зуфарро бо устодаш рӯз ба рӯз бештару бештар мегардонид. а ҳамин тартиб Имом Зуфар дар назди Имоми Аъзам (р) бист сол таълим гирифтанд, то ба дараҷаи камол расиданд ва илми фикҳро барои худ лозим донистанд. Худи вай мегӯянд: Ман дар зиндагӣ аз Имом Абӯҳанифа хайрхоҳтар касеро надидам». (76,184)

Қайд кардан ба маврид аст, ки Имом Зуфар дар тадвину ташкили мазҳаб аз ибтидо бо устодаш Имоми Аъзам (р) шарик буданд. Ман мегӯям: Бо ин илму дирият ва ҳифзи ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислам Имом Зуфар дар ҷавоби фақат як масъала инқадар тааҷҷуб карданд ва суҳбати Имоми Аъзамро барои худ лозим гирифтанд, пас агар дар ҷавоби ҳама ин масъалаҳои мазҳаб мо тааҷҷуб намекунем ин аз рӯйи бесаводи ва нодонии мост. Алҳазар аз мардуми чоҳилу нодон.

**Зи ночинсу зи нодону зи нокас,
Ба шаб бигрезу мангар ҳеч бар пас. (72,43).**

Шогирдони Имом Абӯҳанифа ба монанди шогирдони дигар уламо кунд фаҳму бедироят набуданд, балки ҳама донишмандони замони ҳеш маҳсуб мешуданд. Мо метавонем бигӯем, ки дарсҳои Имом Абӯҳанифа (р) ончунон файзу баракоте доштанд, ки шогирде маҷлиси вайро агар ихтиёр мекард, ҳатман ба дараҷаи камол мерасид ва таърих низ гувоҳи ин гуфтаҳост. Шогирдони Имоми Аъзам дар навбати худ эҳтироми устодашонро аз ҳама чиз болотар медонистанд. Ман гумон мекунам, ки ҳама ин обрӯву шукуҳу шаҳомати онҳо низ аз ҳамин эҳтироми устодашон сарчашма мегирад.

**Чароғи дил зи шамъи чон барафруз,
Усули илми устодон биёмӯз.
Ба чон гар хидмати устод кардӣ,
Зи хидмат бархурӣ устод гардӣ.(72,65).**

Чунончи, Хатиби Бағдодӣ дар таърихаш мегӯяд: «Дар маҷлисе Вакеъ ибни Чарроҳ яке аз шогирдони Имоми Аъзам нишаста буданд, нафаре суҳан оғоз кардаву аз Имом Абӯҳанифа эрод гирифтанд, ки дар масоил хато мекарданд. Аз ин суҳан Вакеъ саҳт нороҳат шуда гуфтанд: Чигуна метавонад Имом Абӯҳанифа хато кунад, дар ҳол ки дар маҷлиси вай ба монанди Имом Абӯюсуфу Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ ва Имом Зуфар олимони фикҳу ҳадису тафсир ва луғати арабӣ ҳузур доштанд. Агар билфарзе хато ҳам мекард, ин олимони забардаст ӯро аз он хатояш огоҳ мекарданд». (160, 43). Ин суҳани Вакеъ дар ин замони мо низ бисёр мувофиқ аст, зеро ба истилоҳ баъзе навруйдоне баромадаанд, ки аз илму диroyташон ҳеч дараке несту аз мазҳаби Имоми Аъзам (р) эрод мегиранд. Омӯзгор бояд ин шеvaro бо шогирдон омузонад ва ҳақиқати мазҳабро бо фасоҳату балоғати тамоm барои онҳо шарҳ диҳад, то дар баробари бадгӯён дар даҳонашон об нагиранд ва мазҳабашонро бо чанд маблағи ночиз нафурӯшанд.

**Касе арзон харид арзон фурушад,
Тифл гавҳар ба ними нон фурушад. (72,87).**

Вақте маҳфили издивочи Имом Зуфар фаро расид, вай аз устодаш Имом Абӯҳанифа хоҳиш намуданд, ки хутбаи никоҳашро вай бихонад. Имом Абӯҳанифа ин хоҳиши шогирдашро қабул карда, дар он маҳфил иштирок намуда, хутбаи никоҳи шогирдашро бо чунин суҳанон шурӯъ намуданд: Имом Зуфар яке аз пешвоён ва имоми мусалмонҳост, ки аз илму диroyту фақоҳат ва мақому манзалати вай ҳамаи шумо огоҳӣ доред. Имом Абӯҳанифа дар ин шогирд ояндаи хуберо эҳсос мекарданд,

барои ҳамин дар ин маҳфил баъзе аз андешаҳо яшро нисбати ин шогирди бовафояш иброз доштанд, ки дар ин фикрро ниҳояш таърих гувоҳ аст, ки Имоми Аъзам (р) хато накардаанд. Имоми Аъзам нисбати шогирдонаш муҳаббати беандозае доштанд ва аз ҳама ҳолатҳои зиндагии онҳо бохабар буданд. Имом Зуфар низ дар навбати худ устодаш Имоми Аъзамро бисёр дӯст медошт ва аз суҳанҳои мазҳабаш бо дилҷон дифоъ мекард. Вай барои густариши мазҳаби устодаш ба Басра сафар намуда, маҷлисе орошта ва дар он маҷлис аз шахсияти Имом Абӯҳанифа саҳт дифоъ намуда, гуфтанд: «Шумо ба суҳанони муҳолифон ва ҳосидону ғаразмандон аҳамияте надихед, зеро Имом Абӯҳанифа суҳанаш ё суҳани Пайғомбари ғиромии Исломи (с) буданд ва ё суҳанони яке аз саҳобагонии вай, сипас масъаларо бо суҳани ин бузургмардон қиёс мекарданд ва масъаларо истинбот мекарданд». (. (8,87).

Имом Зуфар (р) дар ин сафар ва дар ин суҳанро ниҳои пурмазмунаш қалби мардуми Басраро тасхир намуда, ҳамаи мардум вайро ҳамчун пешво ва шайхи хеш пазируфтанд ва ба суҳанонаш ғӯш дода, ба фатвои ӯ амал мекарданд. Хонандаи закии мо бояд дарк карда бошад, ки методика ва тарзу услуби академияи Имоми Аъзам (р) онҷунон ҳақимона тарҳрезӣ карда шуда ва шогирдонро омӯзонда шудааст, ки шогирдон низ дар маҷлисо ва баёноташон аз ин шева ба пуррагӣ истифода бурда, ҳамчун устодашон дар суҳанро ниҳояшон муваффақ мегардиданд.

Имом Зуфар (р) шогирди шоистае буд, ки баъд аз реҳлати устодашон Имом Абӯҳанифа (р) шарикдарсонаш ӯро бо як овоз ҷойнишини устод таин намуданд. Вай бо ҳамин муҳаббату шуру шавқи шогирдона дар маҳфилҳои устодаш Имоми Аъзам иштирок мекард ва ҳаррӯза дарсаҳро бесаброна интизор мешуд. Хулоса ин марди бозақоват аз ҳалқаҳои дарсии Имом Абӯҳанифа то метавонист баҳравар гардид буд. Мо бандогон хоҳ мехоҳем ва ё не, бояд шарбати марғро бичашем, ҳамчунин Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит он пешво ва ҷароғи умматони Мустафо (с) он ҳал созандаи мушкилоти мусалмонон он

дӯстдорандаи суннати Расули акрам (с) он ҷонсупорандаи шариати гаррои Муҳаммади Мустафо (с), он дӯстдори саҳобагони киром, он сарсупорандаи роҳи ҳақ Имоми Аъзами Кӯфӣи Сӯфӣ низ ин ҷаҳони пурталотуми бевафоро дар соли 150 ҳиҷрӣ мутобиқ ба 767 милодӣ видоъ гуфтанд. Алақай шогирдон ба камол расида буданд ва медонистанд, ки дунё чунин бозихое низ дорад, ки шодияш саросар ғам асту ҷавонияш дар худ пириё дорад ва пирияш дар ниҳоят маргро ба армуғон меорад ва инсонии заъиф аз қабули ин ҷорое надорад ва зиндагӣ бошад бо маҷрои худ тибқи фармони холиқаш роҳи хеш мепаймояд. Шогирдон бо ҳама муҳаббату эътиқоде бо устодашон доштанд, агар чанде аз рафтани устод таконе хурда бошанд ҳам, нахостанд ҷароғи маҳфили устодашон хомӯш гардад, ба ҳамин хотир ҳама бо як овоз иттифоқ карданд, ки Имом Зуфар (р) ҷойнишини устод гардида, ҳалқаи дарсии Имом Абӯҳанифаро сардорӣ намуда, ҳидоятгари шогирдони вай бошад. Ҳасан ибни Зиёд мегӯяд: «Вақте Имом Абӯҳанифа аз олам гузаштанд, барои шогирдон лозим омад, ки нафареро аз шогирдони Имом Абӯҳанифа дар мақоми вай интиҳоб кунанд ва ин мақоми содда ва оддӣ набуд, балки ҳам илм ва ҳам заковат ва ҳам масулият мехост. Чашми ҳама ба сӯйи Зуфар ибни Ҳузайл равона буд, зеро ҳамагӣ аз илму диroyят ва маконати вай дар назди устодашон Имоми Аъзам (р) хабардор буданд ва медонистанд, ки дӯсташон ин масулиятро метавонад ба хубӣ анҷом диҳад. Ёро ба ин мақом бо иттифоқи назар хонданд, вай низ ин масулиятро қабул карда, ба ҷойи устодаш нишаста шогирдон ва шарикдарсонашро дар ин кор низ шарик гардонид, бо як илми комил ва ахлоқи аз устод омӯхтааш ва бархурди оқилонааш ҷароғи ин маҳфилро равшан нигоҳ медошт». (195,77).

Холид ибни Сабех ҳалқаи дарсии Имом Зуфарро васф карда мегӯяд: «Ман дар роҳи Кӯфа будам, ки хабари марги Имом Абӯҳанифа ба гӯшам расид. Пас аз муддате воридаи Кӯфа гардида, ба макони дарси вай ташриф овардам. Дидам, ки шогирдони Имом Абӯҳанифа ҳама дар атрофии Зуфар ибни Ҳузайл ҷамъ гардида, маҳфил бо ҳамон шукӯҳу

шаҳомат пешмерафт». (76, 188). Вакеъ ибни Ҷарроҳ, ки аз ҳофизони ҳадисҳои Расули Худо (с) буданд ва дар навбати худ фақеҳи забардасти ҳалқои дарсии Имом Абӯҳанифа ба шумор мерафтанд, дар ҳалқои дарсии Имом Зуфар низ ҳозир мешуданд ва рӯзе гуфтанд: «Ман баъд аз маҷлиси Имом Абӯҳанифа аз маҷлиси касе ғоидаеро набурдам, ки аз маҷлиси Имом Зуфар бурдаам». Баъзе аз ҳосидон аз Вакеъ эрод гирифтанд, ки бо ҳамин илму фақоҳате дорӣ, маҷлиси Зуфар бароят чӣ лозим? Гуфт: «Бо ҳамин суҳанонатон маро ғофилгир кардед, ки Имом Абӯҳанифа аз олам гузашт, боз мехоҳед маро ин дафъа низ ғофилгир кунед, ки Имом Зуфар аз олам бигзарад. Хоҳ дӯст медоред ва ё не, ман ҳаргиз аз маҷлиси вай то зиндаам дур намегардам». Ҳалқои дарсии Имом Зуфар Вакеъро ончунон ба ваҷд оварда буд, ки рӯзе гуфтанд: «Худойро шукр мегӯям, ки туро ҷойнишини Имом Абӯҳанифа гардонид». (152, 79). Ҷойгоҳи Имом Зуфар дар пайравии мазҳаби Имоми Аъзам пайравии тақлидӣ набуд, балки пайравии як мучтаҳид буд, ки медонист ин масъалаҳои мазҳаб аз кадом сарчашмаҳо гирифта шудааст ва ба кадом далел ҷоиз ваё ноҷоиз гаштаанд. Имом Зуфар ибни Ҳузайл дар истинботи масъалаҳо ва қиёс кардан ончунон моҳир буданд, ки касе аз шогирдони Имоми Аъзам (р) ба ӯ баробар шуда наметавонистанд. Имом Зуфар ибни Ҳузайл дар усули мазҳаб бо устодаш Имом Абӯҳанифа ҳамфикр буданд ва дар истинботи масоили фикҳӣ ҳамчун устодаш аз Қуръону суннат ва гуфтаҳои саҳобагон ва истиҳсону Раъю қиёс амал мекарданд. Ӯ мегуфтанд: «Мо ба раъю қиёс дар сурате амал мекунем, ки асаре аз саҳобагон ба мо нарасида бошад, агар асаре пайдо шуд, мо он раъро тарк мекунем ва ба ҳамон асари саҳоба амал мекунем». (8,89).

Имом Зуфар (р) ончунон нозукбин буданд, ки агар нусус (оятҳои ҳадис)-ро меёфтанд, танҳо ба зоҳири он амал намекарданд, балки дар маънои он бисёр амиқ фӯрӯ мерафтанд, то маъно барояш равшан мешуд. Пасон масъалаеро аз оят ва ё ҳадис истинбот менамуданд. Вай дар қиёс кардани масъалаҳо бо ҳаммонандаш ба монанди устодаш Имоми Аъзам

(р) бисёр моҳир буд, ки худи устодаш вайро дар ин фан моҳир медонист. Аз ҳамин хотир Имом Зуфар дар байни шогирдони Имом Абӯҳанифа ба донандаи қиёси масоил машҳур гашта буд, ки касе аз шогирдони Абӯҳанифа дар ин масъала ба ӯ намерасиданд.

Имом Зуфар дар истинботи масъалаҳо ба нассҳои Қуръону суннат иктифо намекард, балки по фарохтар мегузошт ва масъалаҳоро васеътар чустучӯ мекарданд. Дар баробари Қуръону суннат аз қиёс кардани масъалаҳо бо ҳамсонаншон низ кор мегирифтанд. Мо метавонем бигӯем, ки Имом Зуфар дар як масъалаи иҷтиҳод кардааш ҳам аз Қуръону суннат далел меоварданд ва ҳам аз қиёси масоил, ки шахси муқобил ба ӯ аз таслим шудану қабул кардани ҷавоби он масъала чорае надоштанд. Вайро дар ин кор бисёрии илму донишаш нисбати усулу фуруъи мазҳаб ва ақлу заковати Худододиаши ёри мекарданд. Вай дар эҷоди мазҳаби устодаш Имоми Аъзам мақоми волоеро касб намудааст. Кам нестан он масъалаҳое, ки Имом Зуфар дар дохили мазҳаби Имоми Аъзам фикри худашро дорад ва бо иҷтиҳоди худаш фатво додаст. Олимон ва донишмандони мазҳаби ҳанафӣ то ба имрӯз иҷтиҳоди вайро кадр намуда, фикри мустақили вайро дар китобҳои масоили мазҳаб ёдовар мешаванд. (152,89).

Имом Зуфар бо вучуди илми фавқулода ва тезии зехние, ки доштанд, ба монанди Имом Абӯюсуф ва Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ натавонистанд китобе ва ё рисолае бинависанд. Шояд ин ба хотири машғулиятҳои дар паҳн кардани мазҳаб ва ё машғул буданаш ба дарс гуфтан бошад. Дар ҳаёти Имом Абӯҳанифа ва баъд аз реҳлати устодаш ин масулият дучанд гардид ва ё шояд аз сабаби умри кӯтоҳаш бошад, ки вай баъди устодаш фақат ҳашт сол зиндагӣ карда, бисёр ҷавон дар айни ғурури ҷавонию илмӣ ин оламро падруд гуфтанд. Шояд иллатҳои дигаре низ бошад, ки Худованд худ донотар аст. Ба ҳар тақдир, агар мо дар китобҳои муътабари мазҳаби ҳанафӣ, ба монанди «Мабсут», «Бадоеъ-ус-Саноеъ», «Кашф-ул-Асрор» бингарем, қавлҳо ва гуфтаҳои Зуфар ибни Хузайро бисёр вомерем. Имом Зуфар дар ҳабдаҳ

масъалаи гуногуни мазҳаб фатво додааст, ки дар китобҳои мазҳаб метавонем онҳоро пайдо кунем. Пасон Аҳмади Ҳамвӣ дар боби он фатвоҳои Имом Зуфар қасидае навиштанд, ки номи вайро «Уқуду дураар фимо юфто биҳи фил мазҳаб мин ақволи Зуфар» ном гузоштанд. Сипас барои он қасида Шайх Абдулғании Ноблиси шарҳе навишта, номи он китобашро «Нуқуд-ус-Сурар шарҳи Уқуду дураар» гузоштаанд.

Хулоса ин ки Имом Зуфар олими мазҳаб ва донишманди варзидае дар олами Ислому буданд. Вай чи дар ҳаёти устод ва чи баъд аз вафот барои Ислому мазҳаби устодаш хизматҳои шоёнӣ кардааст. Имом Зуфар ибни Ҳузайл олим ва донишманди варзида ва мустақиле буданд, ки дар баъзе масъалҳо бо устод ва шогирдонаш ихтилоф мекарданд ва устод бо шогирдон фикрҳои Имом Зуфарро эҳтиром мегузоштанд ва қабул мекарданд ва натиҷаи онҳоро имрӯз мо метавонем дар китобҳои мазҳаб пайдо кунем. Имом Зуфар олиме буданд, ки аз устодаш Имоми Аъзам шурӯъ намуда, то Абӯюсуфу Муҳаммади Шайбони ва Ҳасан ибни Зиёд илму фақоҳат ва диroyати вайро қадр мекарданд ва ба ӯ эҳтироми хоссае қоил буданд. Уламои ҳамасри Имом Зуфар вайро чунин васф мекунанд, ки ӯ баҳри пурталотуми фикҳ ва марди заковатмандтарини замони хеш буд. Зуфар ибни Ҳузайл шахсияте буданд, ки илму амалро ба ҳам чамъ карда буданд. Фазл ибни Дакин мегӯяд: «Вақте Имом Абӯҳанифа аз олам гузаштанд, ман суҳбат ва ҳамнишинии Зуфар ибни Ҳузайлро интихоб кардам, зеро вай парҳезгортарин ва фақеҳтарини шогирдони Имоми Аъзам буданд ва ман аз ин шогирди ва ҳамнишинии Имом Зуфар фоидаи бисёре ба даст овардам. (8,91).

Вақте уламо ва донишмандони Басра дар маҷлиси вай нишастанд ва ҷавоби суолхояшонро бо як фақоҳат ва дониши мӯйшикофона пайдо намуданд, гуфтанд: «Мо ба монанди Имом Зуфар дар илми фикҳ донишманде надидем вай олимтарини мардум аст». (8,93). Имом Шофеъӣ (р) дар боби Имом Абӯҳанифа ва шогирдонаш сухани аҷибӣ дорад, ки мегӯяд: «Ҳар касе мехоҳад илми фикҳро хуб дарк кунад, бо

Имом Абӯҳанифа ва шогирдонаш бипайвандад, зеро Худованд донишани илми фикхро барояшон осон гардонидааст ва тамоми мардум дар донишани илми фикҳ ба Имом Абӯҳанифа ва шогирдонаш муҳтоҷанд». (8,94).

Аз ҳамин ҷиҳат буд, ки ба хизмати Имом Зуфар ва ҳамсабақонаш Абӯюсуф ва Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ мазҳаби Имоми Аъзам интишори олам гашт. Имом Зуфар ба ҷуз дарс гуфтани аз қафои илм саргардон буданд, дар зиндагӣ кори дигареро барои хеш наменвисандид. Вай нафаре набуд, ки дунёву зебогӣ ва мансабҳову дороияш ӯро бифиребад, ба ҳамин хотир вай он илме аз устодаш Имоми Азам барои зиндагии пурмочарои ин дунё туша гирифта буд, бо тадриҷ сарфи шогирдон мекард. Вақте вай ба Басра ташриф оварданд ва олимону донишҷӯён илми дониши вайро диданд, даври ӯ ҷамъ гардида, таълими илм шуруъ намуданд, ки Имом Зуфар аз ин ҳалқаи шогирдон бисёр хушнуд буданд ва лаҳзаҳои ҳаёти пурбаракати хешро сарфи инҳо менамуданд. Чунончи, дар боло низ ёдовар шудем, Имом Абӯҳанифа (р) шогирдонро таҳвили ҷомеаи мусалмонон намудаанд, ки ҳама имом ва донишманди замони хеш будаанд. Аз ҷумлаи авалини он шогирдон Имом Зуфар ибни Ҳузайли Анбарӣ буданд, ки дар замонаш ӯро низ ба мансаби қозигӣ даъват намуданд, ӯ ҳамчун устодаш таълими шогирдонро аз ҳама мансабҳои дунё болотар медонист ва ин мансабро низ қабул накарданд ва дарс гуфтани таълим додани шогирдонро идома медоданд. Вай шахсияте буданд, ки аз ҳалқаи дарсияш ҳам худ ва ҳам шогирдонаш ҳаловат мебуданд ва мо имрӯз аз рӯи он хабарҳои ба мо расида, метавонем бигӯем маҷлиси Имом Зуфар сирф маҷлиси Раббонӣ буд ва ҳаргиз касе наметавонист дар маҷлиси вай аз дунё ва мофиҳои дунё суҳбате оғоз кунад агар ҳам мешуд Зуфар ибни Ҳузайл вайро дар ҳол хомӯш мекард ва ё худ аз маҷлис берун мерафт ҳамаи шогирдону олимони замонаш инро медонистанд ва дар ҳар маҷлисе, ки Имом Зуфар менишаст суҳан танҳо аз илм мерафту Худо ва Расулаш. Толибилмон ва шогирдон Имом Зуфар маҷлисаҷро бисёр дӯст медоштанд ва ҳамвора

мачлиси вайро аз хама боло медонистанд ва доим дар гирди вай парвонавор чамъ меомаданд ва аз файзи илми вай бахравар мешуданд.

Имом Зуфар дар синни чилухашт солағӣ дар 30 юми шаъбони соли 158 хичрӣ мутобиқ ба 7 июли 775 милодӣ ин дунёи фониरो видоъ гуфтанду рафтанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки Ибни Обидин фақеҳи ҳанафӣ фуқаҳоро ба ҳафт табақа ҷудо намудааст. Табақаи аввал: Мучтаҳидине, ки масъалаҳоро аз Қуръону суннат истихроҷ мекунанд ва барои ин қорашон усулу қоидаҳои хосси мазҳаби хешро доранд ва дар ин иҷтиҳодашон касеро пайравӣ намекунанд, ба монанди, Имом Абӯҳанифа ва Имом Молик ва Имом Шофеъӣ ва Имом Аҳмад ибни Ҳанбал ва Имом Авзоъӣ. Табақаи дувум табақаи мучтаҳидини дар мазҳаб мебошанд, ба монанди, Абӯюсуф ва Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ ва Зуфар ибни Ҳузайл ва дигар фақеҳони мазҳаб, ки бар қоидаҳои устодашон Имом Абӯҳанифа вазъ намудааст. Тибқи усули мазҳаб истихроҷи масъалаҳоро мустақилона қуввати иҷтиҳод доранд, бо вучуде ки дар баъзе масъалаҳои ҷузӣ бо устодашон муҳолифат доранд, аммо дар усули мазҳаб бо вай ҳамфикранд. Муҳаммад Абӯзаҳра мегӯяд: «Дар ин гуфтаи Ибни Обидин каме назар бояд карда мунсифона қазоват бояд намуд, зеро Абӯюсуф ва Зуфар ибни Ҳузайл ва Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ ба монанди устодашон Имом Абӯҳанифа мучтаҳиди мутлақ доништа шудаанд, на мучтаҳиди дар мазҳаб, зеро онҳо на дар ҳамаи масъалаҳои мазҳаб бо устодашон ҳамфикранд, балки фикру андешаҳои хешро доранд. Дар ҳақиқат ин се нафар олиму фақеҳи баргузидаи олами Ислому мазҳаби ҳанафӣ доништа шудаанд». (31,181).

Хулоса Зуфар ибни Ҳузайл ва Абӯюсуф ва Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ хоҳ мучтаҳиди мутлақ бошанд ва ё мучтаҳиди дар мазҳаб, шарафи онҳоро қоста намегардонад, зеро инҳо ба сабаби шогирдӣ ва эҳтироми устодашон Имоми Аъзам (р) машҳури олами Ислому гаштаанд ва паҳну васеъ ба мардум фаҳмондани мазҳаби устодашонро хизмати дар роҳи Худо медонистанд, ки имрӯз пасомадагон барои ин эҳтирому

хизматҳои шоёншон дар ҳаққи ин ҷавонмардон дуои хайр мекунанд. Ҳақ ба ҷониби Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шероз аст, ки хуш гуфтааст:

**Давлати ҷовид ёфт ҳарки нақӯ ном зист,
К-аз ақибаш зикри хайр зинда кунад номро. (70, 23).**

Имрӯз устодон ва донишмандони кишварро лозим аст ин шева ва тарзу услуби таълиму тарбият кардани шогирдонро аз ин шеваи Имоми Аъзам биёмӯзанд ва шогирдонро таҳвили ҷомеа бидихад, ки ҳам номбардори устод ва ҳам ба дарди ҷомеа бихуранд. Дар ғайри ин сурат агар мунсифона қазоват ва баҳогири бикунем тарбияту одоб ва ахлоқи ҷавонони кишварамон бисёр коста гардида истодааст. Донишмандон ва зиёиёни кишварро лозим аст коре кунанд, ки ин ҷомеаи суннати кишвари азизамон Тоҷикистон аз дасти миллат нараваду мардум ба беодобиву бад ахлоқи рӯй наоранд, зеро онҳоро ба роҳи дуруст гардониданд корест мушқил.

Агар мо Имоми Аъзам (р) ро пешвои динии хеш медонем ва мазҳабу роҳу равиши онро барои ҷомеаи хеш ихтиёр намудаем, биёед шева ва тарзу услуби тарбияту таълими ӯро низ дар баробари омӯхтани фикҳу ақидааш хубтар биёмӯзем ва шогирдону фарзандони хешро бо ин тарзу услуб тарбият намоем. Мо хуб медонем, ки дар ин замони бархурди тамаддунҳо ва ҷаҳонишавии кишварҳо роҳу равиш ва тарзу услуби бегонагон низ вориди кишварҳо гардида истодааст. Агар зиёиён ва донишмандони ҳар миллат бохабар ва ғамхори миллату кишвари хеш набошанд, ҷавонон, ки ояндасози он кишвару миллат мебошанд, дар рӯҳияӣ бегонагон тарбият меёбанд, ба ҳамин тартиб дере нагузашта роҳу равиши суннатҳои миллат аз байн меравад.

Дар ин сурат мо киро гунаҳкор мекунем? Агар чанде гунаҳкор кардани касе бароямон суде надорад. Агар бар тарбияту таълимоти мактабҳои миёна ва олии кишвар дурусттар назар андозем, мебинем, ки методикаи таълими ниёкони бузургамон, алалхусус дар самти улуми

шаръӣ ба дурусти омӯхта ва муайян нашудааст. Дар ҳоле, ки ҳамаи мо мегӯем, мо мусалмонем ва дар мазҳаби Имоми Аъзам мебошем. Агар чунин аст, пас кучост тарзу услуби тарбияти ахлоқӣ ва динии Имоми Аъзам(р), ки дар гузашта сармашқи мударрисони Мовароуннахру Хуросон ва ҳатто кишварҳои араб буд? Дар дар мактабҳои миёна, ки фанни «Таърихи дин» таълим дода мешвад ва ё дар макотиби олий, алалхусус дар Донишқадаи исломӣ, ки таълими шеваи тадрису тарбияи Имоми Аъзам бояд мақоми асосӣ дошта бошад, аз методи таълими ин бузургвор истифода намешавад. Ҷавоби ин суолҳо худ муайян аст, ки дар ҳеч кадом. Омӯзгор бояд доништа бошад, ки аз мактаби миёна сар карда, то макотиби олий методика ва тарзу услуби динии ҳешро барои ҷавононамон аз ин мазҳаби абармарди таърих ва фарзанди баруманди ин миллат Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит Имоми Аъзам (р) ба роҳ монем, то ҳақиқати дину диндорӣ барои ояндагони ин миллат равшан шавад ва бегонагон натавонанд аз бесаводии ҷавононамон сӯистифода карда, мақсадҳои шумо ғарзнокӣ ҳешро дар кишвар роҳандозӣ кунанд.

Хулоса, баррасии рӯзгору осор ва андешаҳои шогирдони Имом Абӯҳанифа моро ба ин натиҷа расонд, ки шеваи таълиму тарбияти Имом Абӯҳанифа (р) тарзе ба роҳ монда шуда, ки аз мактаби ӯ шогирдоне баромадаанд, ки осору ақоиди эшон то ба имрӯз дархури ҷомеаи мусалмонист. Моро лозим аст, ки ин услубу шеваи таълиму тадриси онҳоро хуб биомӯзем ба шогирдонамон биомӯзонем.

II.5. Андарзномаи Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит (р) ва шеваи таълими он

Панду андарзҳои Имом Абӯҳанифа аз муҳимтарин андарзҳои фарҳанги адаби форсии тоҷикӣ, ки баъдан дар адабиёти классикии мо мавриди истиқбол қарор гирифт ва шуарои бузург монанди Шайх

Аттор, Саъдии Шерозӣ аз он пайравӣ кардаанд. Имом Абӯҳанифа (р) дар ин андарзҳо шогирдон ва пайравони хешро ба сӯи инсонии комил будан хидоят мекунад. Агар устодон аз ин андарзномаи пешвои мазҳабамон бо шева ва услуби ӯ истифода кунанд, ҳатман комёб хоҳанд гардид. Дар ин фасл мавзӯю муҳтаво ва аҳаммияти амалии чанде аз ин панду андарзи пешвои мазҳаби ҳанафӣ баррасӣ шуда, шеваи осони таълими он ба шогирдон ироа шудааст. Имом Абӯҳанифа (р) дар баробари оне, ки фақеҳ ва донишманди замони хеш буданд, дар баробари оне, ки бештари вақти хешро дар таълиму тарбияти шогирдон мегузaronиданд, барои шогирдону пайравони мазҳабаш панду андарзҳои судманде низ гуфтаанд. Устодони мактабҳои миёна ва олиро лозим аст, ки ин панду андарзҳои пешвои мазҳабамон Имоми Аъзам (р) ро хуб биёмӯзанду барои шогирдон дар рафти дарсҳои тарбиявӣ биёмӯзонанд. Бо ин қорашон ҳам дарс ҷолиб мегузарад ва ҳам ҷавонони мо аз панду андарзҳои фарзанди фарзони ин миллат баҳравар мегарданд, ки дар ҳаводиси рӯзгор барояшон ба қор хоҳад омад. Омӯхтан ва доништан панду андарзҳои ҳакимон низ як методика ва шеваи дарс гуфтан аст, ки устод бо ин шева метавонад шогирдонро ба худ ҷалб намояд.

Ҳангоми мадриси пандномаҳои Имоми Аъзам чи дар мактаби миёна ва чи дармақотиби олий методи мувоҳиса ва суолу ҷавоб созгор аст. Методҳои нақл ва лексия дар таълими пандномаҳо созгор нест. Методҳои мувоҳиса ва суолу ҷавоб имкон медиҳад, ки хонандагон ба моҳияти панд сарфаҳм раванд ва дар зиндагӣ дар амал тадбиқ намоянд.

Масалан, Имоми Аъзам (р) дар пандномаи хеш мегӯяд: **«Чун дар садади қардани қоре бошӣ, пас онро бо итминон ва виқори қомил анҷом бидех»**. Имоми Аъзам моро насиҳат мекунад, ки ҳаргиз дар анҷом додани қори хайр ба худ дудилагиро роҳ мадеҳ. Бо виқору сарбаландӣ ва итминони хотир дар анҷом додани ин амали хайр иқдом кун.

«Дар фароҳӣ ва тангдастӣ дар ҳарду ҳолат бар худ мусаллат бошу тамаъ қардан аз бандагонро аз дил берун кун, вагарна хору бечора

мешавӣ». Оре, вақте инсон аз бандагони Худованд дар зиндагӣ тамаъ дошта бошад, он шахс бечораву хору залил аст. Имоми Аъзам моро панд медихад, ки дар тамоми ҳолатҳои зиндагӣ, хоҳ доранда бошӣ ва ё нодор, таъя бар Худовандат дошта бушу бар Ё таваккул кун, зеро Худованд тавакулкунандагонро дӯст медорад. Инсонҳо харчанд дорандаву бо давлат бошанд ҳам, шахси тамаъҷӯву муҳтоҷро дӯст намедоранд. Инсони оқил ҳаргиз бо ин рафтори норавояш хештанро пеши касон бечораву ҳақир нишон намедихад.

«Ҳангоми сухан гуфтан садои худро баланд макун, сухан гуфтан бо садои баланд хилофи шарофат аст ва ту медонӣ, ки ин амал сабаби қатъ шудани муҳаббату дӯстӣ гардида метавонад». Имои Аъзам (р) дар ин пандаш моро бо нарм гуфториву ахлоқи баланди инсонӣ даъват мекунад, зеро дар вақти сухан гуфтан беҳуда садоро баланд кардан аз одоби инсонӣ дурр аст ва ин кор шоистаи инсони бошарофат нест. Инсон бо ин беодобияш метавонад дӯстонашро аз даст бидҳад.

«Чун ба роҳе меравӣ, ба чизҳои дар атроф буда ба росту чап аҳаммияте мадеҳ, дилро аз ҳами инҳо фориғ дошта, ба сӯйи ҳадафи худ равон бош ва дили худро аз муҳаббати ғайри Аллоҳ поку муназаҳ дор». Вақте инсон дар роҳ рафтан ба чапу рост ҳамвора назар мекунад ин аз одобу шарофати инсонӣ нест, зеро он нафар дуздери мемонад, ки дар пайи ҷустуҷуи лукмае ва ё чизеро барои рабудан ҷустуҷӯ мекунад. Инсон вақти роҳ рафтан агар чашмонаш дар пеш ва бо оромиш ҳаракат кунад, иззу виқори хешро бисёр баланд бардоштааст, ки Имоми Аъзам (р) низ моро ба сӯйи ҳамин чиз даъват мекунад.

«Дар ҳар кор ва ҳар муомала ва ҳар сухан тақво (тарси Худо) ва амонатро нигоҳ дор ва домани Ҳақро муҳкам бигир. Агар миёни падар ва ё бародар ва ҳамсоят ихтилофе ба вучуд ояд, пас ба ҷойи тарафдорӣ падару бародарат тарафдорӣ Ҳақро ихтиёр кун, ин корат бо падару бародарат низ эҳсон кардан аст. Ту боҳабар ҳастӣ, ки дар дарбори Аллоҳ Таъоло чизе мақбултар аз ҳақ гуфтану аз ҳақ пуштибонӣ кардан нест? Ҳангоми ғайсала кардани коре дар дил яқин дошта бош, ки

Парвардигори олам аз он чи дар дили ман мегузарад, хуб огоҳ аст ва рӯзе аз ман бар ҳар амале, ки кардам ҳисобу китоб хоҳад гирифт».

Амонатро хиёнат накардан, аз ҳақ тарафдорӣ кардан агарчанде дар он миён наздиконат низ бошанд, сифати ҷавонмардон аст, ки Имоми Аъзам ҳамвора шогирдону пайравони мазҳабашро ба ҷавонмардиву диловарӣ даъват мекунад. Инсон агар дар дил яқин дошта бошад, ки Парвардигори олам аз ҳама корҳои ӯ хабардошта ва ҳамвора ӯро зери назар дорад, ҳаргиз ба гуноҳу хиёнату разолат даст намезанад ва аз ҳисобу китоби рӯзи қиёмат андеша карда, худро аз ҳама бадихо дур нигоҳ медорад, ки ҷомеаи имрӯзаи мо ба ҳамин гунна инсонҳои накукор ниёз дорад.

«Агар аз ҳамсоя кори нодурустero бинӣ, айби ӯро ошкор макун, бо ин корат вай бар ту эътимоду боварияш зиёд мегардад».

Сири мардонро пӯшидан ин аз нишокаи ҷавонмардии инсон ба шумор меравад. Шайх Аттор хуб гуфтааст:

То тавони пардаи мардум мадар,

То надарад пардаат шахси дигар.

(132, 43).

Имоми мазҳабамон Абӯҳанифаи Нуъмон (р) низ моро ба пӯшидану нигоҳ доштан асрори якдигарӣ мехонад, ки ин рафтори мардум дӯстиву рафоқатро дар ҷомеаи мусалмонон ба бор хоҳад овард.

«Бо зане никоҳ макун, ки аз марди дигаре фарзанд дорад, агар мехоҳӣ бо ин гуна зан оила барпо кунӣ, бо худ тасмими қатъи гирифта бошӣ, ки то охири умр фарзанди ӯро ҳамчун фазандони худ бидонӣ».

Ин насихати Имоми Аъзам мардонро мардонагӣ ва шучоат меомӯзонад, зеро агар тасмимат қатъист, ки бо зани кӯдакдор издивоҷ кунӣ, пас пеш аз ин корат хуб андеша кун, ки метавони фарзанди ӯро ҳамчун фарзанди худат дӯст бидорӣ. Дар ғайри ин сурат беҳтар он аст, ки аз ин кор даст бикашӣ, зеро зиндагии оилавият дер давом намекунад. Дубора ханавайрон шудани он зани бечораро андеша кун, дар ҳоле, ки ту ҳам хоҳару модар ва шояд духтар дошта бошӣ, агар бо духтарони

мардум чунин муомала мекунӣ, дигаре бо духтари ту низ ҳамин муомаларо раво мебинад:

**Аз мукофоти амал ғофил машав,
Гандум аз гандум бирӯяд чав зи чав.
(72,45).**

«Аз хандаи бисёр парҳез кун, зеро хандаи бисёр боиси кушта шудани дил мегардад».

Инсон бояд дар зиндагӣ бо ҷидият рафтор кунад дар ҳар кор даҳонро боз кардану хандидан инсонро беқадр намуда, обирӯяшро мебарад ва дигар ин ки хандаи бисёр дилро мемиронад. Имоми Аъзам (р) моро насихат мекунад, ки марди ҷиддӣ бошу аз хандаҳои бисёри бемаънӣ худдорӣ намо.

«Бо мардуми бесаводу дорандагон баҳсу мунозира макун, зеро дар ин баҳс хайре нест, танҳо худатро бе иззату беобирӯӣ мегардонӣ».

Имом Шофеъӣ (р) низ мегӯяд: «Бо кадом олиме баҳсам афтод, ғолиб омадам ва бо кадом чоҳиле баҳсам шуд, мағлуб шудам». (29, 32). Дар ҳақиқат, баҳс кардан бо чоҳилону мардуми пулмаст ба чуз дарди сар чизи дигаре ҳосил намедихад ва инсон аз ин кораш вақти хешро зоеъ намуда, оқилии худро зери суол мебарад, ки Имом Абӯҳанифа (р) шогирдон ва пайравони мазҳабашро аз ин ҳолати ногувори зиндагӣ барҳазар медорад.

«Дар ҳангоми мунозара ҳаргиз аз қаҳру хашм кор нагирӣ ва ханда низ накунӣ».

Вақти мунозара бо қаҳру ғазаб бархурд кардан ин нишонаи мағлубияти шахс аст ва бо ин рафтораш инсон ба иштибоҳот ва хатоҳое роҳ медиҳад, ки сабаби беобрӯӣ ва паст шудани қадру манзалаташ мегардад. Имом Абӯҳанифаи Нуъмон (р) ҳарчанд бо гурӯҳҳои гумроҳу

фитнагарон баҳсҳо ва мунозараҳои зиёде намудаанду дашному ҳақорат ҳам шуниданд, аммо боре ғазаб накарданд ва ё шахси ҳарифу муқобили худро бо садои баланд ҷавоб нагуфтаанду таҳқир накардаанд. Имоми Аъзам (р) мехоҳанд шогирдону пайравони мазҳабаш аз ин равия қор гирифта, бо сабаби қаҳру ҳашм хувияти инсонии ҳешро зери суол набаранд.

«Агар шахсе аз ту дар бораи масъалае бипурсад, ту сирф ҷавоби суоли ӯро бидех, аз худат чизе изофа макун ва агар шахсе пурсиши номаъқуле бикунад, пас ту дили ӯро машикан, аз он мавзӯ берун шав ва як ҷавоби муносиби дигаре бидех, зеро пурсишҳо ҳама маъқул намебошад, вале ту худро шахси маъқул медонӣ, бояд бо пешонии боз дур аз мавзӯ ҷавоби муносибе бидиҳӣ».

Имоми Аъзам (р) аз мо пайравон ва шогирдонаш мехоҳад дар вақти муносибат бо мардум бо чеҳраи боз суҳбат кунем, зеро ин яке аз сифатҳои ҳамидаи инсонист ва Набии Карим (с) умматро ба ҳамин кушодачеҳрагӣ дар вақти суҳбат кардан бо шахси муқобил тавсия намудааст. Имоми Аъзам (р) аз шогирдон мехоҳад, ки вақте бо мардум саруқор доред ва онҳо барои масъалаҳои рӯзмараи худро аз шумо пурсидан ба наздатон ташриф меоранд, дар ҷавоб гуфтани масоил ба таври мӯъҷазу кӯтоҳ ва омафаҳм будан кӯшиш кунед, аз шарҳу эзоҳи бемаънӣ дар ҷавоби масоил худдорӣ намоед. Мешавад, ки инсон наметавонад ба таври фишурда мақсади ҳешро баён кунад, шумо ба таври ҳақимона ӯро ба роҳи дуруст оварда, масъалаашро ба таври олимона ва ҳақимона барояш баён кунед ва ҷавоби муносиберо барояш ироа намоед. Имоми Аъзам (р) шогирдонро насихат мекунад, ки бикӯшед, то касеро озор надихед ва ё дили мӯъминеро нашиканед:

**Дил ба даст ор, ки ҳаҷчи акбар аст,
Аз ҳазорон Каъба як дил беҳтар аст.**

**Каъба бунёди Халили Озар аст,
Дил назаргоҳи Чалили Акбар аст.**

(72,56)

«Касе, ки илмро ба хотири дунё ҳосил мекунад, илм дар дили ӯ чой намегирад»

Имоми Аъзам (р) аз шогирдон мехоҳад, то саъй кунанд, ки корхоятон ба хотири Худо бошанд, на ба хотири ҳосил кардани дунё. Агар инсоне ба хотири ҳосил намудани дунё илмро талаб мекунад, илм чизи поке ҳаст, ки дар он гуна дил чой намегирад ва он шахс ба чуз зоеъ намудани вақти хеш чизе ба даст намеорад.

«Вазифа ва ё хидматеро, ки ту дар худ қобилияти онро намебинӣ, харгиз онро қабул накун, вагарна бо пушаймони сахт рӯбарӯ гардида, ба худ дарди саре меорӣ».

Набии Карим (с) мегӯяд: «Вақте вазифа ва ё коре ба ғайри ахлаш супорида шавад, шумо интизори қиёмат бошед». (117, 42). Яъне интизори ҳарачу марач бошед, ки корҳо сомони худро гум мекунанд. Имоми Аъзам (р) низ тибқи ин гуфтаи Пайғомбар (с) шогирдонро бар он насихат мекунад, ки ҳама вақт дар зиндагӣ чойятонро дида, поятонро бигузored, то ба мувофақият бирасед. Дар коре тавонашро надоред, беҳуда худатонро дарди сар надихед. Бигузored то шахсе муносибе ба он кор ифои вазифа кунад. Чи қадар муносиб аст ин гуфтаҳо дар ин замони пурталотуми зиндагии мо.

«Чихати имоматии намоз то замоне, ки мардум туро даъват накардаанд, пеш нагузар».

Ин панди Имоми Аъзам чи қадар насихати хубест барои шогирдон ва толибилмон имрӯз ва ҳамарӯзи ҳаёти инсонҳо, зеро яке аз нофаҳмоиҳои чомеаи имрӯзаи мо ҳамин нофаҳмихост, ки гӯйё Имоми Аъзам (р) аз дуриҳои дур ин рафтори моро дида бошадуро моро бо ин каломии гуҳарбораш насихатамон мекунад, ки агар мардум туро намехонандуро даъватат намекунад, нарав ва ҳатто дар намоз ҳам пеш нагузар.

«Дӯстон ва шогирдонам, ду ғалат дар зиндагӣ бисёр бузург ва ҳамоқати бисёр калон аст, яке ин ки гуноҳонро барои худ чамъ мекунӣ ва дигар ин ки даводав мекунӣ молро барои ворисонат чамъовари мекунӣ».

Шогирдон ва мо пайравонро Имоми Аъзам (р) насихат мекунад, ки аз ин ду гуноҳи калон ҳазар дошта бошед бо дуздӣ кардану хиёнат ва роҳҳои ҳаром молро чамъ новаред. Бикӯшед, ки касби ҳалол кунед, зеро ризқро аз касби ҳалол ба даст овардан фарз аст, дар ҳоле ки ту бо дуздӣ кардану хиёнат моли ҳаром ба даст меорӣ, гуноҳи ин корҳоят бароят навишта мешавад ва он молро ворисонат меҳӯранд ва ҷавоби гуноҳонатро ту танҳо ҷавоб мегӯӣ:

Зар чамъ кунӣ баро се бегона,

Шуйӣ зану домоду аруси писарат.

(72,67).

«Замоне никоҳ кун, ки яқинат комил гардид, ту метавонӣ масъулияти аҳлу аёли хешро бар дӯш бигирӣ, зеро никоҳ кардан ин ҷихати комил кардани шаҳват нест, балки никоҳ дар асл бардоштани масъулиятҳост».

Панди ачибу насихати начибест барои ҷавонони булҳаваси имрӯзаӣ мо, ки издивоҷ мекунанд, вақте масъулият бар дӯшашон бор гардид, роҳи беномусиву фирорро пеш мегиранд, бо ҳамин он ҳамсари бечора солҳо дар интизор бо чашми гирён менишинад ва дар ниҳоят бо як паёмак занибечораро талоқ медиҳад. Ин ҷомеаро ҷӣ балое расида бошад, ки ҷавононаш ин қадар беномусу беор гаштаанд, на аз масъулияти имону вичдони ҷавонмардӣ хабар доранд ва на аз ҳисобу китоби рӯзи қиёмат. Имоми Аъзам (р) мо миллати мусалмонро насихат мекунад, ки зан гирифта ин ҳаваси чанд рӯзаву колоӣ шаҳватронӣ нест, балки ин масъулияти дунёву охират аст, ки агар яқин кардӣ, аз уҳдааш мебарой, ҳамон вақт ҳамсари хешро интиҳоб куну қадам дар кӯчаи ҷавонмардон бигзор ва илло худро бадноми дунёву расвоӣ рӯзи қиёмат магардон.

«Агар дар нишасти илмӣ сахм мегирӣ, баъд аз андешаи комил суханеро бигӯӣ, ки дар исботи он далели қотеъ дошта бошӣ».

Имом Абӯханифаи Нуъмон ибни Собит (р) шогирдонро насихат мекунад, ки дар маҷлиси илмӣ ҳаргиз бе ҳуҷҷат сухан оғоз нанамоед, зеро вақте инсон дар назди уламо ва донишмандон суханаш ҳуҷҷате аз Қуръону суннат надошта бошад, ҳам сухан асар надорад ва ҳам қадру мианзалати шахс коста мегардад. Имом Абӯханифа (р) ҳамвора шогирдону пайравони мазҳабашро ба сӯйи он роҳе ҳидоят мекунад, ки ҳамвора дар ҷомеаи мусалмонон ҷойгоҳи хешро дошта бошанд. Таърих худ гувоҳи ҳол аст, ки шогирдони ин абармард пайравӣ аз насихати устодашон карда, то ба имрӯз дар ҷомеаи мусалмонони олам ҷойгоҳи хосси хешро доранд, монанди Имом Абӯюсуфу Имом Муҳаммад ва Имом Зуфар ва ғайра. Толибилмон ва донишҷӯёни мадраса бояд ин насихати пешвои мазҳабро хуб дар хотир дошта бошанду баро ироа доштани каломе ва ё сухане дар ҷаласоти илмӣ ҳатман ҳуҷҷаташон дар баробари каломашон оварда шавад. Чунончӣ Шайх Саъдӣ мегӯяд:

Нагуфтан надорад касе бо ту кор,

Вале чун бигуфтӣ далелаш биёр.

(70,66).

«Касе ки фикри илмӣ надошта бошад, баёноти амиқи илмӣ дар назди ӯ кардан ӯро дарди сар додан аст».

Оре, шахси ҷоҳил кучову фаҳмиши илму фарҳанг кучо. Чунончи, гуфтаанд: «Хар чӣ донад хӯрдани қанду набот, халтаи қаҳ бошаду кунчи работ». Барои ҳамин Имом Абӯханифа (р) шогирдону пайравони мазҳабашро насихат мекунад, ки ба ин ҳадиси Пайғомбари Худо (с) амал кунанд: «Мардумро ба қадри ақлу фаҳмишу диroyаташон (илмашон) сухан бигӯед». 49,417). Вақте инсон аз илм хабаре надорад, чигуна метавони мақсадатро аз нигоҳи илму фарҳанг ба ӯ фаҳмонӣ, пас

туро лозим меояд, ки мувофиқи ақлу фаҳмиши ӯ сухан оғоз кунӣ, то ӯ туро бифаҳмад.

«Шумо медонед зараркунандатарини мардумон кист? Касе ҳаст, ки илм омӯзад ва ин илм ӯро аз гуноҳу фаҳшо боз надорад ва дар ӯ тавозуъу ахлоқи нақӯро пайдо карда натавонад, пас шумо бигӯед: Оё аз ин шахс дида касе зиёновартаре ҳаст?»

Илм нурест ва ҷаҳл зулмату торикӣ, агар ин нур инсонро аз гуноҳу бадрафторӣ натавонад манъ кунад ва натавонад, ки тавозуъу накукориро дар ӯ зинда бигардонад, пас ин нур ба чӣ дарде меҳурад? Оё ин шахс аз ин илму донишмандияш суде ба даст овардааст? Яъне, илм бояд раҳнамои инсонҳо ба сӯи растагорӣ бошад.

«Бо шогирдон чунон меҳрубона муомала бикун, ки агар шахсе аз дур туро бубинад, гумон кунад, ҳама фарзандони ту ҳастанд».

Агар мо устодон ин насихати пешвои мазҳабамонро сармашқи кору фаъолияти хеш гардонем, мебинем, ки дар ин соҳаи пурмасъулият чигуна мувафақ мегардем, зеро ин суханро касе ба мо гуфта истодааст, ки худ дар ин роҳ мувафақ гардидааст ва шогирдони барумандеро таҳвили ҷомеаи мусалмонон гардондааст.

«Касоне, ки бо одоби мунозара ошноӣ надоранд, бо онҳо ҳаргиз баҳси илмӣ ва гуфтугӯ макун».

Барои олимон ва донишмандон ин бисёр насихати хубест, зеро агар мо бо ингуна шахс баҳсу мунозира бикунем, ҳам чизе ба даст намеорем ва ҳам худро беобрӯӣ мегардонем. Ин гуна мардум ҳамон хирсери мемонад, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ қиссаашро дар «Баҳористон» овардааст: Ду марде лаб лаби дарё селовард ҷамъ мекарданд, яке аз онҳо сиёҳиеро дар байни дарё дида ба шарикаш гуфт: Бирав, он селовардро бигир. Шарикаш ворида об гардида, ба назди он сиёҳи расид. Он сиёҳӣ хирс буд, на селовард. Он мардро муҳкам гирифт, ҳарчанд зӯр мезад аз дасти хирс раҳо шуда наметавонист. Шарикаш садо зад, ки агар вазнин аст, раҳояш куну биё. Ин марди гирифтдор дар ҷавоб гуфт: Ман раҳояш кардам, ин маро раҳо намекунад. Оре, ин хирс ҳамон

марди беадабро мемонад, ки агар бо ӯ ба баҳсу мунозира нишастӣ, бо суханони пучу бемаънеаш туро хаста карда, ҳарчанд раҳой ҳам бичӯй, раҳоят намекунад.

«Ба касе аз пушти сар бо овози баланд садо мадеҳ, ин амал хилофи шарофати инсонист ва агар касе аз пушти сар садоят кард. ҷавобашро мадеҳ».

Одоби муомалаи инсонӣ ин нест, ки инсон бо садои баланд аз қафои шахсе садо бизанад ва тавачуҳи ҳамагонро ба худ ҷалб намояд. Ҳамин беодобиҳо имрӯз дар ҷомеаи мо бисёр ба ҷашм мерасанд, ки одоби шаҳрдорӣ ва инсонии моро зерӣ суол мебаранд. Бояд мо, мусалмонон дар рафтору гуфтор ва кирдорамон аз дигарон фарқ дошта бошем ва як қадам пештар гом бигзорем.

«Касе дар баҳси илмӣ суханони беаслу пуч мегӯяд ва парвои он надорад, ки барои ин суханон рӯзе ҷавоб хоҳад гуфт. Он шахс на қадри манзалату мазҳаби хешро шинохтааст ва на парвои қадру обрӯи шахсияти худро».

Инсон бояд ҳар кучо, ки сухан оғоз мекунад, хусусан дар ҳузури олимону донишмандон, бояд андеша кунад, ки ин сухан аз кучо то ба кучо мерасад, зеро аз оғози он сухан қадру манзалат ва роҳу равиши мазҳаби хешро барои ҳозирин нишон медиҳад.

То мард сухан нагуфта бошад,

Айбу ҳунараш нуҳуфта бошад.

(70,32).

«Таҳсили илми Қуръону ҳадисро аз ҳама илмҳо муқаддам бидонед, чун аз ин ду фориғ гардидед, пасон дар талоши илмҳои дигар ва корубори зиндагӣ бошед ва аз касе тамаъ надошта бошед, бекору фориғбол низ нанишинед».

Бекорӣ ва фориғболиро Имоми Аъзам (р) барои шогирдону пайравонаш тавсия намедиҳад, Бояд инсон дар зиндагӣ аз касе тамаъ надошта бошад ва дар талаби ризқу рӯзӣ ва касби ҳалол талош намояд. Шогирдон ва пайравонашро Имоми Аъзам барои таҳсили илми

Қуръону ҳадис ташвиқ менамояд, зеро ин ду илм асоси дину мазҳабанд, бе дониستاني ин ду илм инсон наметавонад аз дину мазҳабаш дифоъ намояд.

Агар мардуми мусалмон аз илми Қуръону ҳадис беҳабар бимонанд, душманон дар чома ба осонӣ метавонанд ақайдаҳои шуми худро роҳандозӣ намоянд. Дигар ин ки Қуръон каломи Худованд аст ва ҳадисҳо суханони Пайғомбараш, пас барои бандагонаш лозим аст, ки дар дониستاني ин ду илми зарурӣ талош намоянд.

«Бо мардуми авом, хусусан бо сарватмандон ҳамнишиниро камтар кун, зеро онҳо гумон мекунанд, ки ту аз онҳо тавқуе (тамаъ) дорӣ ва онҳо бо ин гумон ба ту ришва медиҳанд, ки ин кор бароят бисёр гарон тамош мешавад».

Барои олимону донишмандони имрӯзи мо ҳам ин насиҳат бисёр бомаврид аст, зеро ҳамнишинии ин тоифа мардум ва аз онҳо чизе хоستان ва ё қабул кардан дар гуфтани сухани ҳақ забонатро банд меандозад, ки чурати сухани ҳақро гуфтан намекуни. Агар инсони донишманд ба кору бори хеш банд бошад ва аз касе чизе тамаъ надошта бошад, албатта, ки бо ҷуръаттар аст ва метавонад, ки сухани ҳақро барои мардум бигӯяд.

«Ман шахси бахилро ҳаргиз одил дониста наметавонам, зеро вай аз ҷихати бахилииаш ҳаққи худро зиёдтар талаб мекунад, то бо тошон рӯбарӯ нашавад, касе чунин хислате дошта бошад қобили амонат нигоҳдорӣ нест».

Аслан шахси бахил қобили эътимод нест, зеро бахил аз ҷавонмардӣ бисёр дур аст. Чигуна инсон метавонад бо ноҷавонмарде боварӣ ҳосил кунад. Имом Абӯҳанифа (р) бо ин насиҳат шогирдону пайравонашро ба ҷавонмардиву одамгарӣ даъват мекунад ва онҳоро хушшдор медиҳад, ки дар зиндагӣ инсони бахил қобили эътимоду дӯсти нест, ҳаргиз шумо бо ин тоифа мардум хушбин набошед ва боварӣ накунед.

«Бо подшоҳ нишасту хез ва рафтуомадро камтар кун ва аз ӯ доим ҳазар дошта бош, ҳамчуноне, ки аз оташ ҳазар мекуни. То замоне, ки

ҳочати хоссе пеш наомада бошад, ба дарбори ӯ марав, то иззу виқори худро нигоҳ дошта бошӣ».

Имом Абӯҳанифа шогирдон ва пайравонашро насихат мекунад, ки рафту омад ба дарбори подшоҳон агар обирӯй ва манфиатҳам дошта бошад дар баробари ин ҳам хатари ҷонӣ дорад, зеро касе ба дарбори подшоҳон рафту омад мекунад, душманону бадхоҳони зиёде низ дорад, ки доим дар камин нишаставу айби ӯро мечӯянд. Шояд рӯзе дар ин корашон мувафак гардида, ҷону молу ҷоҳатро ба боди фано диҳанд. Барои ҳамин рафту омади кам ба дарбори подшоҳон ба нафъи туст, инро хуб бидон ва ин насихатро риоят кун, то дар зиндагӣ мувафак гардӣ.

«Агар амали бидъатеро (чизи навпайдо) дар шариат мушоҳида кардӣ, пас ба таври ошкор он амалро маҳкум кун, то дигарон ҷурати амалкардан ба он бидъатро пайдо накунанд. Ҳеч андешае ба хотират роҳ мадеҳ, ки шахси битъаткор соҳиби ҷоҳу манзалат ҳам бошад, балки ҳамвора битъатро сарқуб намо, зеро дар анҷом додани амали ҳақ Аллоҳ (ҷ) ёрӣ кунандаи ту мебошад ва ӯ ҳимояткунандаи дини худ ҳаст».

Оре, бидъатҳо ва хурофотҳо ҷомеаи мусалмонҳоро рӯй ба таназул ва ҳарачу мараҷ меоварад. Имоми Аъзам (р) пайравони ҳешро насихат мекунанд, ки ҳаргиз пайрав ва дӯстдори битъаткорон набошед ва ҳамвора ин корҳои бидъатро маҳкум кунед ва нагузored, ки бадхоҳони миллати мусалмон бо роҳандозӣ кардани бидъатҳову хурофотҳо ҷомеаи мусалмононро пароканда кунанд. Дар ҳақиқат танзими ҷашну маросимҳои имрӯзаи мо аз ҳамин насихат сарчашма мегирад.

«Агар аз подшоҳ ҳаракати номуносибе дидӣ, пас бо каломи равшану муносиб барояш бигӯ, ки аз рӯйи қонун ман фармонбардори туам. Аммо ин тадоруки ғалате, ки аз ҷониби шумо содир шудааст, бароям фарз аст, ки туро огоҳ кунам. Агар боз ҳам қабул накард, дар танҳои ӯро бифаҳмон, ки ин корат хилофи Қуръону суннат аст. Агар ин дафъа ҳам суҳанатро нодида гирифт, худатро аз ӯ дур кун ва аз Худованд бихоҳ то туро аз шарри ӯ нигоҳ дорад».

Имоми Абӯҳанифа (р) шогирдон ва пайравонашро насихат мекунад, ки бо подшоҳону ҳокимони дарон ҳамкорӣ дошта бошед ва барои иттифоку ҳамбастагии миллататон бикӯшед, агар аз подшоҳ ва ё ҳокими замон хатое содир шуд, бо эҳтироми тамом ин хаторо барояш равшан бисозед, зеро ин вазифаи имониву вичдонии шумост. Агар баъди баёноту фаҳмонданат, ки ин қораш хилофи Қуръону суннат аст. боз ҳам гӯшат накард, худро аз ӯ дур бигир, ки машварати ту барояш лозим нест ва ӯ инро намехоҳад ва аз Худованд бихоҳ, то туро аз шарраш нигоҳ дорад, зеро бадхоҳони ту ором наменишинанд.

Имом Абӯҳанифа (р) дар ҳама ҳолатҳо шогирдон ва пайравонашро насихат мекунад, ки аз тафриқаву фитнаҳо худро нигоҳ бидоред ва харгиз сабаби тафриқаву низоъ дар ҷомеа нагардед.

«Шахсе аз Имом Абӯҳанифа (р) пурсид дар ҳосил кардани илм кадом амалҳо моро мадад карда метавонанд? Имом Абӯҳанифа (р) дар ҷавоб гуфтанд: Оромиши хотир. Он мард дубора пурсид: Оромиши хотир чигуна ҳосил мешавад? Имом Абӯҳанифа (р) ҷавоб доданд: Вобастагиатро аз дунё ва амалҳои кам кун. Он мард сеюмбора пурсид, ки вобастагиамро чигуна аз дунё кам кунам? Имоми Аъзам (р) гуфтанд: Аз дунё чизҳои зарурати инсониро ихтиёр кун ва боқиро бигузор». (32,292-297).

Дар ҳақиқат дунё ва мофиҳояш инсонро намегузорад, ки бо хотири орам дунболи илму дониш биравад, ҳамвора фикру хаёлотамонро ба сӯйи худ мекашонад ва ҳарчанд орзуҳову хостаҳоямон зиёд гардид, ҳамон қадар хирсу даводавамон аз қафои дунё бештар мегардад. Он касе, ки дунболи дунёву зебогии дунё талоши беҳуда мекунад, наметавонад илми дилхоҳашро ҳосил кунад. Аз ин рӯ, насихати Имоми Аъзам (р) барои толибилмону донишҷӯён ин аст, ки ҳамвора дунболи илм талош кунед, аз қафои дунё ва хостаҳояш наравед, зеро ин ду ба ҳам зид буда, харгиз шумо наметавонед дар як вақт ҳар ду ҳосил намоед. Устодон ва донишмандони кишварро лозим аст, ки ин тарзу услуби пешвои мазҳабамонро хубтар биомӯзанд ва ба шогирдон биёмӯзонанд, зеро донишҷӯён панду андарзҳои ҳақимон барои шогирдон ва донишҷӯён як

саҳифаи наверо мекушояд, ки дар ҳосил кардани мақсади устодашон мусоидат мекунад.

Мо, пайравони ин мазҳаби оламшумулро лозим аст аз ин панду андарзҳои ин фарзанди баруманди миллати форсу тоҷик ибрат бигирем ва дар дабистону мактабҳои миёнаву олӣ ин панду ҳикматҳоро барои фарзандҳои хеш таълим бидиҳем.

Аслан гузаштагони мо ҳама дар донистану ҳифз намудани панду ҳикмат кӯшидаанду донистваҳои худро барои мо ба мерос гузоштаанд. Мо имрӯз дар ин даврони истиқлолият бояд ба асолати миллии хеш бештар рӯҷӯ дошта бошему хувияти миллии худро барои ҷавонон ва мардумамон биомӯзонем, то ин қорамон хизмати шоистае бошад барои ояндагону фарзандонамон. Дар ғайри ин сурат бояд устодон ва донишмандони ин миллат хабар дошта бошанд, ки ормонҳои миллии мо оҳиста-оҳиста аз байн рафта истодаанду дар оянда фикру ақидаи бегонагон ҷойи ин ақидаи аҳли суннати ва-л-ҷамоатро мегирад ва ояндагон ҳаргиз моро нахоҳанд бахшид.

II.6. Шеваи мунозираҳои Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни

Собит (р) бо уламои замонаш ва методикаи таълими онҳо

Дар улуми шаръӣ биёр иттифоқ меатад, ки уламои шариат дар мавриди масоили гуногун байни худ мунозира мекунанд ва дар ин мунозираҳо масъалаҳо ҳалли худро меёбанд. Мунозираи шаръӣ шарту қавоиди худро дорад, ки на ҳама онҳоро риоя мекунанд. Дар ин масъала Имоми Аъзам намунаи ибрати дигарон буданд, ки сарчашмаҳо аз он хабар додаанд. Дар ин фасл азм дорем перомуни шеваи мунозираи Имом Абӯҳанифа(р)-ро бо донишмандони замонаш таҳқиқ намуда, методикаи таълими он пешниҳод намоем. Мунозираҳои шаръӣ имрӯз ҳам иттифоқ меафтад ва омӯзгоронро зарур аст, ки аз шеваи мунозираи

пешвои мазҳаби ҳанафӣ огоҳ бошанд, то тавонанд масоли шаръиро бо шогирдон дуруст ҳаллу фасл намоянд.

Имом Абӯҳанифа дар баҳсу мунозираҳо шеваи хосе доштанд. Имом ба ҳамсухбаташон эҳтиром қоил буданд ва мақсадашонро ба шахси муқобил тарзе иброз медоштанд, ки ӯ наранҷад ва ё ба иззати нафсаш нарасад. Эҳтиром қоил будан ба ҳамсухбат шартӣ аввали мунозира аст, ки Имом ба шогирдон талқин менамуданд, зеро низоъ аз беэҳтиромӣ ба ҳамсухбат сар мезанад. Мунозираи Имом Абӯҳанифа ва Имом Авоъиро намунае аз шеваи мунозираи пешвои мазҳаби ҳанафист. «Сулаймони Шозкунӣ гуфт: Шунидам Суфён ибни Уяйнаро, ки мегуфт: Имом Абӯҳанифа бо Имом Авзоӣ дар Маккаи мукаррама дар дори ханнотин бо ҳам нишаста буданд. Имом Авзоӣ аз Имом Абӯҳанифа пурсиданд, ки чаро шумо ҳангоми ба рукуъ рафтан дар намоз дастонатонро ба гӯш намебардоред? Имом Абӯҳанифа (р) гуфтанд: Ба он хотир, ки дар ин маврид аз Расули Худо (с) ҳадиси саҳеҳе ворид нагардидааст. Имом Авзоӣ (р) фармуданд: Чигуна мегӯӣ, ки ҳадиси саҳеҳе дар ин маврид собит нагардидааст? Дар ҳоле ки Заҳрӣ аз Солим Солим, аз падараш Абдуллоҳ ибни Умар (рз) ва ӯ аз Расули Худо (с) ривоят мекарданд, ки Пайғомбари Худо (с) ҳангоми ифтитоҳи намоз дастонашонро мебардоштанд ва ҳангоми ба рукуъ рафтани аз рукуъ баргаштан низ ин корро такрор мекарданд. Имом Абӯҳанифа (р) дар ҷавоби Авзоӣ (р) гуфтанд: Ҳаммод аз Иброҳим ва аз Алқама ва Асвад ва аз Абдуллоҳ ибни Масъуд (рз) ривоят мекунад, ки Расули Худо (с) фақат дар ибтидои шурӯи намоз дастони муборакашонро мебардошанду бас, дигар бора дар дохили намоз ин корашонро такрор намекарданд. Имом Авзоӣ (р) гуфтанд: Ман аз Заҳрӣ ва Солим ва Абдуллоҳ ибни Умар (рз) аз Расули Худо (с) сухан мегӯям, ту бошӣ аз Ҳаммоду Иброҳим сухан мегӯӣ. Имом Абӯҳанифа (р) гуфтанд: Ҳаммод аз Заҳрӣ ва Иброҳим аз Солим олиму донишмандтаранд. Абдуллоҳ ибни Умар (рз) фазилати суҳбати Расули Худо (с) ро дорад, аммо Алқама дар илми фикҳ аз ӯ камтар нест. Асвад низ дар илм фазилати волоеро

касб кардааст ва Абдуллоҳ ибни Масъуд (рз) саҳобаи машҳури Расули Худо (с) мебошад, ки доири фазилату маконаташ дар илм ҷойи баҳсу суҳбат нест. Имом Авзоӣ (р) дар баробари ин фаҳму диroyати Имом Абӯҳанифа (р) хомӯш монданд ва дигар чизе нагуфтанд». (81, 111).

Дар ин фасл дар бораи мунозираҳои Имом Абӯҳанифа бо уламои замонаш дар мавридҳои гуногун сухан рафтааст, ки донистанашон барои устодон ва шогирдон аз ғоида ҳолӣ нест. Бояд мо дарк кунем, ки методикаи баҳсу мунозираи Имом Абӯҳанифа (р) бо олимону донишмандони замонаш аз рӯйи адлу инсоф сурат мегирифт. Имом Абӯҳанифа фақат санади ҳадисро аҳаммият намедоданд, балки шахсияти ривояткунандагони ҳадисро низ ба назар мегирифтанд, ки ин аз дақиқназари Имом Абӯҳанифа (р) ба шумор меравад. Имом Абӯҳанифа ҳамвора кӯшиш мекарданд суханро аз шахси фақеҳу олим қабул карда бошанд. Дар ин суҳбати олимона мо метавонем инсофи Имом Авзоӣро низ баҳогири кунем, зеро ин мард дар баробари сухани ҳақ хомӯш монданд ва ин сифати олимону донишмандон аст, ки ҳаргиз дар баробари сухани ҳақ сухане намегӯянд. Заҳҳоки хориҷӣ яке аз сардорони машҳури хаворичҳо, ки дар замони бани Умая Кӯфаро ишғол карда буданд, дар ҳоле ки шамшере дар даст ба назди Имом Абӯҳанифа (р) омада гуфт: Тавба кун! Имом Абӯҳанифа (р) гуфтанд: Аз чӣ тавба кунам? Заҳҳок гуфт: Ту ақида дори ки Алӣ дар ҷанги бо Муовия шахсеро ҳакам таин намуда, ҳукми онро пазируфт. Агар Алӣ дар ин қораш ҳақ буд, чаро ҳакамияти шахси дигареро пазируфт? Имом Абӯҳанифа (р) гуфтанд: Агар мақсади ту куштани ман аст, ин чизи дигар аст. Аммо агар мақсади ту ҳақиқатро таҳқиқ кардан аст, бигзор то суҳбат кунам. Заҳҳок гуфт: Мақсадам ҳамин аст, ки бо ту мунозира кунам. Имом Абӯҳанифа (р) фармуд: Агар баҳс дар миёни ману ту ҳал нашавад, чӣ қор мекунем? Заҳҳок гуфт: Шахси дигареро мунсиф ва довар қарор медиҳем. Дар ҳамон замон Заҳҳок нафареро аз тарафдоронаш довар қарор дод, то дар байни ҳардуяшон доварӣ кунад. Имом Абӯҳанифа барои Заҳҳоки хориҷӣ гуфтанд: Алӣ (рз) низ ҳамин қорро анҷом доданд, пас муртакиби қором

гунохе шуданд? Заҳҳок бо шунидани ин сухан лол монда, ҳеҷ ҷавобе гуфтан натавонист ва хомӯшона баромада рафт». (145,105-106).

Шеваи баҳсу мунозираи Имом Абӯҳанифа (р) ин буд, ки бо олимону донишмандон бо далелҳои қавӣ, яъне ояту ҳадис суҳбат мекарданд ва бо ҷоҳилону беҳирадон бо далелҳои ақлӣ онҳоро ба фикр кардану ақлашонро кор фармудан маҷбур месохтанд. Боре ҳамин Заҳҳок дар Кӯфа дастури қатли оми мардумро содир намуд. Имом Абӯҳанифа ба мучаради шунидани ин фатво худро ба ҳузури Заҳҳок расонида пурсиданд, ки ин мардум муртакиби чӣ гунохе шуданд?

Заҳҳок гуфт: -Инҳо ҳама муртад шуданд. Имом Абӯҳанифа гуфтанд: - Оё ин мардум пештар дар дину мазҳаби дигаре буданд ва ё бар ҳамин дину мазҳабе, ки ҳастанд?

Заҳҳок гуфт: -Ин суханатро бори дигар такрор кун!

Имом Абӯҳанифа (р) мақсадашро возеҳтар барояш баён намуданд. Заҳҳок ба аскаронаш гуфт: - Шамшерҳоятонро дар ғилоф кунед, ман иштибоҳ кардам. (145, 106).

Имом Абӯҳанифа (р) дар ҳама ҳолатҳо дар паҳлуи мардум буданд ва барои оромию амнияти мардуму кишвараш ҷонро ҳамеша сипар мекарданд. Ин шева ва услубест, ки бо худ муҳаббату ватандӯстӣ ва ҷоннисориву ғайрату шаҳомат дорад, ки мо - пайравони мазҳаби ин абармарди таърих бояд шуҷоату ватандӯстӣ ва ғайрату мардонагиро низ аз ӯ биомӯзем ва ба насли навраси хеш биёмӯзонем.

Мунозираи Имом Абӯҳанифа (р) бо муҳаддис ва олими машҳур Қатодаи Басрӣ (р) равшангарӣ шеваи ҳаққонияти ин пешвои мазҳаби таҳаммулгарост; Қатодаи Басрӣ (р) боре ба Кӯфа омаданд ва эълон намуданд, ки ҳар касе дар масоили фикҳӣ суоле дошта бошад, метавонад ба ман муроҷиат кунад. Мардуми зиёде ба даври ин олим чамъ омада суолҳои худро матраҳ менамуданду ҷавоб мегирифтанд ва мерафтанд. Имом Абӯҳанифа (р) низ дар чамъи ҳозирин буданд. Аз ҷой бархоста пурсиданд: Марде ба сафар рафт, пас аз ду сол хабари маргаш ба ҳамсараш расид, занаш шавҳари дигар кард ва аз он шавҳари наваш

фарзандоне ба дунё овард. Пас аз муддате шавҳари аввалааш аз мусофират баргашт. Масъалаи ин зан бо фарзандонаш чӣ мешавад? Қатода пурсид: Оё чунин масъалае пеш омадааст? Имом Абӯҳанифа (р) гуфтанд: На. Аммо бар уламо лозим аст қаблан омодагӣ дошта бошанд, агар ин маъала воқеъ шуд, шакку тардиде барояшон пеш наояд. Қатода ки дар донишгани илми тафсири Қуръон даъвои бештаре дошт гуфт: Ин масъаларо раҳо кунед, агар аз тафсир суоле доед, марҳамат биёред. Имом Абӯҳанифа (р) пурсиданд: Маънои ин ояти карима чист?

(1,380). ﴿قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ﴾

Сураи «Ан-Намл», ояти. 40 . Дар ин маврид машҳур аст, ки Сулаймони набӣ (а) барои овардани тахти Билқис бо дарбориёнаш машварат карданд. Яке аз дарбориён ғолибан Осаф ибни Бархиё вазири Сулаймон (а) буд, гуфт: Дар як чашм ба ҳам барзадан онро хозир мекунам. Ривоёти аҳли китоб аст, ки Осаф ибни Бархиё Исми Аъзам медонист, бо истифода аз таъсири он дар як лаҳза аз Шом ба Яман омад ва тахти Билқисро бардошт ва ба маҷлиси Сулаймон (а) овард. Ин ривояти машҳурест, ки дар байни мусалмонон ҳама хабар доранд. Тибқи ҳамин ривоят Қатода ояти каримаро маъние баён фармуд. Имом Абӯҳанифа (р) пурсиданд: Оё худи Сулаймони Набӣ (а) ҳамин Исми Аъзамро медонист ва ё не? Қатода дар ҷавоб гуфт: Не намедонист. Имом Абӯҳанифа гуфтанд: Оё ин ҷоиз аст, ки дар замони набӣ шахсе бошад, ки набӣ набошад аз набӣ илми бештар дошта бошад ва ё донотар бошад? Қатода дар ин суол ҷавоб гуфта натавонист ва гуфт: Инро ҳам бигузored. Дар боби ақоид суол кунед. Имом Абӯҳанифа аз Қатода пурсиданд: Оё шумо мӯъмин ҳастед? (Аксари муҳаддисин аз ин ки худро мӯмин бигӯянд, метарсиданд ва аз гуфтани он ҳазар мекарданд ва инро ҷузӣ эҳтиёт медонистанд. Ин суолро касе аз Ҳасани Басрӣ (р) пурсида буд. Эшон дар ҷавоб гуфта буд: «Ин-шо-Аллоҳ». Суолкунанда гуфта буд: Чӣ ҷои «Ин-шо-Аллоҳ» гуфтан аст? Ҳасани Басрӣ (р) дар ҷавоб гуфтанд: Ман метавонам ҳештанро мӯъмин бигӯям, аммо метарсам, ки

Худованд дар ҷавоб бигӯяд: Дурӯғ мегӯӣ!) Қатода (р) дар ҷавоби Имом Абӯҳанифа (р) низ ҳамин ҷавобро гуфтанд. (Аммо ин гуфтаи Қатода (р) як навъ ваҳму гумон аст. Имон номи иътиқод аст ва касе, ки ба Худо ва Расулаш иътиқод дошта бошад, ба таври қатъӣ ӯ мӯъмин аст. Албатта, агар дар ақоид шак дошта бошад қатъан кофир аст). Имом Абӯҳанифа (р) гуфтанд: «Ин-шо-Аллоҳ» дар инчо бемаврид аст.

Усули Имом Абӯҳанифа (р) дар баҳсу мунозира ин буд, ки дар вақти баҳсу мунозира ҳам мехостанд масъаларо барои ҳама равшан баён кунанд, то фоидаи ин баҳсу мунозираҳо умумӣ бигардад ва ин нофаҳмие, ки аз ҷониби ин олими бузурги олами Ислому ба назари Имом Абӯҳанифа (р) мерасид, хост ӯро ба роҳи дуруст хидоят кунад.

Имом Абӯҳанифа аз Қатода пурсиданд: - Ҷаро ин қайд «Ин-шо-Аллоҳ»-ро овардед? Қатода дар ҷавоб гуфтанд: -Иброҳим (а) гуфта буданд: Ман умедворам Аллоҳ таъоло дар рӯзи қиёмат гуноҳони маро бибахшад. Имом Абӯҳанифа гуфтанд: -Ҷангоме ки Худованд аз Иброҳим (а) пурсиданд: «أَوَلَمْ نُؤْمِن» (сураи Бақара, ояти 260). Оё имон надорӣ? Иброҳим (а) дар ҷавоб гуфтанд: «بَلَى» яъне, ман мӯъмин ҳастам бовар дорам. Ҷаро шумо аз ин сухани Иброҳим (а) пайравӣ накардед? Қатода (р) хашмгин шуда, аз ҷой бархостанд ва равонаи манзил гардиданд. (145,107-108).

Ин тарзи услуби баёни Имом Абӯҳанифа (р) дарси муҳимест барои устодон ва донишҷуёни азизи кишвар, зеро басо авқот баҳсу мунозираҳо ба ҷангу низоъ меанҷомад. Мақсад аз баҳсу мунозираи илмӣ нишон додани қудрати худ нест, балки мунозираҳои илмӣ бояд барои равшан гардидани масъалаи мубрами рӯз сурат бигиранд.

Мунозираҳо асан перомуни масъалаҳои баҳсталаб ва мубҳам сурат мегирад. Бехтарин методи таълими мунозираҳо, алалхусу мунозираҳои Имоми Аъзам методи мубоҳиса (диспут) мебошад. «Мубоҳиса, менависад М.Аҳмадов, дар радифи усулҳои таълим дар ҳолати баҳсталаб

будани мавзӯи дарс истифода мешавад»(47, 134). Омӯзгор хангоми баррасии мунозираҳои Имоми Аъзам бояд ҷавобхоро амдан пинҳон дорад ва аз шогирдон суол кунад, ки ба ин савол чи тавр ҷавоб гуфтан мумкин аст? Ин суол водор мекунад, ки шогирдон андеша кунанд. Ин амал имкон медиҳад, ки ба моҳияти масъала дурустар сарфаҳм раванд. Омӯзгор баъд аз шунидани ҷавоби шогирдон метавонад ҷавоб Имом Абӯҳанифаро пешниҳод кунад. Шогирдон ҷавоби худро ба ҷавоби Имом муқоиса мекунанд ва камбудии худро мефаҳманд.

Дар баробари ҷавоб гуфтан ба масъала баҳсталаб рафтори кирдори мунозиракунанда низ бояд пеши чашми шогирдон бошад. Дар ин масъала рафтори кирдори Имоми Аъзам улгӯ (идеал)-и хонандагон буда метавонад. Масалан, дар мунозираи Имом Абӯҳанифа (р) бо Яҳё ибни Саъид (р). Яҳё ибни Саъид қозии Кӯфа буд ва дар дарбори Мансур - халифай Аббосӣ ҷойгоҳ ва мақоми хоссае дошт. Бо вучуди ин ҳама шукуҳу шаҳомате, ки дошт, наметавонист бо Имом Абӯҳанифа баробар бошад, зеро муҳаббати мардум нисбат ба Имом Абӯҳанифа (р) бештар буд. Аз ин ҳолат Яҳё ибни Саъид ҳамеша нороҳат буд. Ӯ мардуми Кӯфаро айб гирифта мегуфт: Аҳли Кӯфа аҷиб мардуми содалавҳе хастанд, ҳамаи онҳо ба ишораи як мард мечарханд. Имом Абӯҳанифа баъзе аз шогирдони хешро ба сардории Имом Абӯюсуф ва Имом Зуфар барои мунозира дар баъзе масоил ба назди ӯ фиристоданд. Имом Абӯюсуф (р) ки дар илми мунозира ҳамчун устодаш маҳорати тамоме доштанд, мунозираро оғоз намуда, аз қозӣ Яҳё ибни Саъид пурсиданд: Агар ғуломе байни ду нафар муштарақ бошад (он ғуломро ду нафар пул дода харида бошанд) фақат як нафар аз соҳибон бихоҳад он ғуломро озод кунад. Оё метавонад ин корро бикунанд ва ё не? Қозӣ Яҳё гуфт: Наметавонад, зеро дар ҳадис омадааст: «Коре, ки аз он ба шахси дигар зарар бирасад, ҷоиз нест». (102,78). Ҳадиси. № 2340). Дар ин кор шарикӣ дигар зарар мебинад, шарикӣ аввал ҳаққи озод карданро надорад. Имом Абӯюсуф (р) пурсид: Агар шарикӣ дувуми низ онро озод кард, чи мешавад? Қозӣ Яҳё гуфт: Ин ҷоизу дуруст аст дар ҳол ғулом озод

мешавад. Имом Абӯюсуф гуфтанд: Шумо бо ин сухани дувуматон сухани авалаатонро рад намудед! Зеро назди шумо ғулом ба озод кардани як шарик озод намегардид ва ҳамчун ғулом боқӣ мемонд, пас чигуна ба озод кардани шарики дувуми озод мегардад? Қозӣ Яҳё дар ҷавоби сухани Имом Абӯюсуф дар монда сукут ихтиёр карданд(145,109).

Муроди Имоми Аъзам дар баъзе мунозираҳо ба роҳи дуруст овардани шахси муқобил буд ва ё ба ишорае кибру ғуруре, ки дар он даъвогар меконд, онро шикастан мехост, то он олиму донишманд бо шикаста шудани кибру ғурураш ба мақоми баланди инсонии бирасад. Ҳикмат чӣ буд, ки Имоми Аъзам (р) дар ин мувоҳиша ва ё мунозира чамъе аз шогрдонро фиристоданду худ нарафтанд ва фақат Имом Абӯюсуф (р) сухан оғоз намуданд? Имом Абӯҳанифа ба ин қозии мағрур мехост бифаҳмонад, ки мардуми Кӯфа ҳамчуноне, ки ту мепиндорӣ, содалавҳ нестанд, олиму донишманди хешро эҳтиром мекунанд ва олиму донишманди зиёде доранд, ки ту қудрати мувоҳишаи яктои онҳоро надорӣ. Ин буд яке аз шева ва тарзу услуби Имоми Аъзам барои қадриносии миллату кишвараш, ки ҳаргиз розӣ намешуд кишварашро ва ё мардуми диёрашро касе носазо бигӯяд ва ё таҳқир намояд. Мо - мардуми шарифи Тоҷикистон ин муҳаббати ватандориро бояд аз Имоми мазҳабмон - Имоми Аъзам (р) биёмӯзем. Барои ин устодону донишмандони кишварро лозим меояд, ки ин методика ва тарзу услубро боз ҳам хубтар биёмӯзанд, то дар таълим додани шогирдон ва зинда гардонидани ифтихори миллӣ дар дили онҳо қавӣ бошанд.

Мисоли дигар аз мунозироти Имом, ки хеле омӯзанда аст, интиқод ва айб гирифтани Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит (р) бар қозии Кӯфа Ибни Абӯлайло (р) мебошад. Методика ва тарзу услуби Имоми Аъзам (р) чунон ки дар боло ёдовар шудем, ин буд, ки дар масоили шаръӣ хомӯшӣ ва бетарафиро дӯст намедошт. Муҳаммад Абдурраҳмон машҳур ба Ибни Абӯлайло, аз фуқаҳо ва донишмандони машҳур ва соҳиби фикру андешаи махсуси хеш буд. Сию се сол дар Кӯфа бар маснади қозигӣ кор ва фаъолият кардаст. Ва дар масоили шаръӣ ҳамвора

бо Имоми Аъзам (р) ихтилофи назар дошт. Ин қозӣ бисёри вақтҳо дар қазовати масоил ба иштибоҳ роҳ медоду Имом Абӯҳанифа ўро ислоҳ намуда, иштибоҳоташиро барояш ошкор меғуфтанд. Ин методика ва тарзу услуби Имоми Аъзам (р) буд, ки изҳори ҳақро бар худ лозим гирифта буданд.

Вале Ибни Абӯлайло аз ин нороҳат мешуд ва Имом Абӯҳанифаро дӯст намедошт. Қозӣ Абӯлайло (р) одати дошт, ки дар масҷид менишаст ва ба шикояту даъвои мардум гӯш медоду ҳочаташонро раво мекарданд. Рӯзе Абӯлайло баъд аз тамои шудани соати кориаш равонаи манзил буд. Дар миёнаи роҳ бо зане рӯ ба рӯ шуд, ки бо касе ҷанҷол мекард. Қозӣ вақте ин ҷанҷолро шунид, дар ҷояшон истода ба раддубадали онҳо аҳаммият дод. Он зан дар рафти ҷанҷол ба ғазаб омада тарафи муқобилро гуфт: Эй фарзанди зино, туро падару модарат зинокор буданд! Ба мучаради шунидани ин сухан қозӣ амр намуд, то он занро дастгир карда, ба маҳкамаи қазо, ба масҷид оварданд. Қозӣ фатво дод, ки он занро дар ҳолати истода ду бор ҳад бизананд. Имом Абӯҳанифа (р) вақте аз ин мочаро иттилоъ пайдо намуданд, гуфтанд, ки қозӣ дар ин фатвоаш муртакиби панҷ иштибоҳ шудааст: 1. Як бор аз маҷлиси қазо хеста, боз дубора он маҷлисро барғузур кардааст, ин хилофи ойини додрасӣ мебошад. 2. Дар масҷид ҳаддро ҷорӣ кардааст. Дар сурате, ки Расули Худо (с) дар масҷид ҳадд ҷорӣ карданро манъ фармудааст. 3. Бояд зан дар ҳолати нишаста ҳадд зада шавад. Ва қозӣ хилофи онро ҷорӣ намудааст. 4. Аз як лафз фақат як ҳадд лозим меояд ва агар гоҳе ду ҳадд лозим ояд, ҳар ду ро ҳамзамон дар як вақт иҷро намеkunанд, балки мучрим (гунаҳкор)- ро пас аз иҷрои як ҳадд раҳо меkunанд, то ба таври комил захмҳояш беҳбуд ёбанд. Баъд аз он метавонанд ҳадди дувумро иҷро kunанд. 5. Касе, ки дашном дода шуда буд, даъво накардааст, пас қозӣ чигуна метавонад аз пеши худ қазоват кунад?

Ибни Абӯлайло аз шунидани ин эътирозоти Имоми Аъзам саҳт барошуфта, назди шаҳрдори Кӯфа рафт ва аз Имом Абӯҳанифа шикоят

намуд. Шаҳрдори Кӯфа фармон содир намуд, ки Имом Абӯҳанифа (р) дигар фатво надихад. (145,111).

Мақсад аз овардани ин баҳсу мунозираҳо ин аст, ки Имом Абӯҳанифа (р) дар ҳама ҳолатҳои зиндагӣ аз масоили рӯзмараи мардумаш беҳабар намонданд ва дар ҳама ҳол аз онҳо хабардор буда, барои ҳалли масоили мардумаш расидагӣ мекарданд.

Ин як шева ва услуби мароми зиндагии Имоми Аъзам ба шумор мерафт, ки олимону донишмандони мо низ бояд ин шеvaro аз Имоми мазҳабамон таълим бигиранд ва барои расидагӣ кардан бар масоили рӯзмараи мардум омода бошанд. Нагузоранд, ки мардуми бегона бо мазҳабу роҳу равиши бегона дар кишвар мардумсолорӣ кунанд ва мо бетарафиро ихтиёр карда, хомӯш биншинем. Барои ин моро лозим аст аз мазҳаб ва методи тарзу услубаш хуб огоҳӣ пайдо карда, шогирдону мардуми кишварро низ аз ин роҳу равиш огоҳ созем, то аз фитнаву дасисаи бегонапарварону хоҷагонашон беҳабар намонанд.

Боби Ш

Методикаи таълими ақоиди мазҳабии Имоми Аъзам

Ш.1. Таснифоти Имоми Аъзам Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит (р) дар илми калом ва шеваи таълими онҳо.

Таърихнигорон навиштаанд, ки Имом Абӯҳанифа (р) дар илми калом кутубе навиштааст ба номи «Ал-фикҳ-ул-акбар», «Ал-фикҳ-ул-абсат», «Ал-олим –вал- мутааллим» ва китоби «Ар-Рисола» барои Муқотил ибни Сулаймони муфассир ва китоби дигаре ба номи «Ар-Рисола» барои фақеҳи Басра Албаттӣ навишта буд. Ҳамчунин китоби «Ал-васийят», ки дар ин китоб Имом Абӯҳанифа (р) чанд васияте барои шогирдон ва ҳамсуҳбатонаш навишта буданд. (149, 290). Имом Абӯҳанифа (р) чанд рисолаи кӯтоҳе низ навиштааст, ки баъзе олимони мазҳаб барои онҳо шарҳ навиштаанд. (13, 258). «Фикҳи акбар» китобест, ки то ба имрӯз тавачуҳи олимон ва донишмандонро ба худ ҷалб кардааст, агарчанде рисолаи хурдест, аммо маъонии амиқе бо худ дорад. Ин китоб бо чанд ривоят аз Имом Абӯҳанифа (р) ривоят шудааст. Яке ривояти Ҳаммод ибни Абӯҳанифа (р) аст, ки Мулло Алӣ қорӣ (р) бар ин китоб шарҳи муфассале навиштааст, ки имрӯз ҳам донишҷуёну толибилмон аз он истифода мекунанд. Дигар ин китоб ба ривояти Абӯлмутеъи Балхӣ ривоят шудааст, ки онро «Фикҳи абсат» мегӯянд ва ба ин китоб Абӯлайси Самарқандӣ - олими машҳури диёри Самарқанд шарҳу эзоҳ навиштааст. Ҳамчунин Ато ибни Алии Ҷурҷонӣ низ бар ин китоб шарҳе навишта ва олимону донишмандони дигари мазҳаб низ бар ин ду китоби мазкур шарҳу эзоҳҳо навиштаанд. (164,187). Баъзе таърихнависон китоби «Фикҳи акбар»-ро ба Абӯмансури Мотуридӣ нисбат додаанд, ки иштибоҳ аст. (17, 28). Баъзе таърихнигорон бар ин гуфтаҳои боло, ки китоби «Фикҳи акбар» китоби навиштаи Имом Абӯҳанифа буда бошад, розӣ нестанд. Ин тоифа таърихнависон ва ё шорихон бар он ақидаанд, ки ин китоб дар таърихи на чандон дур бар ақидаи Мотуридӣ ва Ашъарӣ навишта шудааст, зеро дар ин китоб

суханҳое дарҷ гардидааст, ки он суханон дар замони Имом Абӯҳанифа (р) набудаанд, ҳато дар асри қабл аз Имом Абӯҳанифа низ дар масоили дар «Фикҳи акбар» дарҷ гардида сухан нарафтааст, ба монанди фарқ гузоштан байни муъҷизаву каромату истидроч. Ин тоифаи муаррихин ва шорехини каломи Имом Абӯҳанифа (р) мегӯянд: Шояд ин суханон дар асрҳои баъдӣ мувофиқи ақидаҳои Мотуридӣ (р) вориди ин китоб гардида бошанд. (164, 189).

Ба пиндори мо, ин таърихнависон тарзи услуб ва шеваи таълимот ва шахсияти Имом Абӯҳанифа (р) ро дуруст нашинохтаанд ва ё шинохтаанд аз рӯйи таъассуб ба чашми кам менигаранд, зеро агар мунсифона вориди мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) бигардӣ, мебинӣ, ки масоили фаразӣ дар байни гуфтаҳои Имом Абӯҳанифа (р) хеле зиёд аст. Яъне, Имом Абӯҳанифа дар байни шогирдон ва ҳамсухбатонаш баъзан масъалаҳоеро матраҳ менамуд, ки дар гӯшаи хоҳири касе аз ҳозирин чунин масъала нагузашта буд, балки баъзеи онҳо таъачҷуб карда мепурсиданд: Оё чунин воқеъае ба вуқӯъ пайваستاаст? Имом Абӯҳанифа (р) дар ҷавоб мегуфтанд: «Мо илоҷи воқеъаро пеш аз воқеъ шуданаш меҷӯем, ки агар воқеъ шуд, дар ҳайрат намонем». (145,107).

Китобҳои фикҳи мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) худ гувоҳи ин гуфтаҳо боло мебошанд. Метавонад гуфтаҳое, ки ин таърихнависонро ба шубҳа овардааст, аз ҳамон масоили фаразие бошанд, ки аз ақлу заковат ва фаҳму диққати Худододии Имом Абӯҳанифа (р) маншаъ гирифтаанд. Худо худ донотар аст. Хулоса «Фикҳи акбар» китобест, ки баёни асли тавҳид ва эътиқодоти саҳеҳ дар он дарҷ гардидааст. Имом Абӯҳанифа (р) дар ин китоб масоили каломӣ ва ё ба ибораи дигар, масоили эътиқодиро барои шогирдон ба тарзу услуби хоссаи хеш барои осонтар ва фаҳмотар будан, бисёр кӯтоҳ ба ғайри шарҳу тавзиҳ ва ё овардани далел зикр намудааст. Ба ҷуз ду масъала, ки яке масъалаи махлуқ гуфтани Қуръон ва дигаре дар баёни зикри яд (даст) ва вачҳ (рӯй) ва нафс (зот) барои Худованди мутаъол. «Фикҳи акбар» китобест, ки ба масоили имону Ислом ва куфру фисқ (аз амри Худованд берун рафтан, яъне, итоат

накардан) бештар аҳаммият додаст, то хонандаи худро аз ақидаи хавориҷ (*Хавориҷ касонеро мегӯянд, ки халифа ва домоди Расули акрам (с) Усмони зиннурайн (рз) ро золимона ба шаҳодат расониданд. Ин тоифа ақидаи фосиде доранд, ки мегӯянд: Мусалмон ба сабаби анҷом додани гуноҳи кабира кофир мегардад ё аз имон хориҷ шуда, ба куфр мерасад. Муътазилиҳо бошанд мегӯянд: ба сабаби гуноҳи кабира инсон аз имон хориҷ шуда, ба куфр намерасад, балки дар байни куфру имон манзили қоиланд. Фикри ҳарду ботил аст (62,482), огоҳ гардонад.*

Имом Абӯҳанифа (р) дар ин китоб баъд аз рад кардани ақидаи хавориҷ ақида ва эътиқоди қадарияҳоро (Ин тоифаро барои он қадария меноманд, ки ба муқадарот имон надоранд ва эътиқод доранд, ки банда худ холиқи феълҳои хеш мебошад, на Аллоҳ (ҷ). Шарҳ-ул- ақидат-ит Таҳовӣ. 1/68), низ рад карда, халқи ҳамаи афъоли бандагонро ба сӯйи Худованд нисбат медиҳад. Имом Абӯҳанифа (р) дар ин китоб дар бораи сифоти Аллоҳ (ҷ) ва маъсум (аз гуноҳ пок) будани анбиё ва мӯъҷизаҳои пайғомбарон ва каромоти авлиё ва дидори Худованди маннон дар охираат ва дин чӣ маъно дорад ва шафоъат ва мизони аъмол ва ҷаннату дузах ва азоби қабр ҳамаро барои хонанда бо тарзу услуб ва шеваи равону фаҳмо баён намудааст. Пайравони мазҳаби Имоми Аъзам (р) метавонанд ақида ва эътиқодҳои хешро бо хондану донишҷӯи ин китоб мувофиқ ба ақидаи аҳли суннати вал ҷамоат рӯсту дуруст гардонанд.

«Фикҳи абсат» низ дар боби ақида суҳбат мекунад ва ба ривояти Абӯмутеъ навишта шудааст. Абӯмутеъ Ҳакам ибни Абдуллоҳи Балхӣ яке аз шогирдони Имом Абӯҳанифа (р) мебошад. Абӯлайси Самарқандӣ (р), ки соли вафоташ дар соли 373 ҳиҷрӣ баён шудааст, ба ин рисолаи «Фикҳи абсат» шарҳе навиштанд. Абӯлайси Самарқандӣ ин китобро нисбат ба Абӯмансури Мотуридӣ додаст, ки ин нисбат иштибоҳ маҳз аст ва ё сароҳатан метавонем бигӯем, ки хатое беш нест. «Фикҳи абсат» агар чанде «Фикҳи акбар»-ро мемунад, аммо дар тариқи навишташ аз ривояти Ҳаммод ибни Абӯҳанифа ба кулли фарқ мекунад.

«Фикҳи абсат» дар боби калом ва ё ақида сухан мегӯяд, аммо ин ба ҷавоби Имом Абӯҳанифа дар суолоти шогирдаш Абӯмутеъ рӯйи коғаз омадааст. Дар ин рисола ба баъзе масоили ақидати Имом Абӯҳанифа (р) муфассал ба шогирдаш Абӯмутеъ масъаларо баён кардааст. Имом Абӯҳанифа дар бисёри масоили «Фикҳи абсат» кӯшидааст, то шогирди хеш Абӯмутеъро ба ҷавобаш қонеъ гардонида бошад, бинобар ин «Фикҳи абсат» як китоби возеҳу равшан ва дар ҷавоби масоили каломия бисёр муфассал ва барои донишҷӯёну толиб илмон бисёр китоби муфид аст. (38, 339). Азбаски рисола «Фикҳи абсат» ҷавобҳои Имом Абӯҳанифа ба суолҳои шогирдаш Абӯмутеъ рӯйи коғаз омадааст, беҳтарин шеваи таълими он методи суҳбат мебошад. Омӯзгор ҳангоми таълими ин рисола ва ҳамчунин дар равшан намудани андешаҳои каломии Имоми Аъзам методи суҳбатро ба кор бурда, масъалаҳоро ба тариқи суолу ҷавоб бо шогирдон матраҳ кунад, дарки масъала осон ба даст меояд. Дар ин рисола баъзе масоили ақидати Имом Абӯҳанифа (р) муфассал ба шогирдаш Абӯмутеъ баён шудааст.

Имом Абӯҳанифа саъй намудааст бо далоили илмӣ, таъя ба Қуръону суннат шогирди хеш Абӯмутеъро қонеъ гардонад. Бино бар ин «Фикҳи абсат» як рисолаи возеҳу равшан ва муфассал дар масоили каломия буда, барои донишҷӯёну толибилмон дар шинохти андешаҳои каломии пешвои мазҳаби ҳанафӣ муфид аст.

Дигар рисолае, ки аз Имом Абӯҳанифа (р) то ба имрӯз барои мусалмонон ба ёдгор мондааст, ин рисолаи «Ал-олиму -вал-мутааллим» мебошад. Ин рисола аз ду китоби дар боло зикр гардида фарқ мекунад, зеро Имом Абӯҳанифа (р) дар ин рисола аз имон ва он чи ба имон вобастагӣ дорад, шурӯъ нанамудааст, балки фикру хаёли донишҷӯро ба сӯйи илм бурда, барои мо мефаҳмонад, ки ҳамчуноне аъзои инсон пайрави чашми инсон аст, амал кардан дар амрҳо ба илм вобастагии кулӣ дорад. Яъне, илм шамъе ва ё чашмҳои инсонро мемонад, ки роҳи дурусти зиндагиро бар соҳибаш нишон медиҳад, то дар печутоби зиндагӣ пешипо нахурда, роҳашро ҳамвор намояд. Имом Абӯҳанифа (р)

бо тарзу услуби хоссаи худ дар ин рисола баъзе фикрҳои хешро нисбат ба берун шудани имон аз бадани шахси зинокор ва ё дар бораи носиху мансук ва дар бораи фарқи миёни шариат ва дин баён намудааст. Дин аз нигоҳи Имом Абӯҳанифа ин яккаву ягона донишани Худованд аст, зеро Худованди маннон тамоми пайғомбаронашро амр намуд, ки мардумро ба сӯйи дин, яъне ваҳдонияти Худованд бихонанд. Имом Абӯҳанифа (р) дар ибтидои ин рисола аз илми калом ё ақида низ сухане гуфтааст ва қазоёи имон ғайри амал буданашро аз нигоҳи хеш баён намудааст. (38, 339-341). Имом Абӯҳанифа (р) ба Усмон Албаттӣ рисолае навишта, барои ӯ фаҳмонида, ки фиреби фитнагаронро нахурад ва бидонад, ки Имом Абӯҳанифа (р) бар ақидаи марҷияҳо мувофиқ нест. (Марҷияҳо тоифае ҳастанд, ки ақида доранд агар инсон ба Худо имон оварад, яъне агар Худоро шинохт ва калимаи Лоилоҳа иллаллоҳро ба забон ронд, ҳарчанд гуноҳ ҳам кунад, ин гуноҳон барояш зарар надоранд, ҳамчуноне, ки барои кофирон тоату ибодат фоида надорад. (62,297).

Имом Тирмизӣ аз Ибни Аббос (рз) ривоят мекунад, ки Расули Худо (с) фармуданд: Ду гурӯҳе аз фарзандони Одам (а)-ро аз Ислому насибе нест, яке марҷия ва дигаре қадария. (115, 249). Дар ин рисола Имом Абӯҳанифа (р) меҳаҳад ақидаи ин шогирдро аз ҳамлаи муғризони бадхоҳ ҳифз намояд. Барои ҳамин ӯро ҳушдор медиҳад, ки ин тоифае, ки имрӯз меҳаҳанд туро ба сӯйи ақидаи хеш бихонанд, ақидаи онҳоро ман қабул надорам, набояд, ки фиреби онҳоро бихурӣ ва аз ақидаи аҳли суннати вал ҷамоат берун шавӣ. Дар он сурат ибодат ва илму фақоҳататро зери суол мебаранд ва умуман ибодатҳоят мақбули Худованд намегардад, ба хотири хато будани ин ақидаи Марҷияҳо.

Қайд кардан ба маврид аст, ки имрӯз низ дар кишвари азизамон, Тоҷикистон ақидаҳои бегонагон аз гӯшаву канор ба гӯш мерасад ва ё садоҳои гӯшхароши ақидаҳои бегонапарастон фазоро ноором кардан меҳаҳанд. Бояд уламо ва фузало ва ҳамзамон зиёиён ва масъулини кишварамон аз ин қазия хуб огоҳӣ дошта бошанд ва қадамашонро

хамчун, Имомашон Абӯҳанифаи Нуъмон (р) дар ин роҳ устувор бигуздоранд ва бо тарзу услуби ин абармарди таърих ақидаи ҷавонон ва умуман мардуми мусалмони кишварро ҳифз намоянд.

Имом Абӯҳанифа (р) дар ин рисола аз биъсати Набии карим (с) шурӯъ намуда, ҳолу аҳволи мардуми Маккаро ёдовар шудааст, ки чигуна дар ширку ҷаҳолат зиндагӣ мекарданд ва қадри одаму одамиятро фаромӯш карда буданд ва ҷӯбу ва сангҳои бечонро Худо гуфта парастииш мекарданд ва ахлоқи ҳамидаи инсонро тамоман фаромуш карда буданд. Чигуна Расули Худо (с) ин тоифаи ҷафопешаву мушрикро даъват намуда, аз ботлоқи ҷаҳолат берун овард ва чигуна фароиз аз ҷониби Худованд ба воситаи Пайғомбар (с) бар мувахидин ва яктопарастоне, ки даъвати Пайғомбарашро қабул карда буданд, нозил шуд.

Бочд донист, ки Имом Абӯҳанифа барои имон ду рукн қоил аст: яке тасдиқи ба қалб, дигаре иқрори ба забон. Амалро рукне аз имон намедонад. (38,341). Барои омӯзгорони дабистонҳову мактабҳои миёна ва олий имрӯз лозим аст, ки ҷавонони кишварро аз тарзу услуб ва шеваи ақида ва фикру андешаҳои Имом Аъзам (р) доири Ислому Қуръон ва ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислом огоҳ кунанд, то аз ақида ва фитнаҳои бегонагон дар баробари мазҳабашон дифоъ карда тавонанд ва дар давоми зиндагӣ ва фаъолиятшон дар кишвар ва ё берун аз кишвар фиреби мусалмоннамоҳоро.

Рисолаи дигаре, ки Имом Абӯҳанифа (р) навиштааст, рисолаи «Ал-Васият» мебошад. Дар ин рисола низ Имом Абӯҳанифа (р) аз масъалаи ақида ва фикру андешаҳояш нисбат ба имону Қуръон ва дигар масоили муҳими динӣ суҳбат намудааст. Муло Ҳусайн ибни Искандари ханафӣ барои ин рисола шарҳе навиштааст ба номи «Ал-Ҷавҳар-ул-мунифа фӣ шарҳи васияти Ал-Имом Абиханифа». Шева ва тарзу услуби Имом Абӯҳанифа дар масоили ақидати бисёр нозук ва омафаҳм баён шудаанд.

Як вақте дар Мисри араб бо як нафари суҳбатам афтод, он шахс вақте фаҳмид, ки ман пойбанди мазҳаби ханафӣ мебошам, нороҳат шуду

гуфт: Имоми шумо аз ҳадис хабар надоштан, фақат ҳабдаҳ ҳадис ҳифз медонистанду бас. Ман дар ҷавоби ӯ гуфтам: Агар Имом Абӯҳанифа (р) бо ҳабдаҳ ҳадис мазҳабро ташкил намудаанд, ки аксари мусалмонони олам пайрави мазҳаби ӯ мебошанд. Пас маълум мешавад, ки хеле олим ва донишманди бузурге будаанд. Он нафар мақсади манро фаҳмида, ҳиҷолат кашиданду гуфт: Чунин ривоят мекунанд. Ман риштаи суҳбатро аз ӯ буридам, зеро аз суҳбати нодон ба ҷуз зарару дарди сар суде ба даст намеояд. Мутаассифона, баъди чанд соли ин суҳанонро аз забони баъзе ҷавонони кишварамон, Тоҷикистони азиз шунида хеле нороҳат шудам ва дарк намудам, ки ин натиҷаи онаст, ки ҷавонони мо вақте аз кишвар бесаводона берун мераванд, барои таълим ҳар чизро барояшон мегӯянд, онро тутивор ҳифз мекунанд. Баъди баргаштанашон ба ватан балои ҷони кишвар мегарданд ва фитнаҳоеро эҷод мекунанд, ки имрӯз мо баъзе аз онҳоро мушоҳида карда истодаем. Омӯзгорон, ки дарди ҷомеаро аз дигарон дида пештар эҳсос менамоянд, бояд шогирдонро аз хатари бемазҳабӣ огоҳ созанд ва шева ва услуби баёни Имом Абӯҳанифаро низ хуб бидонанду ба шогирдон омӯзонанд.

Таснифот ва андешаҳои Имом Абӯҳанифа (р) ба ин чанд рисолае, ки зикр намудем, тамоми намешаванд, зеро Имом Абӯҳанифа (р) ҳамвора дар тақуви ҷустуҷӯ будаанд. Агар китобҳои маноқиби Имоми Аъзам (р) ва ё таснифоти Имом Абӯюсуф ва Имом Муҳаммад (р)-ро варақ бизанем, мебинем, ки Имоми Аъзам (р) дар тамоми илмҳои исломӣ, алалхусус калому фикҳу ҳадису тафсир бо вусъати тамоми суҳанронӣ ва ё баёноти илмӣ намудааст. (113, 137-138). Ва ҳамчунин (74, 84-85).

Имом Абӯҳанифа (р) дар навиштану ҳифзи ҳадисҳои Расули Худо (с) маҳорати тамоми доштанд. Эшон аз ровиён ва ноқилони ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Исломи (с) ҳадисҳои зиёде китобат кардаву ҳифз намуда будаанд. Имом Абӯҳанифа (р) фақат аз осори саҳобагонии Расули Худо (с) ҷиҳил ҳазор ҳифз намуда буданд. Имоми Аъзам (р) аз ривояти ҳадис ба иҷтиҳоду масъалаҳои фикҳии ҳадисҳои Пайғомбарӣ гиромии

Ислом (с) ихтиёр ва кӯшишу захмати хешро равона карда буд. Яҳё ибни Наср ибни Ҳочиб ривоят мекунад, ки шунидам Имом Абӯҳанифа (р)-ро ки мефармуданд: «Назди ман сандуқҳое аз ҳадисҳои Пайғомбари Ислом (с) маҳфуз аст, ман фақад андаке аз онҳоро барои фоидаи мардум ривоят кардаам». (164,187).

Ҳадисҳои ривоят кардаи Имом Абӯҳанифа (р)-ро дар ҳабдах муснад шогирдонаш чамъ намуда буданд. Имом Абӯҳанифа (р) аввалин нафаре аст, ки ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислом (с)-ро бар бобҳои фикҳ чудо ва тасниф намудааст. (149,166-167). Барои исботи ин гуфтаҳо мо метавонем китоби «Муснад»-и Имом Абӯҳанифа (р) ро мисол биёварем, ки ин китоб то ба имрӯз барои ҷаҳони Ислом хизмат карда истодааст. Имрӯз мо пайравони ин мазҳбро лозим аст, ки тарзу услуб ва шеваи Имоми Аъзам (р)-ро дар баён кардани ҳадисҳои Пайғомбари гиромии Ислом (с) аз ин китоб биёмӯзем ва шогирдонамонро бифаҳмонем.

III.2. Шеваи омӯзиш ва методикаи таълими андешаи ақидатии Имом Абӯҳанифа (р)

Андешаҳои ақидатии Имоми Аъзам доир ба масоили шариату имон, алалхусус масъалаи шинохти Худованд аз ҷумлаи масоили муҳимми мазҳаби ҳанафӣ мебошад ва шеваи тадриси он вобаста ба муносибати босалоҳият ба таълим имкон медиҳад, ки шогирдон ба нукоти асосии он даст ёбанду дониши андӯхташонро дар ҳаёт тадбиқ кунанд. Ба андешаи Имом Абӯҳанифа (р) «шинохтани Худованд бо ақлу заковат воҷиб аст». Яъне, аз он ҷо ки Худованд ба инсон ақлу заковат додааст, пас барои ӯ воҷиб аст, ки бо ақли худододааш Холиқи хешро бишиносад ва ба ӯ имон оварад. Омӯзгор бояд ақидаи Имоми Аъзамро ба самъи шогирдон бирасонад, ки Худоро бо ақл мешиносанд ва бо дил ба ӯ имон меоваранд. Омӯзгор бояд вобаста ба шинохти Офаридгор сифатҳои Худованд аз нигоҳи Имом Абӯҳанифа (р) бо корбурди методи муқоиса баррасӣ кунад. Шеваи таълими шинохти ваҳдоният, яккаву ягонагӣ ва поку муназаҳ будани зоти ақдаси Илоҳӣ аз шарикун анбоз бояд бо далоили илмӣ, таъба ба Қуръон бояд баррасӣ шавад. Ақидаи

Имоми Аъзам (р) тибқи ақоиди саҳобагони Пайғомбари гиромии Ислом (с) ва уламои аҳли суннати вал ҷамоат роҳандозӣ шудааст.

Мусалмонони воқеъиро танҳо аз рӯи ақидаҳояшон муаян кардан метавон. Ақоиди Имоми Аъзам (р) метавонад барои мо маҳак ва ё тарозуе бошад, ки дар баробари он ақидаи мусалмонро муаян намоем. Барои ҳамин мро лозим аст шева ва тарзу услуби мазҳабамонро хуб бидонем ва барои мусалмонони кишварамон таълим диҳем, ки ин таълимот бояд аз мактаб шурӯъ шуда, то муассисаҳои олии кишвар, алалхусус Донишкдаи исломӣ интиҳо биёбад. Дар ин даврони пурмочарои олам ва бархурди тамаддунҳо моро лозим аст миллатамонро, ки мардуми мусалмон мебошанд ба сӯйи ақидаи дуруст равона бисозем, то фиреби сиёсатбозони хоричӣ ва дохилиро нахуранду аз роҳи рост мунҳариф нагарданд. Барои ин корро карданд ба мо лозим меояд, ки шева ва тарзу услуби ин ақидаеро, ки то ба имрӯз роҳи дурусти зиндагиро аз нигоҳи дину ойин барои миллатҳои пайрави хеш нишон додаст, хубтар биомӯзем барои ҷавононамон биомӯзонем.

Омӯзгор бояд аз авзои сиёси замон бохабар бошад ва проблемаҳои рӯзмарраро бо шоигрдон дар миён гузошта, бо тарзу услуби хосаи Имом Абӯҳанифа ҳаллу фасл намояд. Агар мо мехоҳем мардуми кишварамон дар иттифоқи ҳамбастагӣ зиндагии оромона дошта бошанд, бояд нуктаҳо мазҳаби аҷдодиро ба онҳо биомӯзонем. мардум, хусусан ҷавонон бояд бидонанд, ки ақидаи аҳли суннати вал ҷамоат аз кучо сарчашма мегирад ва чигуна роҳандозӣ шудааст. Дар ин кор тарзу услуби Имоми мазҳабамон - Имоми Аъзам Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит барои мо дастурамали хубест, ки моро ба қуллаҳои мақсудамон мерасонад.

Дар ҷомеаи имрӯзаи кишвари азизамон Тоҷикистон баъзан ғавғои ақидаҳои бегонагон ба гӯш мерасад ва гӯйё мехоҳанд он нафарон мо, мусалмонони ин диёрро ақидаи саҳеҳро биёмӯзонанд. Мутаассифона, нафароне низ пайдо шуда истодааст, ки аз мақсадҳои шуми онҳо беҳабар, гӯйё ақидаи хешро росту дуруст мекарда бошад, дар доми

чаҳли чоҳилон бозӣ мекунад. Мо метавонем фикру андешаи Имом Абӯҳанифа (р)-ро аз таснифоташ ва ё аз шарҳи шорихини таълифоти Имом Абӯҳанифа (р) пайдо кунем ва мебинем, ки фикру андеша ва тарзи услубу баёни Имом Абӯҳанифа (р) на танҳо барои пайравони мазҳабаш, балки барои тамоми ҷомеаи башарӣ манфиатбахш аст. Имом Абӯҳанифа (р) дар корҳои динӣ ва дунявӣ назарҳои нозуке доштанд ва ҳамин нозукбиниро барои шогирдон ва пайравонаш низ тавсия мекарданд. Барои муқобала кардан ба мухолифони дин ва файласуфон низ услуб ва шеваи хоссеро доробуданд.

Имом Абӯҳанифа (р) омӯхтани илми каломро лозим медонистанд. Гарчанде Пайғомбари гиромии Ислому (с) ва саҳобагонаш ба ин илм машғул нашуда буданд, аммо Имом Абӯҳанифа (р) мегуфтанд дар он замон зарурате барои омӯхтани ин илм пеш наёмада буд, имрӯз донишмандони ин илм барои дифоъ кардан аз ақидаи хеш барои толибилмон заруратеро пеш овардааст. Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд: Донишмандони ин илм моро барои шинохтани хато ва ё дуруст будани сухан ва фарқ гузоштан байни ин ду ва барои дур кардани шубҳаҳои дар сухан буда ёрдам мекунад. (131, 9-10). Тарзу услуби Имом Абӯҳанифа (р) дар шинохти ақидаи солими ин буд, ки олам ва зиндагиро ба чашми ақлу хирад назар мекарданд ва дар шинохти Холиқ ва сониёи ин кавну макон низ ҷустуҷӯи ақли солимиро низ вочиби ва зарурӣ медонад. Ӯ мегӯяд, ки барои касе хоҳ илм дорад ва ё не, дар шинохтани Худованд ҳеҷ узре надорад, яъне бояд бо он ақли Худододияш Холиқи хешро бишиносад ва қонунҳояшро риоят кунад ва чаҳлу нодонӣ дар ин масир узр шуда наметавонад. Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд: Аввалин вочиби барои инсонии оқилу болиғ дар шинохти Худованд ин аст, ки бо ақл дар санъати Худованд назар карда, Худованд ва сифатҳои ӯро бишиносад. Омӯзгор барои хубтар дарк кардани шогирдон дар шинохти Худованд барои далели фикраш аз ашъори шоирони бузурги миллат шоҳиди шеърӣ биоварад. Масалан, дар ин маврид Шайх Саъдӣ (р) низ хуб гуфтааст:

**Барги дарахтони сабз дар назари хӯшёр,
Ҳар варақаш дафтарест маърифати Кирдугор.
(70,24).**

Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд: Баъдан бар инсон лозим аст, ки дар фиристодани Пайғомбарон аз ҷониби Худованд барои башарият ва таклифи инсонҳо андеша кунад, то ҳақиқат барояш равшан гардад, ки барои чӣ Худованд Пайғомбаронашро ба сӯйи халқаш фиристод. Солисан, бояд инсон биандешад, ки сабаб чӣ буд, ки ин Пайғомбаронашро Худованд муъҷизаҳо дод, то сидку садоқаташон барои пайравонашон ошкор гардад. Арбаъан, инсон бояд назар кунад ва биандешад, ки шариат ва қонунҳои шариат чаро барои мусалмонҳо воҷибуличро гардид ва барои ҷомеаи мусалмонҳо ва ё умуман ҷомеаи башарӣ чӣ манфиат меоварад. Имом бар он назар аст, ки ҳамаи ин фикарҳо инсонро водор мекунад, ки Холиқи хешро бишиносад ва имон биёрад. Имом Абӯҳанифа (р) бо ин тарзи услубу баёнаш ва бо ин назару андешааш ақоиди баъзе мутакаллимин ва файласуфҳоро дар назар надорад, ки бо ин фикру андешаҳои гуногунандашон ҳам худ ва ҳам пайравонашро дар ҷоҳи сардаргуми андохтаанд. Имом Абӯҳанифа (р) бо ақоиди ин тоифа муҳолиф будаанд. Ба андешаи ӯ ҳар инсони оқил бояд бо қадри вусъу тоқати хеш дар корҳо ва зиндагиаш биандешад, то Холиқашро бишиносад.

Ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки Имом Абӯҳанифа (р) барои осонфаҳм шудани ақоидаш мисолҳо меорад. Масалан, менависад: Ақл қабул намекунад, ки киштиё пур аз бор бидуни ноҳудо (киштирон) дар байни амвоҷи пӯрталотуми баҳр шино кунад, дар ҷое наистад ва ё самташро дигар накунад ва он бору бандашро солим ба маконаш бирасонад. Чигуна ақл қабул мекарда бошад, ки ин дунё, ҳафт осумону замин бо вучуди тағйирӣ ҳолу аҳволи наботот, маъданҳои зерин заминӣ, сайр кардани саёрагон дар масири хеш. тағйир ёфтани ҳолу аҳволи ҳайвонҳо ва инсонҳо дар масири зиндагӣ, тағйир ёфтани шабу рӯз, ҳаракоту саканоти тамоми мавҷудот бидуни сониъе, ки мавсуф ба камоли

сифатхост, сурат бигирад? Ҳатман дар ҷавоби ин ақли солим бедаранг мегӯяд: На ҳаргиз имкон надорад. (74, 84-85). (113, 138). Пас, бояд инсон солим фикр сониъи ин олами пурмочароро бишиносад ва иътироф кунад, ки ин дунё бо ҳамаи ин мавҷудоте, ки дораду дар масири хеш дар ҳаракатанд ва роҳи зиндагии хешро ёфтаанд, наметавонад бе нозиру сонёъ ва ё розиқе, ки ризқи ҳамаро дар вақташ мерасонад, роҳи худро пайдо карда ба маҷрои хеш раҳсипор гардад.

Беҳтарин методе, ки омӯзгор метавонад дар ин масъала ба кор барад, методи проблемавии таълим аст. Омӯзгор ҳангоми баррасии масоили шинохти Худованд ва сифатҳои ӯ тарзе суолҳо гузорад, ки шогирдонро ба андешаидан водорад, яъне саволҳо бояд проблемавӣ бошанд. Ҳамзамон далелҳои овардаи Имоми Аъзамро дар маърази баррасӣ қарор диҳад, то хонандагон сари ҳар масъала амиқ андешанд. Имом Абӯҳанифа (р) бар мавҷудияти Холиқи осмонҳову заминҳо далели дигаре низ овардааст, ки ёдовар шуданаш бисёр ба маврид аст. ӯ мегӯяд: Инсон бояд бо ақлу заковаташ дар хилқати хеш бингарад. Чанине, ки бо як сурати комил аз батни модар берун меояд, оё табиати бечону бешуӯр ин чанинро дар батни модар бо ин сурати зебо халқ намудааст? Ва ё ситорагону саёрагон метавонанд дар тақдири ин чанин ва ё ин тифлӣ навзод муассир бошанд? Албатта ақли инсон агар камбудие нашошта бошад, Холиқу Сонёъи ин чанин ва ин ҷисми зеборо мешиносад, ки он Холиқи яқтост. (74,91-92). Овардани шохиди шеърӣ вобаста ба ин масъала дарки онро барои шогирдон осонтар мегардонад. Чуночи, дар ин боб Шайх Саъдӣ (р) хуб гуфтааст:

Диҳад нутфаро сурате чун парӣ,

Кӣ кардаст бар об суратгарӣ?

(170, 13).

Омӯзгор метавонад ҳамчун Имом Абӯҳанифа аввал ақли ҷавонро бедор карда, онҳоро ба фикр кардан омода гардонданад. Пасон далелҳо оварда, бо ин услуб дониши онҳоро ғанӣ гардонад.

Имом Абӯҳанифа (р) бо ин тарзу услуб ва шеваи баёнаш ва бо ин суолҳову масал заданҳояш меҳаҳад ақлу зеҳни хонанда ва ё шунавандаи хешро бедор кунад, то дар ин дунёи пурталотуми зиндагӣ масири хешро пайдо карда, Холиқ ва Сонеъи ин ҷисми зебо ва ин дунёи пуробу рангро бишиносад, сабаби ба дунё омадани хешро бидонад, умри худро бо хуру хоб ҳамчун ҳайвон нагузаронад, зеро ӯ инсон асту инсоният дар пешгоҳи азамати Худоанди хеш афзали махлуқҳост. Бинобар инсон барои ин неъматҳо ва ҷисми зебову ақли солиме, Худованд ба ӯ додаст, пеши ӯ ҷавоб хоҳад гуфт. Хулосаи калом ин аст, ки назди Имом Абӯҳанифа (р) шинохтани Худованд бо ақлу заковат вочиб аст. Имоми Аъзам (р) мегӯяд: Агар Худованд Пайғомбар ва китобе намефиристонд ва инсон дар болои кӯҳе зиндагӣ мекарду ба ғайр аз заминро осумону ситорагон ва кӯҳу талу тепаи атроф чизеро намедид ва Худованди меҳрубон ба ӯ ақлу заковат медод, пас барои ӯ вочиб буд, ки бо ин ақли Худододиаш Холиқи хешро бишиносад ва ба ӯ имон биорад. (74,95).

Масъалаи дигаре, ки дар андешаҳои ақидатии Имоми Аъзам мавқеи муҳим дорад шинохти сифатҳои Худованд аст. Имом Абӯҳанифа (р) дар китобаш «Фикҳи акбар» дар боби шинохти ваҳдоният ва яккаву ягонагӣ ва поку муназаҳ будани зоти ақдаси Илоҳӣ аз шарикӣ анбоз чунин мегӯяд: Худованд ягонааст, на аз тариқи адад, зеро ваҳдоният аз тариқи адад ин махсуси Худованд нест. Инсон вақте як мегӯяд нисфи дуру дар назар дорад, инро як аз тариқи адад мегӯянд, лекин Худованд ягонааст, шарик ва мислу монанде надорад. Имом Абӯҳанифа (р) дар рисолаҳои хеш бо далелҳои қуръонӣ исбот мекунад, ки Худованд шарикӣ анбоз надорад ва аз зану фарзанд поку муназаҳ аст. Омӯзгор бояд дар масъалаи шинохти Худованд аз нигоҳи Имоми Аъзам аз методи муаммовӣ (проблемавӣ) кор гирад. Яъне, дар ин масъала саволҳои пешниҳод кунанд хусусияти проблемавӣ дошта бошанд ва шогирдонро ба фикр кардан водор кунанд.

Ба тариқи намуна метавон чунин суол гузошт: Агар Худованд пайғамбару китобе намефиристонд ва инсон дар болои кӯҳе мезисту ба чуз осмону ситорагон ва таллу теппа чизеро намедид, чӣ тавр Холиқи худро мешинохт? Дар масъалаи шинохти сифатҳои Худованд омӯзгор илова ба методи проблемавӣ метавонад аз зиндагии Пағамбар (с) мисолҳо биоварад, ки пешвои мазҳаби ҳанафӣ дар осораш ёд кардааст. Дар ин масъала омӯзгор метавонад таърихи нозил шудани Сураи «Ихлос»-ро барои шогирдон баён кунад: «Чамъе аз мушрикони назди Расули Худо (с) омаданд ва гуфтанд: Эй Муҳаммад, Худоятро барои мо васф кун» Оё \bar{U} аз чинси тилло ва ё нуқра аст ва ё аз чинси фирузаву ёкут? Он гоҳ Худованд ин сураро дар ҷавоби он мушрикони нозил фармуд:

(1,604). ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (1) اللَّهُ الصَّمَدُ (2) لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (3) وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (4)﴾

Имом Абӯҳанифа (р) дар ваҳдонияти Худованд сураи «Ихлос»-ро далел оварда, мегӯяд: Худованд дар ин сура фармудааст: Эй Муҳаммад! (с) Бар ин мушрикони масхаракунанда бигӯ: Он Худованде, ки ман парастии мекунам ва шуморо низ ба парастии \bar{U} даъват мекунам, яккаву ягона ва бешарику беназир аст, на дар зоташ шабеҳе дорад ва на дар сифатҳову феълҳояш. Худованди Азза ва Ҷалла (ғолибу бузург) бар хилофи тасавур ва ақидаи насронийён, ки ба сегонагии Худованд эътиқоддоранд, «падару писар ва рӯҳ-ул-қудс», яккаву ягона аст. Ва бар хилофи назар ва ақидаи мушрикони, ки эътиқод ба теъдоди худоён доранд, яккаву мунфарид ва танҳо мебошад. Дар китоби «Тасхил» омадааст: «Васф намудани Худованд ба ягонагӣ дорои се маъно мебошад, ки ҳар кадомаш мақом ва маънои махсусе доранд:

1. \bar{U} якка аст, дуҷуми надорад, пас ин маъно теъдодро аз Худованд дур мекунад, ки ин ақида ва назари мушрикони буду ҳаст.

2. Ягонаву беназир аст ва шарик надорад. Ин ақидаи насронийён ва яҳудиёнро рад мекунад, ки яҳудиён Узайр (а) -ро ва насронийён Исо (а)-ро писари Худо мегуфтанд.

3. Яккаву ягона аст, яъне Худованд (ч) тақсим ва чузъ намешавад. Худованд дар бисёри ояҳои Қуръон ягонагии хешро исбот кардааст, аз ҷумла дар ҷаҳор ҷои каломаш бо далели возеху равшан ягона буданаширо баён фармудааст ва гуфтаҳои дар боло зикр гардидаи Имом Абӯҳанифа (р), ки инсонро ба фикр кардану ақлашро кор фармудан водор мекунад, аз ҳамин сарчашмаҳои қуръонӣ маншаъ мегиранд. Аввал:

(1, 269). ﴿ أَفَمَن يَخْلُقُ كَمَن لَّا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴾

(Сураи Ан-наҳл, ояти. 17). Худованд дар ин оят инсонҳоро водор ба андеша кардан мекунад, ки шумо, эй инсонҳо, биандешед, оё он зотеро, ки ҳамаи заминро осмон ва ҳамаи мавҷудот ва шуморо халқ кардааст, ба сангу ҷӯбҳои бечон ва худсохти хеш баробар мекунад? Оё магар ақл надоред ва намеандешед? Ин оят далолат бар холиқияти Худованд мекунад, пас вақте собит шуд, ки Худованд холиқи ҷамъи мавҷудот аст, пас чигуна метавонанд махлуқот шарикӣ Худованд бошанд? Ин ғайри имкон аст.

Дувум, Худованд мефармояд:

(1,323). ﴿ لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا ﴾

(Сураи Ал-анбиё, ояти. 22). «Агар дар осмону замин худоҳое ба ғайри Худои ягона мавҷуд бошад, ҳар ойина заминро осмон фосид мешаванд, яъне ҳалок мешаванд, он чи дар осмону замин ва дар байни ин ду вучуд доранд». (18,354). Ин оят далели бисёр устувору мустаҳкам аст бар яккаву ягона будани Худованд.

Севум, Худованди маннон мефармояд:

(1,286). ﴿ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَّابْتَعُوا إِلَىٰ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا ﴾

(Сураи Исро, ояти 42). «Агар фарз кардем бо ҳамроҳии Худованд худоҳои дигаре мебуданд, ҳамчуноне ки мушрикони мепиндоранд, ҳар ойина роҳе мечустанд, то аз Худованди ғолибу тавоно мулку

қудраташро бигиранд, ҳамчуноне ки подушоҳони дунё баъзешон барои баъзешон мекунад».(112, 130). Дар ин оят низ Худованд барои ҷаҳониён ғолибият ва яғонагии хешро баён мекунад, ки ақли хешро қор фармоёд ва дар қудрату санъати Худованд бо ҷашми ибрат назар кунед.

Ҷаҳорум, Худованди бенаёз мефармояд:

﴿مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذَا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَّا بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ﴾

(1,348).

(Сураи Ал-мӯъминун, ояти 91). «Худованд аз фарзанду навъу ҷинс поқу муназаҳ аст ва бо Ў шарике дар улӯҳият нест, агар худои дигаре мебуд, махлуқоташро ба сӯйи худаш мекашид ва ҳар қадом қаламрав ва мулки худашро ҷудо мекард ва баъзеашон бар баъзеашон ғалаба мекарданд, ҳамчуноне, ки ин одати подушоҳони дунё аст. Худованд дар давоми оят мефармояд: Аз он чи қофирону мушрикони васф мекунад ва мепиндоранд, аз зану фарзанду шарик Худованд поқу муназаҳ аст». (14, 391).

Дар ин оят низ Худованд яғонагии хешро бо мисоҳои возеҳу равшан баён кардааст, ки барои оқилон басандааст. Худованд дар давоми сураи «Ихлос» бенаёзии хешро баён карда мегӯяд: ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ Худованд аз ҳамаи халқаш бенаёз аст ва тамоми махлуқоташ дар ҳама вақт ба Ў ниёзманду ихтиёҷдоранд. Аллома Олӯсӣ мегӯяд: ﴿صَمَدٌ﴾ яъне, сарваре, ки ҳеҷ кас болотар аз ӯ нест ва дигарон ба ӯ рӯй меоранд ва инсонҳо барои рафъи ҳоҷатҳояшон ва ҳаллу фасли қорҳояшон ба ӯ паноҳ мегӯянд. ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ фарзанде надорад, яъне дорои писар ва ё духтаре нест. Ҷамчуноне ки Худованд ба сифатҳои қамол васф карда шудааст, аз сифатҳои нақзу нуқсон низ пок аст. Муфассирин мегӯянд: Оят назари тамоми афрод ва қавмҳоро, ки барои Худованд фарзанд қарор медиҳанд рад мекунад, зеро фарзанд бояд аз ҷинси падар бошад.

Дар сурате, ки вучуди Худованд азали ва қадим аст ва ҳеч чиз монанди \bar{U} нест, пас имкон надорад дорои фарзанд бошад ва фарзанд барои шахсе ҳаст, ки дорои ҳамсар бошад. Худованд аз ҳамсар низ поку муназаҳ мебошад, чунончи худ фармудааст:

﴿بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً﴾. (1, 140).

(Сураи Ал-анъом, ояти 101). «Худованд пайдо кунанда ва халқ кунандаи осмонҳову замин аст, чигуна барои \bar{U} фарзанде мебошад, ки \bar{U} ҳамсар надорад? Яъне фарзанд аз ду чизи мутаносиб ба вучуд меояд Худовандро чизе аз халқаш на муносиб ва на мушобеҳи \bar{U} ст, зеро \bar{U} таъоло Холиқи ҳама ашъст ва аз зану фарзанд муназаҳ аст».

﴿وَمَ يُولَدُ﴾ (15,308) Аз падару модар мутавалид нашудааст, зеро ҳар мавлуде ходис ва навпайдо аст ва зоти Худои мутаъол азалист. Бинобар ин лоиқ нест, ки касе аз \bar{U} зода ва ё \bar{U} аз касе зода шуда бошад. Худованд бидуни ин ки вучудаш оғозе дошта бошад, қадим аст ва чизе ҳамроҳ надоштааст. ﴿وَمَ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ Худованд на дар зот ва на дар сифот ва на дар афъол шабех ва назире надорад.

﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

(1,484). (Сураи Аш-шӯро, ояти 11). Ибни Кассир мегӯяд: Худованд молик ва холиқи ҳамаи чиз аст, пас чигуна аз миёни халқаш монанд ва ё наздик ба \bar{U} ро метавон пайдо кард. Пок ва муназаҳ аст. Дар ҳадиси Қудсӣ (Ҳадиси қудсӣ ҳадисеро мегӯянд, ки дар вақти баён карданаш Пайғомбар (с) ба сӯи Худованд нисбаташ медиҳад, яъне мефармояд: Худованд чунин фармудаанд. (111, 19)) омадааст: «Худованд мефармояд: Фарзандони Одам маро дуруғгӯ гардонанд ва чунин ҳаққе ҳам надоранд ва ба ман носазо гуфтанд, чунин ҳаққе ҳам надоштанд. Мегӯянд: Худованд моро дубора халқ карда наметавонад.

Оё онҳоро ман аз адам ба вучуд наёвардаам, дар ҳоле ки дубора бар сурати авалашон баргардонданашон бар ман осон аст. Аммо носазо гуфтанашон ин аст, ки мегӯянд: Худованд фарзанд дорад, дар ҳоле ки ман Худованди ягонаам ва ҳамаи махлуқот ба ман рӯй меоранд ман аз касе зода нашудаам ва касе аз ман зода нашудааст ва ман шабеҳ ва назире надорам». (112, 847-848).

Имом Абӯҳанифа (р) дар давоми суханаш мегӯяд: «Ло ҳадда лаҳу ва ло зидда лаҳу ва ло нидда лаҳу ва ло мисла лаҳу». Ин гуфтаҳои Имом Абӯҳанифа (р) дар китоби «Шарҳи фикҳи акбар» Абӯлмунтаҳо чунин шарҳ дода шудааст: «Ло ҳадда лаҳу». Ҳад шинохти моҳияти он чиз аст ба зикри ҷузъҳояш, Худованди вочибалвучуд чунончи, дар боло ҳам ба ин ишорате карда будем, ба ҷузъҳо ҷудо намешавад ва имкон ҳам надорад, ки барои Худованд ҳадду аҷзое бошад. Ҳад гоҳе ба маънои ниҳоят низ меояд ва Худованди мутаъол ниҳояте надорад. «Ва ло зидда лаҳу». Худованд назир ва куфву монанде надорад ва ё ба ӯ касе ва ё чизе баробар намешавад. «Ва ло нидда лаҳу», Худованд назир ва мислу монанде надорад, яъне Худованд шарике дар навъи ҳудаш надорад, зеро ӯ навъе надорад ҳамчуноне, ки чинсе ҳам надорад. «Ва ло мисла лаҳу». Худованд мислу монанде низ надорад. (16, 30-31).

Имом Абӯҳанифа (р) нисбат ба сифатҳои Худованд чунин ақида рондааст: Сифатҳо ва номҳои Худованд ҳамааш азали ҳастанд, ки ибтидое надоранд ва абадӣ ҳастанд, ки ниҳояте ҳам надоранд. Барои Худованд ном ва ё сифате навпайдо намебошад, зеро агар сифат ва ё номе аз номҳои Худованд нав пайдо бошанд ва ё заволе пайдо шавад, пас қабл аз пайдо шудани он сифат ва ё ном ва ё баъд аз заволашон дар ном ва сифатҳои Худованд (ҷ) нуқсон эҷод мешавад, ки ин ғайри мумкин аст. Зеро ӯ таъоло ба номҳо ва сифатҳои комил васф карда шудааст. Омӯзгор бо матраҳ кардани суолҳо дар шинохти Худованд ва бо ҷавобҳои он суолҳо аз «Фикҳи акбар»-и Имом Абӯҳанифа метавонад зехни шогирдонро барои дар шинохти Худованд аз нигоҳи мазҳаби Имоми Аъзам бедор кунад.

Чуноне ки зикр намудем, усули муамовӣ (проблемавӣ) бехтарин усул дар шинохти Худованд аст. Талаботи ин методи таълим он аст, ки омӯзгор дар ҳалли мавзӯҳои проблемавӣ бештар ҳукми доварро дорад, мавзӯро пешниҳод мекунад, шогирдон худ дар ҳалли масъалаи пешниҳодшуда меандешанд ва дар натиҷаи қиёсу муқобала ба натиҷа мерасанд. Методҳои баҳс, суолу ҷавоб низ имкон медиҳад, ки суолҳои проблемавии пешгузошташуда ҳалли худро ёбанд.

Имом Абӯҳанифа (р) сифатҳои Худовандро ба ду қисм тақсим карда мегӯяд: «Сифатҳои Худованд чи зотӣ бошанд ва ё феълӣ, ҳама азали мебошанд, зеро Худованд ба сифатҳои зотӣ ва феълӣ аз азал васф карда шудааст ва барои \bar{U} таъоло сифати наво пайдо намешавад ва сифатҳои Худованд ба сифатҳои махлуқоташ намонанд. Зеро Худованд медонад, аммо на мисли донишманди мо. Донишманд ва илми мо навапайдо аст ва ҳар рӯз мо метавонем аз ҷаҳлу нодонишманд ба сабаби таълим гирифтани чизеро кам кунем, аммо Худованд аз азал ҳамаро медонад. Дар «Шарҳи «Фикҳи акбар» Абӯлмунтаҳо сифатҳои зоти ва феълӣи Худовандро чунин баён ва ҷудо намудааст: «Аммо сифатҳои зоти Худованд, яъне сифатҳои, ки дар зоти Худованд ҳастанд, ба монанди ҳаёт. Худованд зиндааст ба ҳаёти азали ҳаргиз навамирад ва ҳаёт сифати Худованд аст. Қудрат Худованд бар ҳамаи чиз қодир аст ва қудрат сифати азалии Худованд аст. Илм: Худованд олим ва доно аст, ба ҷамъи ҳоли аҳволи мавҷудот Худованд мавҷуд ва маъдумро медонад, ба илме, ки сифати \bar{U} таъоло аст дар азал. Қалом Худованд суҳангӯяндааст ба қаломе, ки сифати \bar{U} ст дар азал. Қалом Худованд ба қаломе махлуқоташ намонанд ва монанди наврад, зеро махлуқоти Худованд ба олат ва ҳарфҳо суҳбат мекунад ва қаломе Аллоҳ суҳбонаху бе ҳуруф ва олат навад. Самъ: Худованд садоҳо ва суҳанҳои махлуқоташро мешунавад ва шунавои сифати азалии Худованд аст. Басир: Худованд шакли шамоил ва ранги махлуқоташро мебинад ва ин бинӣ сифати Худованд аст дар азал.

Иродат: Худованд иродакунанда аст, ба иродаи қадимаш онеро, ки дар дунё вучуд дорад ва ё дар оянда мешавад. Дар дунё ва ё охират чизи хурд ва ё бузург ва ё бешу кам ва ё хурду бузург ва ё хайру шар ва ё нафъу зарар ва ё зиёдату нуқсон намегузарад, магар ба иродату хоҳиши Худованд аст. Ва мо шоаллоҳу кона ва мо лам яшаъ лам якун. Онеро Худованд хост шуд ва онеро Худованд нахоҳад, намешавад. Самадияту аҳадият ва азамату кибирё ва ғайра аз сифатҳои зотии Худованд (ҷ) мебошанд. Аммо сифатҳои феълии Худованд, ба монанди халқ кардан, ризк додан, эҷоду ибдоъу сунъ, ки ҳама қариб ба як маъно меоянд, ки он ба маънои нобудро пайдо кардан аст, хоҳ ба монанди сурати собиқ бошад ва ё не. Ибдоъ ба маънои пайдо кардани шайъ аст аз адам. Ҳамеша Худованд буд ва ҳамеша мебошад ба ҳамин сифатҳои зотӣ ва феълияш. (16, 13-16).

Худованд қодир аст, на мисли қодир будани мо, зеро ҳар рӯз, ки мегузарад, дар қудрати мо ё меафзояд ва ё кам мекунад, аммо Худованд аз азал бар ҳамаи осмонҳову заминҳо ва бар ҳамаи кавну макону махлуқоташ қудрат доштанду то абад доранд. Хулоса Имом Абӯҳанифа (р) дар боби сифатҳои дар боло зикр гардида, ки дар Қуръон омадаанд, ба зоҳирашон ҳамл намекунад, зеро ба суратбастану ҷисм қоил шудан оварда мерасонад, ки ин тоифаро дар китоби ақоид муҷассима ном мебаранд, ки бо фикру ақидаи Имом Абӯҳанифа (р) мувофиқ намеояд. (74,109-112).

Имом Абӯҳанифа (р) дар «Фикҳи акбар» сифати илми Илоҳиро чунин баён мекунад, ки Аллоҳ Субҳонаху дар азал бар вучуди ашё (чизҳо) доно буд ва медонист, ки вучуди онҳо чигуна мебошад. Илми Худованд азали буда, ҳамаи куллиёт ва чузиёти оламашро медонад ва чизе дар олам аз илми Худованд берун намондааст ва намондад. Хилқати одам худ далели возеҳу равшан аст, ки аз адам ба вучудаш овард, пас маълум мегардад, ки пеш аз хилқаташ бар вучуди ӯ ва чигуна будану чигуна зиндагӣ кардани ӯ дар оянда олим буд.

Барои ҳамин ақлаш доду тарзи зиндагӣ ро барояш омӯзонид. Аммо илми мо, бандагон мухдису навпайдо аст, ки метавонад ҳар рӯз ба сабаби таълиму таъаллум пешрафт кунад ва дар навбати худ қосиру кӯтоҳ ва нотамом мемонад. Омӯзгор агар бо ин метод сифатҳои Худовандро бо шогирдон фаҳмонад, онҳо дар шинохти сифатҳои Худовандашон муҳтоҷ ба ақидаи муғризону ифротгароён намегарданд. Дар баробари он чӣ баён шуд, омӯзгорон метавонанд дар ин масъала аз гуфтаҳои дигари Имоми мазҳаби ханафӣ истифода кунанд. Масалан, Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд:

﴿لم يزل ولا يزال عالماً بعلمه، وعلمه تعالى الشامل لجميع الأشياء من الجزئيات والكلّيات صفته القائمة

به في الأزل﴾

«Аллоҳ субҳонаҳу ба илми хеш ҳамеша олим буд ва ҳамеша олим мемонад ва илми Илоҳӣ дарбаргирандаи ҷузъиёт ва куллиёти ҳамаи ашё аст, сифатҳои Худованд қоим ба зоти Ӯ таъоло дар азал буданд». (74,130-136). Имом Абӯҳанифа (р) дар сифати қудрати Худованд чунин ибрози ақида намудааст, ки: «Қудрати Илоҳӣ шомил ва дарбар гирандаи тамоми мумкинот аст ва ғайри мутаноҳи ва тамоми шавандаа аст». Ин суханаширо дар «Фикҳи акбар»чунин ишора намудааст:

﴿لم يزل ولا يزال قادراً بقدرته، والقدرة صفة في الأزل﴾

«Аллоҳ субҳонаҳу ҳамеша қодир буд ба қудраташ ва ҳамеша қодир мемонад ва қудрат сифати азалии Худованд аст». Камолиддини Баёзӣ (р) дар китобаш «Ишороту-л-маром мин ибороти-л-имом» сухани Имом Абӯҳанифа (р)-ро ки фармудаанд: «Қудрати Илоҳӣ шомил ва дарбаргирандаи тамоми мумкинот аст», чунин шарҳ додаанд, ки: ﴿إن شاء﴾ «Агар Худованд чизеро хост кард ва чизеро нахост накард».

Яъне Худованд қодири мутлақ аст чизеро хост мекунад ва агар нахост намекунад, кардану нокардани корҳо бар Худованд вочиби нест, балки тибқи иродаи худи \bar{U} таъолост. Имом Абӯҳанифа (р) чунин ақида доранд, ки Аллоҳ субҳонаҳу ва таъоло сонёи қадим аст, ҳамаи корхое, ки дар олам мегузаранд аз некиву бадӣ, ҳама ба \bar{U} марбут аст ва ба майлу иродаи \bar{U} таъоло сайр мекунанд. Имом Абӯҳанифа (р) дар ин фикраш бо муътазилиҳо муҳолиф буданашро иброз медорад, ки ин тоифаи гумроҳ баъзе корҳои бандагонро марбут ба худи бандагон медонанд, ки ин муҳолифи ақидаи аҳли суннати вал-ҷамоат мебошад. (38, 347). Имом Абӯҳанифа (р) дар сифати «Басар» (биноиш) дар «Фикҳи акбар» ва ҳам дар «Фикҳи абсат» чунин гуфтаанд, ки: «Аллоҳ субҳонаҳу мебинад ашёрро на мисли дидани мо аз сабаби очизу ноқис будан ба олат, ки чашм аст ихтиёҷ дорем. Аллоҳ субҳонаҳу аз айбу нуқсон поку муназаҳ аст ва бе олат ашёрро мебинад». Соҳиби «Талхис ва кифоя» сухани Имом (р) ро чунин шарҳ додаст: «Имом Абӯҳанифа (р) дар суханаш, ба дидани Аллоҳ субҳонаҳу ашёрро ишорат фармудааст, ин дидани мавҷудотро дар назар дорад, на дидани маъдумотро (чизҳои набударо), зеро онҳо баъди мавҷуд шуданашон дида мешавад. Дар ин сухан нақси сифати Худованд лозим намеояд». (38,348.) Имом Абӯҳанифа (р) дар «Фикҳи акбар» ба сифати «самъ» (шунавои)-и Худованд ишора карда мегӯяд: «Аллоҳ субҳонаҳу мешунавад, на мисли шунидани мо». Имом Абӯҳанифа (р) дар ин масъала ба Қуръон ва суннат ва иҷмоъи уламо такя карда мегӯяд: «Дар ин сифатҳо далел овардан ҳоҷат нест, зеро дар Қуръон ва суннат зикр шудаанд». Чунончи, дар боло низ зикр кардем, барои дидану шунидан Худованд ба олат ихтиёҷе надорад. (74,138).

Хулоса, Худованди мутаъол дар ҳамаи сифатҳояш ба халқаш намомонад, зеро ҳарчи дар фикри банда мегузарад, Худованд ғавқи он аст, балки халқ кунандаи он аст. Барои бандаи мӯъмин лозим аст, ки ба ин ва соири сифатҳои Худованд бе чуну чаро ва бе кайфаву чигунагӣ имон оварда, тасдиқ дошта бошад.

Монанди Имоми мазҳабамон Имом Абӯҳанифаи Нуъмон (р), ки ин ақидаи аҳли суннати ва-л-ҷамоатро барои мо пайравонаш хуб баён кардааст. Омӯзгор бояд ин сифатхоро тибқи дастурот ва методи Имом Абӯҳанифа омӯхта, шогирдонро таълим намояд. Дар ғайри ин сурат шайтон ва пайравонаш барои инсон ба воситаи суолҳои хеш дарҳои фитнаро мекушоянд ва ақли ноқиси мо инсонҳо аз ҷавоби баъзеи онҳо очиз монда, дар фитна гирифта хоҳем шуд. Имом Абӯҳанифаи Нуъмон (р) дар сифати каломи Илоҳӣ чунин ибрази ақида намудааст: «Аллоҳ субҳонаҳу мутақаллим аст ва барои \bar{U} каломе ҳам вуҷуд дорад, лекин каломи Аллоҳ (ҷ) мисли каломи мо нест. Мутақаллим будани Аллоҳ таъоло ба зарурати динӣ ва иҷмоъи ҳамаи Пайғомбарони Илоҳӣ доништа мешавад, ки Аллоҳ субҳонаҳу мутақаллим ва суҳангӯянда аст, ки ин ба ривояти мутаваотира аз Пайғомбарони Илоҳӣ ривоят шудааст. Каломи мо аз олат ва савту ҳарфҳои пайдо мешаванд, ки аз маҳраҷҳои гуногун бароварда мешаванд. Каломи Аллоҳ субҳонаҳу сифати \bar{U} таъолост дар азал ихтиёҷ ба сӯйи олату ҳарфҳо надорад, зеро Аллоҳ (ҷ) аз айбҳо ва муҳтоҷиҳо пок асту бенаъз». Абӯлмунтаҳӣ дар «Шарҳи фикҳи акбар» аз Имом Абӯҳанифа (р) ёдовар шудааст, ки мефармоянд: «Рангу қоғазу давоту китобат аз сабаби феъли бандагон буданашон маҳлуқанд, зеро китобат ва ҳарфҳо ва калимаҳо ва оятҳо далолати Қуръонист ва дар баъзе нусхаҳо омадааст, ки инҳо ҳама олатҳои Қуръон аст ва барои ҳоҷати инсонӣ оварда шудаанд.

Каломи Аллоҳ (ҷ) қоим ба зоти худ \bar{U} таъолост ва маънии Қуръонро бандагон ба ҳамин ҳарфу садоҳо метавонанд бифаҳманд. Маъноӣ қоим ба зот ин аст, ки на ҳарфе ва на садо, зеро ҳарфу садо маҳлуқ мебошанд ва каломи Аллоҳ таъоло сифате аз сифатҳои \bar{U} буда ғайри маҳлуқ аст, зеро ҳаводис ба зоти Аллоҳ (ҷ) асаре надорад». Ин фикру ақидаи Имом Абӯҳанифа (р) муҳолифи ақидаи муътазилҳо мебошад, зеро онҳо ақида доранд, ки каломи Аллоҳ таъоло маҳлуқ мебошад. Каломи Аллоҳ (ҷ) он аст, ки дар ҷисми лавҳ-ул-маҳфуз ва ё дар нафси Ҷибраил ва ё дар нафси Пайғомбарон халқ карда шудааст, иборат аз каломи лафзист ва он

шомили садоҳову ҳарфҳо мебошад. Муътазилиҳо каломи нафсии Аллоҳ субҳонаҳу ва таъолоро қабул надоранд. Имом Абӯҳанифа бо ин фикру ақидаи хеш зиёдаравӣ ва ёвагӯйиҳои ҳашвияҳоро низ рад кардааст, ки «Қуръон»- ро каломи лафзии Худованд медонанд. Инчунин, Имом Абӯҳанифа (р) бо ин фикр ронияш ақида ва суханони киромияҳоро (Киромия гурӯҳи зола ва гумроҳоро мегӯянд, ки пайравони Абдуллоҳ ибни Киром мебошанд ва Худованди мутаъол ро ба халқаш монанд мекунанд ва иқрори танҳоро имон медонанд). (62, 6). низ рад кардааст, ки мегӯянд: « «Қуръон» каломи лафзии Аллоҳ (ҷ) буда, ҳодис ва қоим ба зот аст». (16, 13). (74,151).

Чунончи, аз гуфтаҳои боло бар меояд, Абӯҳанифаи Нуъмон (р) дар илми калом моҳир ва донишмади беназиранд, ки метавонистанд дар як калима ва ё овардани як калом ақида ва фикр ронии муҳолифини хешро ҳамаро рад кунанд, таърих ва китобҳои ақидаи аҳли суннати ва-лҷамоат далели ин гуфтаҳост. Мақому ақида ва фикр ронии Имом Абӯҳанифа (р) дар бораи шахсе, ки муртакиби гуноҳи кабира мегардад, нисбат ба он нафаре, ки муртакиби гуноҳи кабира мегардад, байни уламо ва фирқаҳои золлаву гумроҳ раду бадалҳое ҳастанд. Баъзе аз фирқаҳои гумроҳ ба монанди хавориҷ муртакиби гуноҳи кабираро аз доираи имон хориҷ медонанд. Муътазилиҳо бошанд муртакиби гуноҳи кабираро на мусалмон медонанд ва на кофир, балке мегӯянд, ки муртакиби гуноҳи кабира байни куфру имон қарор дорад. Гурӯҳи савуми, ки онҳоро марҷия ном мебаранд, мегӯянд, ки агар инсон ба Худо имон дошта бошад, гуноҳ барояш зарар надорад. Худованд ўро мебахшад ва агар кофир бошад, ҳаргиз тоъат барояш фоидае надорад. Аммо аҳли суннати ва-лҷамоат мегӯянд: Ҳар касе ки гуноҳи кабираро анҷом медиҳад (агар анҷом додани он гуноҳро ҳалол надонад), он кас кофир намешавад, балки мӯъмини гунаҳкор ва саркаш ҳисобида мешавад. Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд: Аҳли қибларо мӯмин медонем, ба сабаби тарк кардани баъзе аз фароиз онро аз имон хориҷ намедонем.

Ҳар касе ки Худоро дар адои фаризаҳояш итоъат карда, ба ӯ имон биёварад, аз аҳли чаннат мебошад ва ҳар касе, ки ба Худо имон наёварад ва фармонҳои Худовандро иҷро накард, кофир ва аз аҳли дузах мебошад. Ҳар касе, ки ба Худо имон оварду баъзе аз фарзҳои Илоҳиро зоеъ намуд, он дар маҷияти Худованд аст, хоҳад ӯро азоб мекунад ва агар хоҳад ӯро мебахшад (130, 37). Дар «Фикҳи акбар» омадааст, ки «касоро ба анҷом додани гуноҳи кабира кофир намехонем ва имонро ҳам аз ӯ дур намедонем». (17, 2). Чунончи, дар боло ёдовар шудем, Имом Абӯҳанифа (р) дар фатво додан барои касе, ки сабабгори гуноҳи кабира шудааст, худдорӣ намуда мегӯяд: «Амри ӯро ба Аллоҳ субҳонаҳу месупорем, агар хоҳад ба адли хеш ба миқдори гуноҳонаш азобаш мекунад ва агар хоҳад ба фазлу карамаш ӯро мебахшад».

Агар мо ба гуфтаҳои Имом Абӯҳанифа (р) аҳамият бидиҳем, мебинем, ки бо як шева ва тарзу услуби хоссаи худ дар баробари Худованд ва бандагонаш бисёр ихтиёт кориро пешаи худ кардааст. Барои ҳамин имрӯз аксарияти мусалмонони олам аз ин ақида ва ин мазҳаб пайравӣ мекунанд, зеро мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) мазҳабест, ки аз ифроту тафрит дур аст ва пайравонашро ба худотарсӣ, қадри якдигарро доништан, ба якдигар бо чашми ҳақорат нанигаристан, ба сабаби суҳанони ноҷо ва ноандешида бандагони Худоро аз Худо дур накарданд, худро дар вартаи ҳалокат қарор надодан даъват мекунад.

Омӯзгор бояд ин методро бо тамоми нозуқиҳову ҷузӣташ ба шогирдон бифаҳмонад, то дар масири зиндагӣ ба лағжишҳо рӯбарӯ нагарданд.

III.3. Услуби фикҳи Имом Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит (р) ва шеваи омӯзишу таълими усули мазҳаби ӯ»

Устодони муассисаҳои таълимӣ бояд хуб бидонанд, ки илми фикҳ дар масоли рӯзмараи мардуми кишвар бисёр муҳим ва нақши калидӣ дорад, зеро мушкilotи динии мардуми мусалмони кишварро мо аз

роҳи донишони илми фикҳ бо тарзу услуби Имоми Аъзам (р) метавонем ҳал намоем. Барои донишони ва ё омӯхтани ин шева ва тарзу услуб моро лозим аст, ки аввал усул ва сарчашмаи ин мазҳабро биомӯзем, ки Имоми Аъзам (р) аз кадом сарчашмаҳо фикҳи мазҳаби хешро поягузори кардааст. Аз Имом Абӯҳанифа (р) ривоят аст, ки мегӯяд: «Ман масоилро аз Қуръон мегирам ва агар дар Қуръон пайдо накардам, ба суннати Расули Худо (с) амал мекунам. Агар он масъаларо на дар Қуръон ва на дар суннат пайдо накардам, ба қавли саҳоба амал мекунам ва кадом суҳане аз саҳобагон дар назарам мувофиқ омад, ҳамонро мегирам ва боқиро мегузорам» (149,133). Саҳл ибни Музоҳим мегӯяд: «Қаломи Имом Абӯҳанифа (р) гирифтани ва амал кардани аст ба қавли муътамад ва гурифтани аст аз суҳанони рақиқу беасар» (149, 131).

Имом Абӯҳанифа дар амрҳо ва муомалоти мардум низ назар мекард ва баъзе қорхоро бо қиёс фатво меоданд ва қорхоро роҳандозӣ мекарданд ва агар бо қиёс қазия ҳалли хешро пайдо намекард, ба истихсон рӯҷуъ мекарданд. Агар бо истихсон мувофиқ намеомад, ба амалкарди мусалмонон назар карда, фатвои он масъаларо содир менамуданд. Яъне, одати шарифи эшон ҳамин буд, ки баъди Қуръон бо ҳадисе амал мекарданд, ки уламо ва фуқоҳо бар сикхаташ иттифоқи назар доранд. Баъдан бо қиёсу истихсон масъаларо барои қорифтодагон ҳал менамуданд». Хулоса фикҳ назди Имом Абӯҳанифа (р) ин Қуръони қарим астун суннати набавии шариф ва иҷмоъу қиёс ва истихсон ва урфу одати мусалмонҳо.

Ҳангоми таълими усули фикҳи Имом Абӯҳанифа беҳтар аст омӯзгор сараввал бо методи нақл оғоз кунад, зеро дар баёни мавзӯи нав нақли муаллим, алалҳусус барои мавзӯҳои ҳаҷман бузург ва аз ҷиҳати назариявӣ нисбатан душвор созгортар аст. Аммо методи нақл ҳангоми баёни масъалаи фикҳӣ набояд аз 25-30 дақиқа зиёд бошад. Омӯзгор баъд аз нақли нуқтаҳои асосии усули ҳанафӣ ҳам дар дарси додани дониши нав ва ҳам дар дарси мустаҳкам намудани дониш метавонад аз методи суҳбат истифода барад. Ба фикри мо, муҳимтарин метод барои таълими

усули фикҳ методи суҳбат ё худ суолу ҷавоб мебошад. Методи суҳбат имкон медиҳад, ки шогирдон бештар ба мавзӯи диққат диҳанд ва масоили барояшон норавшанро ба тариқи суолу ҷавоб бо омӯзгор мушаххас гардонанд. Дар таълими усули фикҳ аз ду намуди методи суҳбат: суҳбати маълумотдиҳанда ва бахотироваранда истифода бурдан мувофиқи мақсад аст.

Яке аз рӯкнҳои фикҳи Имоми Аъзам **пайравӣ намудан аз суннати Пайғомбари ғиромии ислом (с)** аст, ки баъд аз Қуръон дувумин сарчашма ба шумор меравад. Омӯзгор бояд мақоми аҳодиси набавӣ ва суннатҳои пайғамбарро дар ҷаҳони ислом ва шеваи баҳрабардории пешвои мазҳаби ҳанафиро бо далоил собит кунад, то шогирдон ба усули фикҳи ханафӣ ба дурусти огоҳ шаванд. Дар таълими ин масъала методи нақл бештар мувофиқ аст. Омӯзгор метавонад ривояти зерро аз рӯзгори Пайғамбар (с) ба шогирдон нақл кунад, то тавонад ҷойгоҳи ҳадисҳои Пайғомбари Худо (с), ки дувумин масдаре аз масдарҳои шариат аст, равшан намояд: «Вақте Пайғомбари Худо (с) Маъоз(рз)-ро ба Яман, ба ҳайси муфти мефиристод, аз вай пурсид, ки: «Ба чӣ чиз амр мекуни?» Гуфт: «Ба Қуръон.» Расули Акрам (с) дигарбора пурсиданд: «Агар он масъаларо дар Қуръон наёбӣ?» Гуфт: Ба ҳадисҳои Пайғомбари Худо амр мекунам. Набии Карим (с) бори сеум пурсиданд: «Агар он масъаларо дар ҳадисҳои Расули Худо (с) пайдо накардӣ?» Маъоз (рз) гуфт: «Иҷтиҳод мекунам ба раъям». Пайғомбари Худо (с) гуфтанд: «Алҳамду лиллоҳ, ки муваффақ гардонид расули Расулашро» (45,3). Шеваи хоси Имом Абӯҳанифа (р) низ дар ҳалли масоили шаръӣ ба ҳамин минвол буд. Яъне, нахуст масъаларо аз Қуръону суннат истинбот мекард. Агар дар Қуръону суннат он масъаларо пайдо накард, пас иҷтиҳод мекард ба раъяш. Ногуфта намонад, ки дар мазҳаби Имоми Аъзам (р) ба ҳадиси заиф амал кардан аз қиёс намудан авлотар аст. Имом Абӯҳанифа (р) мегӯяд: «Мо аввал ба китоби Худо амал мекунем, баъд аз он ба ҳадисҳои Пайғомбари Худо (с), баъдан ба фатвои саҳобагон дар он масъалаҳое, ки иттифоқ доштанд. Агар дар масъалае, ки ихтилоф дошта бошанд,

хукми он масъалаи ихтилофиро бо ҳам қиёс мекунем, то ки маъно бар мо равшан гардад» (63, 67).

Муаллим бояд ба саъми шогирдон расонад, ки донишмандони ҳадис хатмист. Бояд донист, ки ҳадисҳои Пайғомбарро ба адади ровиёни ҳадис ба се гурӯҳ тақсим кардаанд: Ҳадисҳои мутавотира, ҳадисҳои машҳура ва ҳадисҳои оҳод. Ҳадисҳои мутавотир назди Имом Абӯҳанифа (р) хуччат асту илми яқиниро ифода мекунад. Шеваи баҳрабардорӣ ва тарзу услуби Имом Абӯҳанифа (р) ин буд, ки ҳамаи суннатҳои воридгардида аз ҷаноби Пайғомбар (с) - ро дар як мартаба қарор намедоданд, балки суннати қавлиро аз суннати феълӣ муқаддам медонистанд.

Шеваи дигари усули фикҳи Имом Абӯҳанифа ин **пайравӣ намудан аз фатвои саҳобагони Пайғомбари ислом (с)** аст. Дар баррасии ин масъала омӯзгор нахуст бояд кӣ будани саҳобагон ва мақоми онҳоро дар ислом равшан созад. Баъд аз он метавонад дар масъала фатвои саҳобагон ва шеваи баҳрагирии Имоми Аъзам (р) аз он суҳбат кунад. Усулу шеваи мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) ин буд, ки дар масоил аз Қуръону суннат ва ё фатвои саҳобагони Пайғомбари ислом (с) хуччат меоварданд, агар пайдо намешуд пасон масъаларо бо амсолаш қиёс мекарданд ва ҷавобашро мегуфтанд.

Усули дигар фикҳи Имом Абӯҳанифа(р) **пайравӣ намудан аз иҷмои мусалмонон** аст. Шева ва тарзу услуби фикҳи Имом Абӯҳанифа (р) аз он масъалаҳое, ки уламои аҳли суннати вал ҷамоат иттифоқ доштанд, чудо набуд, балки бо ин уламо ва ин ҷамоа ҳамроҳ буданд ва пайравонашро низ бар пайравии ин иҷмоъ ҳидоят мекарданд. Омӯзгор бояд дар ибтидо маънои луғавӣ ва истилоҳии иҷмоъро ба шогирдон фаҳмонад ва нақши онро дар ҳалли масоили шаръӣ бо далоили илмӣ бо такя ба Қуръону суннат, рӯзгори саҳобагон ва дигар ҳаводис таърихии марбут ба дини ислом шарҳ диҳад. Танҳо баъд аз равшан шудани ин масъалаҳо омӯзгор метавонад, ба шарҳи ҷойгоҳи иҷмоъ дар фикҳи мазҳаби ҳанафӣ пардозад ва шеваи корбурди онро аз тарафи Имоми Аъзам шарҳ диҳад.

Дар ин масъала донишмандони илми фикҳ рисолаву мақолоти боарзиш навиштаанд, ки барои омӯзгор метавонанд чун дастурамал хидмат кунанд. Аз ҷумла Ваҳхаби Сулаймони Ғовачӣ менависад: «Имом Абӯҳанифа (р) аз он қавл ва ё фатовое, ки асҳоби Пайғомбар (с) бар он иттифоқи назар доштанд ва ё ба истилоҳи дигар иҷмоъ карда буданд, ҳаргиз берун намебаромаданд ва ба он қавли иҷмоъ гардида амал мекарданд. Иҷмоъ амреро мегӯянд, ки имомон ва ё мучтаҳидон дар ягон асре баъд аз реҳлати Расули акрам (с) дар ягон ҳукми шаръӣ иттифоқ карда буданд. Ин иттифоқи саҳобагон ва мучтаҳидони асри саҳоба дар мазҳаби Имоми Аъзам (р) ҳуҷҷати маъмулунбих (амалкардашуда) ва раднашавандааст» (37,85). Ва ё дар китоби «Усули Шошӣ» омадааст: «Иҷмоъи ин уммат баъд аз вафоти Расули Худо (с) дар масоили фаръии динӣ ҳуҷҷати воҷибуламал аст (воҷиб аст, ки ба он амалкарда шавад) ва ин амр ба хотири каромати умати Ислом аст.

Омӯзгор бояд бо иштироки фаъоли шогирдон ҳар як аз чаҳор қисми иҷмоъро баррасӣ кунанд: 1. Иҷмоъи саҳобагони Набии карим (с) бар ҳукме аз аҳкоми ҳодисае. 2. Иҷмоъи баъзе саҳобагон ва сукуту хомушӣ ихтиёр карданӣ баъзеи дигар. 3. Иҷмоъи уламои ислом баъд аз саҳобагон дар он масъалае, ки аз аҳли салафу гузаштагони солеҳи мо чизе наёмадааст. 4. Иҷмоъи уламо бар яке аз гуфтаҳои гузаштагони солеҳи мо». Аз ҷумла омӯзгор бояд таъкид кунад, ки уламои усули мазҳаби Имоми Аъзам (р) иҷмоъи саҳобагони Пайғомбар (с)-ро ба манзалаи ҳукми Қуръони карим медонанд. Иҷмоъи баъзе саҳобагону хомӯш мондани дигаронро ҳукми ҳадиси мутаवотир додаанд. Иҷмоъи баъди саҳобаро ба ҳукми хабари машҳур баробар гуфтаанд. Иҷмоъи чаҳорум, яъне иҷмоъи уламои мутаахиринро бар яке аз гуфтаҳои гузаштагони солеҳ ҳукми саҳеҳи аз хабари оҳдро додаанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки ин иҷмоъ дар он сурат ба назар гирифта мешавад, ки иҷмоъи уламо ва соҳибони диroyту маърифати илмӣ бошанд ва илло иҷмоъи авому бесаводон ба эътибор гирифта намешавад.

Шеваи дигари усули фикҳи Имом Абӯҳанифа (р) амал кардан ба қиёс аст. Дар ин қисмат аз қиёс кардани масоил бо амсолашон суҳан рафтааст, ки ин яке аз усули фикҳи мазҳаби Абӯҳанифаи Нуъмон ибни Собит (р) мебошад. Омӯзгор дар таълими ин усули фикҳи ҳанафӣ низ чун усулҳои дигар аз методҳои нақл, суҳбат ё худ суолу ҷавоб метавонад истифода кунад. Ба андешаи мо ҳангоми таълими усули қиёс дар фикҳи мазҳаби Имоми Аъзам усули муқоиса мувофиқи мақсад аст. Бино ба қавли А.В. Текучев, “муқоиса ва муқоисакунӣ аз воситаҳои муҳими дарки ҳақиқату воқеият аст” (152,16). Бояд донист, ки қиёс ҳуҷҷате аз ҳуҷҷатҳои шариат аст, ки дар вақти наёфтани далел ба он амал карда мешавад. Омӯзгор ҳангоми таълими қиёс бояд ҳуҷҷат дошта бошад. Яъне, аз Қуръону суннат, рӯзгори пайғамбари ислом ва ё саҳобагону донишмандони дин мисол оврада. Педагоги машҳури рус К.Д. Ушинский менависад: “Ҳама чизро дар олам танҳо бо воситаи муқоиса кардан дарк мекунем” (157, 448). Дар боби амал кардан ба қиёс аз рӯзгори Расули Худо (с) ҳикояти зер намунаи олий шуда метавонад: “Зане аз қабилаи хасамия назди Расули Худо (с) омада суол кард, ки бар гардани падарам ҳаҷ фарз шудааст, аммо ӯ пир гаштааст ва бар болои уштур ва ё саворие нишаста наметавонад. Оё ман аз ҷониби ӯ ҳаҷ кунам раво мегардад? Расул (с) дар ҷавоби он зан гуфтанд: «Оё бар гардани падарат агар қарзе бошад, онро аз ҷониби падарат пардохт кунӣ ҷоиз мешавад? Он зан гуфтанд: Оре, ҷоиз мешавад. Набии карим (с) фармуданд: Қарзи Худованд авлотар ва беҳтар аст, ки аз ҷониби падарат бипардозӣ» (34, 23).

Омӯзгор бояд тавзеҳ диҳад, ки дар ин ривоят Расули акрам (с) ҳаҷ кардан аз ҷониби шайхи фониро ба адои қарзи молӣ қиёс намуданд. Барои дарки дурусти мавзӯи қиёс омӯзгорро зарур аст бо иштироки фаъоли шогирдон панҷ шартҳои ҷоиз шудани қиёсро баррасӣ намояд:

1. Бояд қиёс дар муқобили насси сареҳ (оят ё ҳадиси саҳеҳ) воқеъ нашавад.

2. Тағйир додани ҳукме аз аҳкоми насро дар худ надошта бошад.

3. Қиёс дар зимни худ ҳукмеро дар бар нагирад, ки маънояш зоҳиру равшан набошад.

4. Иллоти қиёс ҳукми шаръӣ бошад, на амри луғавӣ, яъне он масъаларо бо ягон ҳукми шаръӣ бояд қиёс намуд, на бо ягон амри луғавӣ.

5. Бо асли масъала бояд қиёс кард, на бо масъалаи фаръӣ.

Бояд зикр кард, ки дар мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) суннати Расули Худо (с) бар қиёс муқаддам аст, агарчанде он суннат ва ё ҳадиси Набии карим (с) мурсал ва ё заиф ҳам бошад. Шеваи Имом Абӯҳанифа (р) ин буд, ки корҳоро бо каломи Раббонӣ ва ҳадисҳое, ки аз ҷаноби Пайғомбар (с) назди ӯ буданд, қиёс мекард ва ҳукми он масъаларо истинбот карда, фатвояшро меод. Ва агар дар он боб ҳадисе аз шахси муътамад ривоятшуда пайдо мекард, аз қиёси кардааш ручӯъ карда ба он ҳадис амал менамуд. Омӯзгор бояд доир ба масъалаи қиёс батафсил маълумот диҳад ва масъалаи қиёсро вобаста ба усули фикҳи мазҳаби Имом Абӯҳанифа таълим диҳад.

Шеваи дигари фикҳи Имом Абӯҳанифа (р) **амал намудан ба истехсон** аст. Ҳангоми таълими масъалаи фикҳии амал намудан ба истехсон омӯзгор аз методи муқоиса истифода кунад беҳтар аст. Дар таълими масоли фикҳӣ мавзӯҳо ҳастанд, ки бояд онҳоро на чудоғона, балки дар якҷоягӣ бо истифода аз усули муқоиса таълим додан роҳи хуби ҳалли масъала ба шумор меравад. Масалан, мавзӯи амал намудан ба истехсон бо мавзӯи қиёс дар муқоиса бо ҳамдигар бо усули муқоиса таълим дода шаванд, дарки ҳар ду мавзӯъ барои хонандагон осон даст медиҳад. Омӯзгор сараввал бояд мафҳуми истехсонро ҳам аз лиҳози луғат ва ҳам аз ҷиҳати истилоҳ шарҳ диҳад. Дар ин амал бояд аз рисолаҳои таълимӣ истифода кунад. Аз ҷумла, Имом Шавконӣ (р) менависад: “Истихсон далилест, ки дар нафси мучтаҳид пайдо мешавад барои осон шудани масъала. Ба ибораи дигар, гузаштан аст аз қиёс ба

сӯйи қиёси қавитар. Истехсон- тарк намудани қиёс аст ва амал кардан аст ба он масъалае, ки барои мардум муваффақтар аст аз рӯи ақли мучтаҳид. Ё ба ибораи дигар, истехсон, тарк намудани уср (сахтӣ) ва амал кардан ба юср (осонӣ) аст, яъне ҳукми он масъалае, ки аз нигоҳи мучтаҳид аз рӯи қиёс амал кардан барои мардум вазнинӣ меорад, ба истехсон фатво медиҳад. Яъне ба он амре, ки барои мардум амал карданаш осонтар бошад. Албатта, дар чорчубаи қавонини ислом” (123, 181). Қайд кардан ба маврид аст, ки истехсон дар мазҳаби Имоми Аъзам як амре мувофиқи ҳавову хоҳишоти нафсонӣ нест, балки ихтиёр кардани мучтаҳид аст барои пайравонаш қавитарини далелҳоро дар муайян кардани ҳукми ҳодиса.

Охирини усули фикҳии мазҳаби Имом Абӯҳанифа (р) **амал кардан ба урфу одати мусалмонон** аст. Дар фикҳи мазҳаби Имоми Аъзам (р) урф як далели шаръӣ ва яке аз усули асосӣ ба шумор меравад. Омӯзгор бояд донад, ки урф ҳамон вақт далел шуда метавонад, ки мучтаҳид далели шаръӣ аз Қуръону суннат пайдо карда натавонад, аммо агар урф муҳолифи Қуръону суннат бошад, пас он ҳаргиз далел шуда наметавонад. Урфи ом урфери мегӯянд, ки дар тамоми гӯшаву канори олам мақсуд аст. Аммо урфи хос урфи як шаҳре аз шаҳрҳои мусалмононро гӯянд, ё урфи тоҷирон, ё урфи зироаткорон. Хулоса, урф хоҳ хос бошад, хоҳ ом, дар баробари насси сареҳ далел шуда наметавонад. Чунончӣ, дар китобҳои усули фикҳи ҳанафӣ ривоят мекунамд, ки Расули Худо (с) ҳар шаҳрери фатҳ менамуд, дар баробари қорӣ намудани қавонини ислом ба урфу одатҳои он мардум низ назар мекард ва агар ба қонунҳои ислом муқобил намебуданд, дар бораи манъи он чизе намегуфтанд. Имоми Аъзам (р) ҳамвора мекӯшиданд, ки масъалаҳои шаръиро фаҳмо ва осонтар баён кунанд, зеро мухотаби асосии эшон мардуми одӣ буданд.

Дар замони зиндагии Имоми Аъзам низ чун замони мо касоне буданд, ки аз нодонии мардум истифода мекарданду онҳоро гумроҳ мекарданд. Ин ҳафт сарчашмае буданд, ки Имоми Аъзам (р) дар раванди фикҳи мазҳабаш аз онҳо истифода кардааст. Омӯзгорон ва алахусус толибилмон лозим аст, ки аз ин сарчашмаҳо бохабар бошанд, то ба доми мухолифини мазҳаб ва ё касони муғризу фитнаангез наафтанд. Бояд донист, ки мазҳаби Имоми Аъзам (р) бо заҳматҳои зиёд ва мушкilotҳои пайи ҳам рӯ ба рӯ гардида, бо муғризону бадхоҳони ислому муслимин ва ҳосидону кинатузон баҳсҳо кардаву дар арсаи вучуд омадааст. Мо – ворисону пайравони мазҳаби ҳанафӣ, ки онро фарзанди бузурги халқи тоҷик Имом Абӯҳанифа (р) бунёд ниҳода ва аҷдодони мо гаравидаи ин мазҳаби таҳаммулгаро будаанд, бояд онро ба хубӣ донем ва аз рӯйи он дар зиндагӣ амал намоем.

ХУЛОСА

Омӯзиши дақиқи рӯзгору осор ва андешаҳои Имом Абӯҳанифа ва коркарди методикаи таълими он моро ба ачуни н хулоса овард:

1. Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит маъруф ба Имоми Аъзам (р) – фарзанди фарзонаи халқи тоҷик яке аз нобиғағони тамаддуни исломӣ буда, мактаби фикҳии бунёднамудаи ӯ аз тавонотарин ва баргузидатарин мазҳаби фикҳии ҷаҳони ислом маҳсуб мешавад.

2. Дар замони муосир, ки даврони бархурди тамаддунҳост ва дар дохили ислом равияву мазҳабҳои тундгаро ба гумроҳ намудани мусулмонон, хоса ҷавонон машғуланд, зарурат ба омӯзиш ва таълими усулҳои мазҳаби таҳаммулгарои ҳанафӣ, ки бештари мардуми Тоҷикистон гаравидаи онанд, беш аз ҳар замоне ба миён омадааст.

3. Таълиму тарбия ва фаро гирифтани дониш дар ислом аз масъалаҳои бунёдӣ буда, омӯхтани илму талаби дониш барои мусулмон фарз маҳсуб мешуд. Роиҷтарин усули таълим дар мактабҳои Хуросону Мовароуннаҳр дар асрҳои миёна ҳамоно усули хониши механикӣ ва кориёна аз ёд кардани матн буд, ки бовучуди нақсу камбудҳо бартарию дастовардҳо низ доштааст.

4. Рӯзгор ва шеваи зиндагии Имом Абӯҳанифаи Нуъмон (р) оганда аз аҳамияти тарбиявӣ буда, таълими босалоҳияти он дар камолоти маънавии шогирдон муассир хоҳад буд. Ҷаҳор унсури муносибати босалоҳият ба таълим (донад, тавонад, азхуд кунад ва дар амал тадбиқ намояд) ҳангоми таълими шеваи зиндагии пешвои мазҳаби ҳанафӣ бояд аз ҷониби омӯзгор риоя шавад ва иҷро ҳар як унсури он аз шогирдон тақозо шавад.

5. Шеваи зиндагии Имом Абӯҳанифа (р) намунаи олии Инсони Комил будан аст ва таълими босалоҳияти он хонандагонро дар рӯҳияи худшиносию худошиносӣ тарбият намуда, онҳоро ба роҳи рост хидоят мекунад, то саодати дучаҳониро ба даст оваранд.

6. Шеваи тадрис ва методи таълими Имом Абӯҳанифа хангоми омӯзиши масоили фикҳ, ки аз усули таълими суннатӣ бартарӣ дошт, дар асоси мубоҳисаву мусоҳиба бунёд ёфта, шогирдон дар изҳори андеша озод буданд. Ин методи таълим имкон дода, ки душвортарин масоили фикҳӣ дар якҷоягии устоду шогирдон натиҷагирӣ карда шавад ва зиддияти андеша бартараф гардад.

7. Шеваи бархурд бо андешаи шогирдон ва муносибати Имоми Аъзам бо онҳо, ки намунаи олиии инсондӯстӣ ва педагог-тарбиятгар будан аст, бояд сармашқӣ зиндагӣ ва фаъолияти педагогии ҳар як омӯзгор қарор бигирад.

8. Имом Абӯҳанифа хангоми фаъолияти педагогии худ шогирдоне тарбият намуданд, ки ҳар яке алломаи замони худ шуданд ва мактаби фикҳи бунёдниходаи пешвои мазҳабро идомаву равнақ доданд.

9. “Васиятнома” ва андарзҳои Имоми Аъзам намунаи олиии андарзгуй на танҳо дар тамаддуни исломӣ, балки дар тамаддуни башарист, ки баъдина мавриди истиқболи бузургтарин шоирон, амсоли Шайх Аттору Саъдии Шерозӣ ва дигарон қарор гирифтааст. Таълими босалоҳияти ин васиятнома ва андарзҳо дар тарбияи маънавии шогирдон ва ташаккули тафаккури онҳо муассир хоҳад буд.

10. Шеваи мунозираи Имом Абӯҳанифа бо дигар донишмандон ва ҳатто бо мухолифон поя бар мантиқ, эҳтиром ва ҳилму сабурӣ дошт. Ин ҳама сифатҳо, ки бояд ҳоси ҳар як донишманд бошад, дар аксари мунозираҳо ба эшон имкон меод, ки пирӯз шаванд ва ҷониби муқобил ноғузир тан меоду фирқри мутафаккиро мепазируфт.

11. Осори Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит, ки аз Қуръону суннат сарчашма мегирад ва то кунун марчаъи асосии пайравони мазҳаби ҳанафист, бояд ба дурустӣ ва бо салоҳият таълим дода шавад. Муҳимтарин методе, ки барои таълими осори пешвои мазҳаби ҳанафӣ пешниҳод мешавад, методи суҳбат ё худ суолу ҷавоб аст, зеро ин осор, пеш аз ҳама, ба тарзи мусоҳибаву мубоҳиса эҷод шудааст.

12. Андешаҳои каломии Имом Абӯҳанифа, ки дар ҷомеаи мусулмонӣ мақоми воло дорад, бояд ба тарзи муносибати босалоҳият таълим дода шавад. Ин тарзи таълим имкон медиҳад, ки шогирдон ҳар масъалаи каломиро ба дурустӣ бишносанд ва дар амал тадбиқ намоянд.

13. Дастури ҳуқуқии Имом Абӯҳанифа ба ҳафт марчаъ (Қуръон, суннат, фатвои саҳобагон, қиёс, истехсон, иҷмоъ, ва урф)-и бунёдӣ асос ёфтааст, ки бояд ҳар яки онҳо ҷудоғона, ба тартиби таъйиншуда бо иштироки фаъоли шогирдон баррасӣ шавад. Муносибати босалоҳият дар тадриси ин ҳафт марчаъ имкон фароҳам меоварад, ки шогирдон унсурҳои асосии ҳар як марчаъро дарк намоянд ва ҳангоми ҳалли масоили фикҳӣ дар амал тадбиқ карда тавонанд.

14. Дар тадриси унсури фикҳии қиёс, истехсон ва иҷмоъ метод ё худ усули муқоиса ба мақсад мувофиқтар аст. Ин метод имкон медиҳад, ки шогирдон ҳангоми ҳалли масоили шарӣ аз унсурҳои фикҳӣ ҳанафӣ, чун қиёсу истехсон ва иҷмоъ тавҷам, ба тариқи муқоиса истифода баранд. Моҳияти ин метод дар он аст, ки масоили фикҳӣ дар асоси муқоиса бо он масъалаҳое, ки ҳалли худро ёфтаанд, таҳлил мешаванд ва сипас ҳукм бароварда мешавад.

15. Таълими огоҳона ва босалоҳияти рӯзгору осор ва андешаҳои мазҳабии Имом Абӯҳанифа дар ҳалли мушкилоти динии ҷомеаи мо, бархурд бо равияҳои тундгаро ва сулҳу суботи кишвар нақш бузург бозида метавонад.

16. Рӯзгору осор ва андешаҳои Имом Абӯҳанифа вобаста ба синну соли хонандагон ва зинаҳои таҳсил бояд таълим дода шавад. Ҳангоми дарси “Таърихи дин”, ки муаллимони муассисаҳои таҳсилоти миёна умумӣ ба тадриси рӯзгори осори ин бузургвор машғул мешавад, бояд рукҳои асосии мазҳаби ҳанафӣ ба тариқи содаву фаҳмо таълим дода шавад. Аз масоили баҳсангези масоили шарӣ омӯзгори мактаб бояд даст назанад.

17. Таълими рӯзгору осор ва андешаҳои ақидатии Имоми Аъзам дар муассисаҳои олии кишвар, алаҳусу Донишқадаи исломӣ бояд

ҳамачониба таълим дода шавад. Дар ин зинаи таҳсил, ки донишҷӯён ба дарки ҳамачонибаи илмӣ ва шаръӣ омода ҳастанд, рукнҳои асосии мазҳаби ҳанафӣ ва рӯзгори осори ин фарзанди фарзонаи халқи тоҷик бо қиёсу муқобала бояд таълим дода шавад.

18. Суолоте, ки омӯзгорон ҳангоми мустаҳкамкунии дониш ва санҷидани дониши шогирдон пешниҳод мекунанд, ҳатман бояд муаммовӣ (проблемавӣ) бошанд, зеро усули омӯзиши проблемавӣ донишҷӯёнро ба фикр кардан вомедорад ва ба ин васила онҳо ба раванди андешаҳои илмию пажӯҳишӣ ворид мегарданд.

Китобнома:

1. Қуръони Карим» (асл ва матни тарҷумаи тоҷикӣ). Матни тарҷумаи тоҷикӣ ва тавзеҳоти Муҳаммадҷон Умаров,- Душанбе: Эр-граф, 2011. 640с.
2. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор\ Эмомалӣ Раҳмон.- Душанбе:Эр-граф, 2016.-364 с.
3. Эмомалӣ Раҳмон. Мероси Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо\ Эмомали Раҳмон.- Душанбе: Шаарқи озод, 2009, 319 с.
4. Эмомалӣ Раҳмон. Муҳити зиндагӣ ва олаами андешаҳои Имоми Аъзам\ Эмомалӣ Раҳмон.- Душанбе: Шарқи озод, 2009, 368 с.
5. Эмомалӣ Раҳмон. Имоми Аъзам ва фарҳанги миллий\ Эмомалӣ Раҳмон: Душанбе: Эрграф, 2009, саҳ 36.
6. Эмомали Раҳмон. Имоми Аъзам: Рӯзгор ва афкор. \Эмомалӣ Раҳмон. -Душанбе: ЭР-граф, 2009, 416 с.
7. Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Чаъфар ибни Алӣ ибни Ҳакамуни Қузоии Мисрӣ.Муснаду шиҳоб-ил-Қазоъӣ». Муассисат-ур-рисола \Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Чаъфар. -Берут. 2004.450 с.
8. Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад машҳур ба Акансус. Ал-мавсуат-ул-арабияти таърихи ал-Валуч». \Муҳаммад ибни Аҳмад. –Қоҳира, 1979. – 600 -с.
9. Абӯбакр ал-Қазоирӣ. Айсар-ут-тафосир». \ Абӯбакри ал-Қазоирӣ. Бейрут: Дор-ул-фикр, 1995.- 445с.
10. Абӯлфазл Қалолиддин Абдурраҳмон ибни Абубакри Суютӣ «Табйизу-с-саҳифа. \Абӯлфазл Қалолиддин Абдурраҳмон ибни Абубакри Суютӣ. - Мадинаи мунавварра: Ар-рашид, 1414 ҳиҷрӣ. 126 с.
11. Абдусамеди Мулло. Методикаи таълими адабиёти тоҷик.\Абдусамед М. –Душанбе, 2014.

12. Абӯмуҳаммад Ҳусайн ибни Масъуди Бағавӣ. Маолим-ут-Танзил. Абӯмуҳаммад Ҳусайн. Дору-ут-Тайиба. 1417 ҳиҷрӣ. 1997 милодӣ. 453с.
13. Абулфараҷ Муҳаммад ибни Исҳоқ машҳур ба Ибни Надим. Ал-Феҳристон. \Абӯлфараҷ Муҳаммад ибни Исҳоқ.-Мадина: Муассисат-ул-Фурқон. 2009. 200 с.
14. Абулбаракот Абдуллоҳ ибни Аҳмад ибни Маҳмуди Насафӣ. Тафсири Насафӣ. \Абӯлбаракот Абдуллоҳ ибни Аҳмад. – Мадина: Муассисат-ул-Фурқон. 2003. 378 с.
15. Абулфидо Исмоил ибни Умар ибни Касири Қуршии Димишқӣ. Тафсири Ибни Касир. \Ибни Касири Қуршии Димишқӣ. -Дору Тайиба. 1999. 552 с
16. Абулмунтаҳо. Фикҳи акбар Абӯлмунтаҳо. \Абӯлмунтаҳо. - Пешовар: Мактабат-ул-Ҳаққония, 1352 ҳиҷрӣ. 128 с.
17. Абӯмансури Мотуридӣ. Шарҳи фикҳи акбар. \ Абӯмансури Мотуридӣ. Пешовар: Мактабат-ул-Ҳаққония, 1355 ҳиҷрӣ. 240 с
18. Абӯлҳасан Муқотил ибни Сулаймон ибни Башири Азадии Балхӣ. Тафсири Муқотил ибни Сулаймон. \Муқотил ибни Сулаймон. –Лубнон: Дор-ул-кутуб-ил-илмия, 1424 ҳиҷрӣ (2003 милодӣ). -552 с.
19. Абӯисҳоқ Аҳмад ибни Иброҳими Саълабии Нишопурӣ. Ал - Кашф-ул- баён ан тафсир-ил- Қуръон. \ Аҳмад ибни Иброҳим.- Мадина: Дору эҳёи турси арабӣ. 1422 ҳиҷрӣ (2001 м.), 534 с.
20. Абӯисҳоқи Шерозӣ. Табақоту-л-фуқаҳо. \ Абӯисҳоқи Шерозӣ. Бейрут: Дор-ур-роиди арабӣ, 1899. -321с.
21. Абдулазиз ибни Аҳмад ибни Муҳаммад Алоуддини Бухорӣ. Кашфу-ул-Асрор ан усули Фахр-ул-ислом Баздавӣ. \Абдулазиз ибни Аҳмад. -Бейрут: Дор-ул-кутуб-ил-илмия, 1418 ҳиҷрӣ (1997 мелодӣ).- 400 с.

22. Абӯлхусайн Муслим ибни Ҳачоҷ ибни Муслими Қушайрии Нишопурӣ. Саҳеҳи Муслим. \Муслим ибни Ҳачоҷ.-Бейрут: Дорулчил. 1978. -760 с.
23. Абулфазл Ҷалолиддин Абдурраҳмон ибни Абӯбаكري Суютӣ. Ад-дур-ул-Мансур фӣ тафсир билмаъсур.\Абдурраҳмон ибни Абӯбаكري Суютӣ. –Қоҳира: Дор-ул-ҳичр,1424 ҳ. (2003 м.). -560 с.
24. Абулфазл Ҷалолиддин Абдурраҳмон ибни Абӯбаكري Суютӣ. Уқуд-ул-ҷуммон.\ Абдурраҳмон ибни Абӯбаكري Суютӣ. Қоҳира:Мақтабат-ул асрия, 2000. - 460 с.
25. Абӯмуҳаммад Абдурраҳмон ибни Абӯҳотими Розӣ. Тафсири ибни Абӯҳотим.\ Абдурраҳмон ибни Абӯҳотими Розӣ. – Қоҳира:Мақтабат-ул-асрия, 1987. -670 с.
26. Абӯлҳасан Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳабиби Мовардии Басрӣ. Тафсири ал-Мовардӣ. \ Муҳаммад ибни Ҳабиб. Бейрут: Дор-ул-кутуб-ил илмия, 1999. -600 с.
- 27.Абӯлҳасан Алӣ ибни Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Алии Воҳидии Нишопурӣ. Ал-Ваҷиз лилвоҳидӣ. \Аҳмад ибни Муҳаммад. Ҳайдаробод: Доират-ул-маорифи Усмония, 1311ҳичрӣ. -312 с.
28. Абӯлфазл Аҳмад ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Ҳачари Асқалонӣ. Таҳзиб-ут-таҳзиб.\ Аҳмад ибни Алӣ. Ҳайдаробод: Доират-ул-маъорифи Низомияи Ҳинд, 1326 ҳичрӣ. -543 с.
29. Абӯзакариё Яҳё ибни Иброҳими Азадӣ Салмосӣ.\ Манозили аимат-ил-арбаъа. Яҳё ибни Иброҳим. Мақтабату Маликфаҳд. 224с.
- 30.Абдулфатоҳ Абӯғуддах. Қимат-уз-замон инд-ал-уламо. \Абдулфатоҳ Абӯғуддах. Бейрут: Дор-ул-фикр, 1948. -212 с.
31. Абусаттори Ҳомид. Ал-Имом Зуфар фиқуху ва усулух. \Абусаттор Ҳомид. Бағдод: Вазорат-ул-авқоф, 1982. -290с.

32. Абумухтор Муҳаммад Абдуррауф Ҳақёри ибни Муҳаммад Абдулхай. Афзал-ул-ҳикоёт. \Муҳаммад Абдуррауф. Бағдод: Мактабату Қосимия, 2000. -650 с.
33. Абулқосим Сулаймон ибни Аҳмад ибни Аюб ибни Мутири Лахмии Шомии Табаронӣ. Тафсири Қуръони азим. \Абулқосим Сулаймон. Қоҳира: Дор-ул-ҳичр, 2001. - 543с.
34. Аҳмад ибни Шуъайб Абдуррахмони Насой. Сунани Насой.\ Аҳмад ибни Шуъайб. Ҳалаб. 1986. 324с.
35. Абӯдовуд Сулаймон ибни Ашъаси Сичистонӣ.\ Сунани Абӯдовуд. Сулаймон ибни Ашъас. Бейрут. 2001. 460с.
36. Абӯханифа: Зиндагӣ, рӯзгор андеша ва фикҳи ӯ, ҳайати тарҷума ва таҳрири Донишкадаи исломии Тоҷикистон ба номи Имом Абӯханифа. Ирфон 2009, -535 с.
37. Аёз ибни Номии Салмӣ. Усули фикҳи лазӣ лоясаъ-ул-фақиҳа чаҳлуху. \ Аёз ибни Номии Салмӣ. Димишқ: Мактабат-ул Асрия. 2000. 346с.
38. Алӣ Абдулфаттоҳи Мағрибӣ. Алфарқ-ул-каломият-ил-исломия. Абдулфаттоҳи Мағрибӣ. –Мадина: Муассисат-ул-Фурқон. 2001. -321 с.
39. Ал-Имом Абӯсаъд Абдулкарим ибни Муҳаммад ибни Мансури Тамимии Самъонӣ. Ал-Ансоб ли Самъонӣ. \Абдулкарим ибни Муҳаммад. Бейрут: Дор-ул-чинон, 1789. -432 с.
40. Ал-муваффақ ибни Аҳмад Ал-маккӣ маъа Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Шаҳоби кардарӣ. Маноқиби Абӯханифа лилкардарӣ. Муҳаммад ибни Шаҳоби кардарӣ.\ Ҳайдаробод.1321ҳичрӣ. 300с.
41. Ас-Саймарӣ. Ахбору Абӯханифа ва асҳобух. Ас-Саймарӣ. Димишқ: Дору-ул- фикр, 1408 ҳичрӣ. – 234 с.
42. Атахонов Т. Имоми Аъзам Абӯханифа Нуъмон ибни Собит. \Т. Атаханов. -Душанбе: Ирфон, 2016, 158 с.

43. Афкор ва рӯзгори Имоми Аъзам аз нигоҳи муҳаққиқон. - Душанбе: ЭР-граф, 2009, -460 с.
44. Аҳмад ибни Ҳусайни Байҳақӣ. Маърифату сунани валосор. \Аҳмад ибни Ҳусайни Байҳақӣ.-Карочӣ: Қомеат-уд- диросот-ил-исломия, 1412 ҳиҷрӣ (1991 милодӣ). -345 с.
45. Аҳмад ибни Исмоил ибни Муҳаммади Таймур. Назрат-ут-торихияти фӣ ҳудус-ил-мазоҳиб-ил-фикҳият-ил-арбаъати.\ Аҳмад ибни Исмоил.-Бейрут: Дор-ул-Қодирӣ, 1996. -654 с.
46. Аҳмадов С. Баъзе хусусиятҳои фикҳ ва каломи Имоми Аъзам Абуҳанифа (рх)». \ Аҳмадов С. - Душанбе: Соҳибкор, 2009, 204 с.
47. Аҳмадов М. Таълими адабиёти тоҷик. \М.Аҳмадов –Хучанд: Ношир, 2012.-292 с.
48. Аҳмадов М. Таълими адабиёти тоҷик (қисми 2). \М.Аҳмадов – Хучанд: Ношир, 2016.-292 с.
49. Бадриддини Айнии Ҳанафӣ. Умдат-ул-қорӣ шарҳи «Саҳеҳи Бухорӣ». \Бадриддини Айнии Ҳанафӣ. – Димишқ: Мултақо аҳли ҳадис, 2006. - 446 с.
50. Боқизода А. Рисолаҳои Имом Абӯҳанифа.\А. Боқизода.\ Паёми ошно, 2013, с., 108.
51. Боқизода А. Имоми Аъзам(рх) - бузургмарди таърихи башарият. Боқизода А. - Душанбе: ЭР-граф, 2009, 320 с..
52. Бурҳониддини Бузургмеҳр. Аҳвол ва осори Ҳазрати Имоми Аъзам Абуҳанифа(рх).\ Бурҳониддини Б. - Душанбе: Мавлавӣ, 2008, - 400 с.
53. Ваҳаб ибни Сулаймони Ғовачӣ. Абӯҳанифаи Нуъмон.\ Ваҳаб ибни Сулаймон. - Қоҳира: Мактабат-ул асрия. 2000. -238 с.
54. Васоёи Имом Абӯҳанифа. Донишкадаи исломии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам. 2009, -68.
55. Ваҳҳобов А., Қозичонов М. Таълими адабиёт дар мактаб.- Душанбе, 1988.

56. Волии Эгамӣ. Достони Имоми Аъзам. \Волии Эгамӣ. - Душанбе: Эҷод, 2009, -64.
57. Дидгоҳҳои тарбиятии Имоми Аъзам ва мушкилоти омӯзишу парвариш. -Душанбе, 2009, -116 с.
58. Довудхони Абдухон. Зиндагонии Имом Абӯханифа». \Довудхони Абдухон: Сифат, 2009, -68 с.
59. Ёқут ибни Абдуллоҳ Ҳамавӣ. Муъҷам-ул Билдон. \Ёқут ибни Абдуллоҳ. -Бейрут: Дор-ул-фикр. 1988. - 349с.
60. Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осор-ул-Билод ва ахбор-ул-Ибод. \Закариё ибни Муҳаммад.- Ҳайдаробод: Доират-ул-маорифи Усмония, 1312 ҳиҷрӣ.- 435с.
61. Имом Аҳмад ибни Ҳанбал Абӯабдуллоҳи Шайбонӣ. Муснади ал-Имом Аҳмад ибни Ҳанбал. \Имом Аҳмад.- Қоҳира: Муассисаи Қуртуба, 1980. -543с.
62. Ибни Абӯлиззи Ҳанафӣ. Шарҳ-ул-ақидат-ит Таҳовӣ. \Ибни Абӯлиззи Ҳанфӣ. Бейрут: Ал-Мактабат-ул-исломия. 1391 ҳиҷрӣ. -880 с.
63. Ибни Абӯлвафои Қуршӣ. Ал-Ҷавоҳир-ул-Музийя. \Ибни Абӯлвафои Қуршӣ. Қоҳира: Мактабату Исо Алҳалабӣ, 1979. - 231с.
64. Имоми Аъзам. Биобиблиография. Мураттиб Темур Атаханов, - Душанбе: Ирфон, 2016, 46 с.
65. Имоми Аъзам (Абӯханифа) кист?. -Душанбе, 1999, 46 с.
66. Имоми Аъзам (р): Ақида, насихатнома, зиндагинома. – Душанбе, 2009, 167 с.
67. Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо-Имоми Аъзам ва хувияти милли». -Душанбе: Адиб, 2009. 111 с.
68. Иноятуллои Иблоғ. Имоми Аъзам Абӯханифа ва афкори ӯ. \Иноятуллои Иблоғ. -Душанбе: Ирфон, 2009, 256 с.
69. Исломов Ш. Ба нақшагирии дарсҳои адабиёти тоҷик дар синфҳои 5-11. -Маҷаллаи «Адаб», 1993, №7-8.

70. Исрофилниё Ш.Р. Шарҳи мунтахаби «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ. \Исрофилниё Ш.- Душанбе: Пайванд, 2016 (бо хуруфи форсӣ ва кирилӣ), 250 саҳифа.
71. Исрофилниё Ш.Р. ва М.А. Султонмамадова. Методикаи таълим ва шеваи шарҳу тафсири каломи мавзун дар муассисаҳои таълимӣ. \Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2016, №-43, (203) С.146-150.
72. Исрофилниё Ш.Р. Сухани аҳли дил (Шарҳи осори шоирони ориф). \Исрофилниё Ш. –Душанбе: Дониш, 2007.
73. Исрофилниё Ш.Р. Шарҳи бист ғазали Ҳофизи Шерозӣ. \Исрофилниё Ш. -Душанбе: Пайванд, 2016 (бо хуруфи форсӣ ва кирилӣ), 160 саҳифа
74. Камолиддини Баёзӣ. Ишорот-ул-Маром мин иборот-ил Имом. \Камолиддини Баёзӣ. Деҳлӣ: Матбаат-ус-Саодат, 1324 ҳиҷрӣ. 123с.
75. Қодиров Қ. Б. Таърихи тарбия аз аҳди бостон то замони Сомониён \Қодиров Б.-Душанбе, 2012,-240 с.
76. Лоҳурӣ, Муҳаммад. Ҳадоики ҳанафия. \М. Лоҳурӣ. Пешовар: Мактабат-ул-ҳаққония, 1355 ҳиҷрӣ. -165 с.
77. Луйис Маълуф. Ал- Мунҷид. Тарҷумаи Муҳаммад Бандаррегӣ. \Луйис Маълуф. -Техрон: Интишорот, 2008. 1064 с.
78. Лутфуллоев М. Имоми Аъзам ва равиши донишандӯзӣ. \Лутфуллоев М. -Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2009, 24 с.
79. Лутфуллоев М. Дарс. \Лутфуллоев М.-Душанбе: Маориф, 1993
80. Мавлавӣ Муҳаммадсарвари Ғанизода. Рӯзгор ва пайкори ибратангези Имоми Аъзам. М. Ғанизода. -Душанбе: Шарқи озод, 2009, - 219 с.
81. Мавлоно Абӯмуҳаммад Мирзотоҳир ибни Давлат ибни Халифатоҳир. Кашф-ул-Ҳақиқат фӣ маноби Имом-ил-Аъзам Абӯханифа. \Мирзотоҳир ибни Давлат. - Душанбе. 2017. 280 с.

82. Маноқиби Имоми Аъзам: Тарчимаи ал Хайроту-л-ҳисон фи маноқиби Имоми-л-Аъзам Абиханифата-ан-Нуъмон. -Хучанд: Ношир, 2011, 342 с.
83. Маъсумӣ. Усули таълими адабиёт дар синфҳои 5-8.-Сталинобод, 1960.
84. Маҳкамов С. Мақоми Имоми Аъзам дар тамаддуни ислом ва ҷаҳон». \С. Маҳкамов. -Душанбе: Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2009, -С., 308.
85. Маҳкамов С. Омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти Имоми Аъзам дар мактаб. \С Маҳкамов.- Душанбе: Офсед., 2009, 88 с.
86. Маҷмӯаи мақолоти ҳамоиши байналмилалӣ: Муқолаҳои фарҳангӣ ва ҷойгоҳи Имоми Аъзам дар фарҳанги исломӣ. - Хучанд: Нури маърифат, 2009, -378 с.
87. Мероси Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо. -Душанбе: Шарқи озод, 2009, 320 с.
88. Мероси Имоми Аъзам ва фарҳанги исломӣ. -Душанбе: Дониш, 2009, 75 с.
89. Муҳаммадзоҳиди Кавсарӣ. Ҳусну тақозӣ фӣ сирати Абӯюсуфилқозӣ. Муҳаммадзоҳиди Кавсарӣ.\ Мактабат-ул-азҳарияти. 1999. 117с.
90. Мероси Имоми Аъзам ва фарҳанги миллӣ. Маҷмӯаи мақолоти конференсияи ҷумҳуриявӣ, 26-28 февралӣ соли 2009, -Душанбе-Хучанд. Хучанд: Нури маърифат, 2009, 196 с.
91. Мирзоев Ғ. Таълими таърихи адабиёти тоҷик дар синфи У111.\Мирзоев Ғ.-Душанбе, 1982.
92. Мирзоев Ғ. Омӯхтани эҷодиёти Саъдӣ дар синфи 9.\Мирзоев Ғ.- Душанбе, 1966.
93. Мирзозода М. Имоми Аъзам ва мазҳаби ӯ. \Мирзозода М. - Душанбе: Паёми ошно, 2009, 121с.

- 94.. Мирзозода Х. Аҳамияти эстетикии порчаҳои адабии китоби «Таҳсиб-ус-сибён»- и С.Айнӣ. \Мактаби советӣ, №1, 1970, с.40 – 43.
95. Мустафо ибни Абдуллоҳ ҳочи Халифа. Кашф-уз-зунун ан асомилкутуби вал фунун. Мустафо ибни Абдуллоҳ. \ Дор-ул-ихёи турси арабӣ. 2008. 1023с.
96. Мирзозода Х. Адабиёт, таълим ва тарбия. – Душанбе: Маориф, 1983.
97. Мирзозода Х. Адабиёт, ҳаёт, таълим. \Мирзозода Х. –Душанбе, 1975.
98. Миров Т., Хочав Қ. Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. \Миров Т., Хочаев Қ., Исломов Ш. -Душанбе, Маориф, 1991, 249 саҳ.
99. Молик ибни Анас Абӯабдуллоҳи Асбахӣ. Муватаъӣ Имом Молик. \Молик ибни Анас. -Қоҳира: Дор-ул-ихёи турси арабӣ, 1899. 600 с.
100. Музаффаров М. Омӯхатани афкори гуманистӣ дар дарси адабиёт. \Мактаби советӣ, №1, 1978, с.,30.
101. Муҳаммад Аҳмади Абӯнур. Китоби таҳорат мин фикҳӣ ало мазоҳиб-ил-арбаъа. \ Муҳаммад Аҳмад. Қоҳира. 1986. 120 с.
102. Муҳаммад ибни Язид Абӯабдуллоҳи Қазвинӣ. Сунани ибни Мочча. \Муҳаммад ибни Язид. –Бейрут: Дор-ул-фикр, 1989. 718 с.
103. Муҳаммадфариди Ваҳидӣ. Доиратулмаориф. М. Ваҳидӣ, - Бейрут: Дорулмаърифат, 1997. -679 с.
104. Муҳаммад Зоҳиди Кавсарӣ. Ҳусну тақозӣ фи сирати Ал-Имом Абӯюсуф-ил- Қозӣ. \Муҳаммад Зоҳид. Бей рут:Дор-ул-Анвор, 1948. -380 с.
105. Муҳаммадошиқи Илоҳӣ ал-Барнӣ. Ал-мавоҳиб-иш-шариф фи манокibi Абиханифа. \Муҳаммадошиқи Илоҳӣ. -Мадинаи Мунаввара: Матбааи Рашид. 1994. -230 с.

106. Муҳаммад ибни Солеҳи Саймарӣ. Ахбори Абӯҳанифа ва асҳобуху. Муҳаммад ибни Солеҳ. Деҳлӣ: Доират-ул-маорифи Низомия, 1326 ҳиҷрӣ. -389 с.
107. Муҳаммад Амин ибни Муҳаммад Мухтор ибни Абдулқодири Чакании Шанқитӣ. Азва-ул-Баён фӣ изох-ил-Қуръони бил Қуръон. \Муҳаммад Амин.-Бейрут: Дор-ул-фикр, 1995. -390 с.
108. Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммади Шавконӣ. Иршод-ул-фуҳул ило таҳқиқилҳақ мин илмил усул. \Муҳаммад ибни Алӣ. Мадина: Дорулкутуб-ил арабӣ. 1419 ҳиҷрӣ. (1999 милодӣ). -432 с.
109. Муҳаммад ибни Иброҳим ибни Ҷамоат. Ал-Мунҳал-ур-Ровӣ. \Муҳаммад ибни Иброҳим. Димишк: Дору-ул-фикр, 1406 ҳиҷрӣ. -234 с.
110. Муҳаммад Анвари Бадахшонӣ. Тасхили усули шошӣ. \Муҳаммад Анвари Бадахшонӣ. –Карочӣ: Идораи Қуръон ва ва улуми исломӣ, 2000. -217 с.
111. Муҳаммад Анвари Бадахшонӣ. Мусталаҳу-л-ҳадис. \Муҳаммад Анвари Бадахшонӣ. –Душанбе, 2012. -114 с.
112. Муҳаммад Алии Собунӣ. Сафват-ут-тафосир. \Муҳаммад Алии Собунӣ. Мадина: Мактабат-ул Асрия. 2000. 514с.
113. Мулло Алии Қорӣ. Шарҳи фикҳи акбар. \Мулло Алии Қорӣ.- Деҳлӣ: Матбаъаи Ғулом Ҳусайн, 2000. 166 с.
114. Муҳаммад Абӯзаҳра. Абӯҳанифа ҳаётуху ва асруху. \Муҳаммад Абӯзаҳра. Димишк: Дорулфикр-ил- арабӣ, 1982. 221 с.
115. Муҳаммад ибни Исои Абӯисои Тирмизӣ. Ал- чомаъ ас-саҳеҳ. Сунани Тирмизӣ. Муҳаммад ибни Исои Тирмизӣ. Бейрут: Дору-ул-ихёи туроси арабӣ, 1987. 433 с.
116. Муҳаммад ибни Ҳиббон Абӯҳотими Бустӣ. Саҳеҳи Ибни Ҳиббон. \Муҳаммад ибни Ҳиббон. –Бейрут: Муассисат-ур-рисола, 1993. -453 с.

117. Муҳаммад ибни Исмоил ибни Иброҳим ибни Муғираи Бухорӣ. Саҳеҳи Бухорӣ. \Муҳаммад ибни Исмоил. Қоҳира: Дор-уш-шаъб, 1987. -1503 с.
118. Муҳаммад Абӯзаҳра. Абӯханифа. \Муҳаммад Абӯзаҳра. – Мадина: Мактабат-ул-Ватанӣ, 2002.- 254 с.
119. Муҳаммад ибни Солеҳи Саймарӣ. Ахбори Абӯханифа ва асҳобуху.\Муҳаммад ибни Солеҳи Саймарӣ.-Димишқ,1999. -220 с.
120. Муҳаммад Фариди Ваҳидӣ. Доиратулмаъориф.\Муҳаммад Ваҳидӣ. –Бейрут: Дорулмаъифат, 1897.
121. Муҳаммадзод Х. Хуршеди олами ислом: Имоми Аъзам. \Х. Муҳаммадзод. -Душанбе: Деваштиҷ, 2009, 88 с.
122. Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ. Инсонгароии омӯзиш ва забони миллӣ. Душанбе, 2002
123. Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммади Шавконӣ. Иршод-ул-фуҳул ило таҳқиқ-ил-ҳақи мин илм-ил-усул. Муҳаммад ибни Алӣ.\ Дор-ул-кутуб-ил-арабӣ. Бейрут. 1999. 470с.
124. Муҳаммад ибни Алӣ ибни Ҳасан. Тазкират-ул-ҳуффош. Муҳаммад ибни Алӣ.\ Дор-ул-кутуб-ил-илмияти. 2009. 458с.
125. Назаров М. Жизненно ориентированные практички педагогических возрений Имама Азама в контексте современного образования. \Назаров М. –Душанбе, 2015, 167 с.
126. Насиҳатномаи Имоми Аъзам. Таҳияи А Боқизода. -Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2009, 88 с.
127. Насриддинов Ф. Усули таълим ва тадриси Имоми Аъзам.\Ф.Насриддинов//Маорифи Тоҷикистон, 2009,№4,-С.,35.
128. Носириддин Абӯсаъид Абдуллоҳ ибни Амр ибни Муҳаммади Шерозии Байзовӣ. Тафсири Байзовӣ. \Носириддин Абӯсаъид. Бейрут: Дор-ул-фикр, 1895. -388 с.
129. Нури ҳақиқат: Зиндагиномаи Имоми Аъзам Абӯханифа(рх) тақлид ва масоили перомуни он. - Душанбе: Ирфон, 2009, 136 с.

130. Нуъмон ибни Собит Абӯҳанифа. Ал-Имомулаъзам Абӯҳанифат-ан-Нуъмон рисолатуху ило Усмони Албаттӣ. \Нуъмон ибни Собит. –Пешовар: Мактабат-ул-Ҳаққония, 1355 хичрӣ. -21 с.
131. Нуъмон ибни Собит Абӯҳанифа Имоми Аъзам. Ал-Олиму вал-л-мута-ал-лим. \ Нуъмон ибни Собит. Қоҳира: Мактабат-ул-Ватанӣ, 2002. -34 с.
132. Пандномаи Шайх Аттори валӣ. Дехлӣ: Матбаъаи Фулом Ҳусайн, 2000. -65с.
- 133.Пандномаи Имоми Аъзам. Таҳияи Абдушариф Боқизода. Ирфон: 2013, 96 с.
- 134.Рӯзгор ва осори Ҳазрати Имоми Аъзам. -Хучанд, 2008, 68 с.
- 135.Раҳнамои Имоми Аъзам. -Душанбе: Матбааи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2009, 32 с.
136. Рустамов Қ. Таърихи методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаб.Қисми 1\Рустамов Қ. – Душанбе: Империял – Групп, 2001
137. Рустамов Қ. Таърихи методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаб. Қисми 2\Рустамов Қ. – Душанбе: Империял – Групп, 2003
- 138.Сад суолу ҷавоб перомунӣ Имоми Аъзам. Мураттиб С. Сайидов. Хучанд: Ношир 2008, -108 с.
139. Сайидиброҳими Дасуқии Қуршӣ. Ал-Ҷавҳар-ул-Музийя. \Сайидиброҳими Қуршӣ. –Бейрут: Дор-ул-кутуб-ил-илмия, 2007. -234 с.
140. Саидахмадов Мирзоҳомид. Мухтасари ҳаёти илмии Имом Абӯҳанифа ва шогирдони ӯ. \Саидахмадов М. –Душанбе: Паёми ошно. 2014. 99 с.
141. Сайидахмадов М.Сарчашмаи мазоҳиб. \Сайдахмадов М. - Душанбе 2009, 128 с.

142. Саидов С., Раҳимов И. Шинохтани Имоми Аъзам дар мактаб. \С. Сайидов, И. Раҳимов. -Хуҷанд, 2009, 153 с.
143. Сирати Нуъмон. Симои Имоми Аъзам (р). \Сирати Нуъмон. – Пешовар: Мактабат-ул-Ҳаққония, 2000. -345с.
- 144.
145. Симои Имоми Аъзам Абуҳанифа(рх). -Душанбе: Паёми ошно, 2009, -304 с.
146. Сирочиддин ибни Вурдӣ. Аҷоиб-ул-булдон мин хилол-ил Махтут. \Сирочиддин ибни Вурдӣ. Бейрут: Дор-ул-фикр, 1949. - 176 с.
147. Сорбонзод М. Мазҳаби Имоми Аъзам. \М. Сорбонзод. - Душанбе: Деваштиҷ, 2009, -168 с.
148. Сулаймон ибни Аҳмад ибни Аюб ибни Матири Лахмии Шомӣ. Муъҷам-ул-Авсат. \Сулаймон ибни Аҳмад. –Қоҳира: Дор-ул- ҳарамайни Қоҳира, 1899. -243с.
149. Сулаймони Ғоваҷӣ. Абӯҳанифаи Нуъмон. \Сулаймони Ғоваҷӣ. Бейрут: Дору-ул-ихёи туроси арабӣ, 1988. 222 с.
150. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомали Раҳмон дар мавзӯи «Имоми Аъзам ва ҷаҳонӣ муосир» дар Симпозюми байналмилалӣ дар шаҳри Душанбе. -Душанбе: Шарқи озод, 2009, саҳ 16.
151. Тағоев Ш. Эҷодиёти Ҷомӣ дар синфи 9. \Мақтаби Советӣ, №9, 1970, с.21– 23.
152. Тақиюддин ибни Абдулқодир Тамими дории Ғаззии Мисрии Ҳанафӣ. Ат-табақот-ус-сания фи тарочум-ил-ҳанафия. \Тақиюддин ибни Абдулқодир. Димишқ: Дор-ур-Рафой, 2014. - 232с.
153. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе.\ А.В. Текучев. –Москва: Просвещение, 1988.
154. Таърихи Имоми Аъзам (Ал-Калом-ул-Афҳам фи маноқиби Имоми Аъзам. -Душанбе, 2001, -40 с.

155. Убайдуллоев Ф.К. Имоми Аъзам: Зиндагӣ, мазҳб ва васоё. \Убайдуллоев Ф.К. -Душанбе: Ирфон, 2008, -160 с.
156. Усмон Олим. Асолати Имоми Аъзам. \Усмон Олим. -Хучанд: Ношир, 2009, 114 с.
157. Ушинский К. Д. Избр. Пед.соч. –Москва, 1969. -950 с.
158. Фикҳи Акбари Имоми Аъзам Абӯханифа. -Душанбе: Ирфон, 2009, 25 с.
159. Хоҷаев Қ. Таҳлили порчаҳои манзум дар синфҳои 5-8. \Хоҷаев Қ.- Душанбе, 1990.
160. Хатиби Бағдодӣ. Таърихи Бағдод. Хатиби Бағдодӣ. \ Дор-ур-рисола. Бейрут. 1965. 470с.
161. Шихобиддин Аҳмад ибни Ҳачари Ҳайтамии Маккӣ. Ал-Хайрот-ул-Ҳисон фӣ маноқиб-ил-Имом-ил- Аъзам Абӯханифатан-Нуъмон. \Шихобиддин Аҳмад. –Дехлӣ: Матбаат-ус-Саодат, 1324 ҳиҷрӣ. -273 с.
162. Шайх Асъад Муҳаммадсаъид Ас-Соғарчӣ. Фикҳ-ул-ханафӣ ва адилатуҳу. \Шайх Асъад Муҳаммадсаъид. Димишк: Дор-ул-Калими Тайиб, 2000. – 487 с.
163. Шамсиддин Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Усмон ибни Қоймозии Заҳабӣ. Сияри аъломи Нубало. \Шамсиддин Абӯабдуллоҳ. –Бейрут: Дор-ул-фикр, 1995. - 456 с.
164. Шайх Муҳаммад Абӯзаҳра. Абӯханифа ҳаётуҳу ва асруҳу ва ороуҳу ва фикҳуҳу. \Шайх Муҳаммад Абӯзаҳра. Мадина: Мактабат-ул-Ватанӣ, 2002.- 222 с.
165. Шамсиддин Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Усмон ибни Қоймозии Заҳабӣ. Маноқиб-и Имом Абӯханифа ва соҳибайҳ. \Шамсиддин Абӯабдуллоҳ. Ҳайдаробод: Лачнаи ихёи маорифи Нуъмония, 1408 ҳиҷрӣ.-345 с.
166. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. \Шербоев С.- Душанбе: Бухоро, 2014. -460 с.

167. Қиссаҳо аз рӯзгори Имоми Аъзам. Таҳияи Равшани Ҳамро, - Душанбе : Сифат, 2008, 140 с.
168. Ҳофизуддин Муҳаммад ибни Муҳаммад Ал-Барикайнии Хоразмӣ Баззоӣ. Кардарӣ. \ Ҳофизуддин Муҳаммад. Қоҳира: Мактабат-ул Асрия, 2001. -234 с.
169. Ҳусайнпур М. Зиндагиномаи Имоми Аъзам (рх) ва васиятҳои ӯ. \ Ҳусайнпур М. -Душанбе, 2009, 84 с.
170. Ҳусайн устод Валӣ. «Бӯстон»-и Саъдӣ. \Ҳусайн устод Валӣ. – Пешовар: Чопхонаи Муртазо. 1987. – 456 с.
171. Қомеу-ул-мутун - панҷ ганҷи эътиқодии ҳар мӯмин. Таҳияи А Имомӣ. - Душанбе: Бебок, 2014 с.
172. Қавонун ва илми муосир: Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ-назариявии конфронси ҷумҳуриявии олимони қавон бахшида ба 1310-солагии Имоми Аъзам. -Душанбе, 2010, -340 с.
173. Яҳё ибни Муин Абӯзакариё. Таърихи Ибни Муин. \Яҳё ибни Муин. –Бейрут: Дор-ул-Маъмун литурос. 1965. -343 с.